

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXI

Sa. 230

Nisan 1997

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1997

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
YİĞİT, TURGUT : Eski Anadolu Kentlerinden Luğuzatia/Lawazantiya'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine.....	1
ARSLAN, MELİH : Kapulukaya Solidus Definesi (22 resim ile birlikte).....	15
—— : The Kapulukaya Solidus Hoard	23
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN): Yunan-Roma Dönemi Anadolu Sanatında Boynuzlu Figürler (6 resim ile birlikte)	33
KURU, ALEV (ÇAKMAKOĞLU) : Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lâle Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme (13 resim, 6 çizim ile birlikte)	37
TOPDEMİR, HÜSEYİN GAZİ : İbn El-Heysem'in <i>Işık Üzerine</i> Adlı Çalışması	43
BEZER, GÜLAY ÖĞÜN : Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları	67
OCAK, AHMET YAŞAR : XVI.-XVII. Yüzyıllarda Bayrâmî (Hamzavî) Melâmîleri ve Osmanlı Yönetimi	93
DEMİR, REMZİ-UNAT, YAVUZ : Ahmet Cevdet Paşa'nın Önerdiği Yeni Bir Takvim	111
GÖYÜNÇ, NEJAT : Türkler ve Balkan Milletleri Arasında Kültürel İlişkiler - Sorunlar	121
ARMAOĞLU, FAHİR : Amerika, Sèvres Antlaşması ve "Ermenistan" Sınırları (10 belge, 1 harita ile birlikte).....	133
DURU, REFİK : Bademağacı Kazıları 1994 Yılı Çalışma Raporu (19 levha ile birlikte).....	149
Kitap Tanıtma:	
BAYKARA, TUNCER : Elena Frangakis-Syrett: <i>The Commerce Of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)</i>	161
AYTAÇ, BEDRETTİN : <i>İki Tarafın Görüş Açıklarından Arap-Türk Münâsebetleri</i>	165
ORTAYLI, İLBER : <i>Constantinople and its Hinterland</i>	171
1996 Yılı'nın Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitap ve Dergiler	173

B E L L E T E N

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt: LXI

Nisan 1997

Sayı: 230

ESKİ ANADOLU KENTLERİNDEN
LUHUZATIA/LAWAZANTIYA'NIN TARİHİ VE
LOKALİZASYONU ÜZERİNE

TURGUT YİĞİT*

M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunun önemli şehirlerinden biri olan Lawazantiya'nın Asur Ticaret Kolonileri döneminden başlayarak Geç Hitit'e kadar iskân edildiğini, her ne kadar bu şehir hakkında geniş bilgiler edinmemize imkân vermeyecek kadar az da olsa, çivi yazılı belgelerde Lawazantiya'ya ilişkin kayıtların sürekliliği ile biliyoruz.

1. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi

Şehrin adı, Asur Ticaret Kolonileri devri metinlerinde genellikle "Luḫuzatia" formundadır¹. Bunun yanında yine aynı dönem metinlerinde "Luḫuzutia", "Luḫazatia" ve "Luḫusátia" formları da kullanılmıştır².

Genellikle ticari içeriğe sahip olan bu dönem belgelerinden Luḫuzatia şehrine ilişkin geniş bilgiler elde etmek mümkün değildir. Yine aynı nedenle, yani belgelerin tarihsel içerikli olanlarının çok az olması ve bunların da Luḫuzatia'ya ilişkin kayıtlar içermemesi nedeniyle, Luḫuzatia'nın tarihi hakkında bilgimiz bu dönem için yoktur. Ancak, sadece konumuz olan şehir için değil, bu dönem Anadolu'sunun bir çok şehri için bir kaç istisna dışında aynı durum geçerlidir. Asurlu tüccarlar tarafından bırakılmış Anadolu'nun

* A.Ü. DTCF Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Lawazantiya ve Luḫuzatia'nın aynı şehrin adının birbirini izleyen dönemlerde kullanılan farklı iki formu olduğu için bak. s. 4, dn. 24.

² Şehrin adının bu formlarda kullanıldığı metin yerleri için bak. K. Nashef, Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit, RGTC IV, Wiesbaden 1991, s. 78-79; ayrıca bak. H. Hirsch, "La(hu)wazantiya/Luḫuzattia", RLA VI(1980-1983), s. 433-435.

ilk yazılı belgelerinden, Kültepe dönemi Luḫuzatia'sı hakkında elde edilebilen bilgiler şunlardır:

İdari yönden bakıldığında, Anadolu'nun o zamanki siyasal yapısının gereği olarak, her şehirde olduğu gibi, Luḫuzatia'da da şehrin bir baş yöneticisi bulunuyordu. Metinlerde Luḫuzatia'da "rubaum" dan (kral, bey) söz edilmektedir³. Hatta bunlardan birinde kralın (beyin) adı da verilir⁴.

Bu dönem belgelerinden birinden⁵ Luḫuzatia şehrinin "rubatum"u(kraliçe, beyçe) olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra doğrudan Luḫuzatia'da kraliçeye işaret etmemekle beraber anı dönemdeki şehirlerin bayan idarecilerinin olduğunu gösteren belgeler mevcuttur⁶. Asur Ticaret Kolonileri dönemi belgelerinde Luḫuzatia şehrinde kraliçenin varlığının ortaya çıkması, hatta diğer şehirlerle ilgili olarak kraliçenin dirayetli bir idareci olarak görünmesi, daha sonraki dönemde Hititler'de izlenebilen, muhtemelen bir yerli Anadolu geleneğinin izleri olarak kabul edilebilir. Eski Hitit dönemine baktığımızda kralın yanında güçlü bir Tawanannalık kurumu bulunduğunu görüyoruz. Bu durum özellikle I. Ḫattuşili ile ilgili olarak çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkar. Tawananna olmasalar bile bu kralın zamanında kraliyet ailesi mensubu kadınların önemli siyasal, ekonomik vs. gücü ellerinde bulundurdukları belgelerden anlaşılmaktadır⁷. Sadece Eski Hitit'te değil, sonraki dönemlerde de kralın yanında kraliçenin de etkili olduğunu izlemek mümkündür. Bunu bir Anadolu geleneğinin birbirini izleyen tarih-sel çağlardaki yansıması olarak görebiliriz⁸.

Luḫuzatia'da "ekallum"un (saray) bulunduğuna işaret eden kayıtlar bazı belgelerde vardır⁹. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi şehrin kral ve kraliçesi-

³ CCT 2, 48, 36. Bak. L.L.Orlin, *Assyrian Colonies in Cappadocia*, Mouton 1970, s. 81, 142, 145. Kt. 82/T 51. K.R.Veenhof, "Status and Offices of an Anatolian Gentleman Two Unpublished Letters of Huharitaku from Karum Kanish", *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, s. 515, n. 4.

Kt.n/k 76, 13. V. Donbaz, "The Business of Ased, an Anatolian Merehant" *Afo XXXV* (1988), s. 53.

⁴ "A-su ru-ba-um sa Lu-ḫu-sa-di-a" Donbaz, a.g.y.

⁵ CCT 4, 19c 20. Bak. Orlin, a.g.e., s. 146 ve n. 40, s. 81.

⁶ Bak. Orlin, a.g.e., s. 75-87 ve yine bak. M.T. Larsen, *The old Assyrian City-State and its Colonies*, Copenhagen 1976, s. 121 dn. 44.

⁷ T. Yiğit, "I. Ḫattuşili ve Dönemi" (basılmamış doktora tezi. Ank. Ün. Sos. Bil. Enst.). Ankara 1994, s. 89 vd., 192 vd.

⁸ M. Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1984, s. 8.

⁹ Bak. Orlin, a.g.e., s. 81.

nin varlığı ve o dönem Anadolu'sunda her şehirde bağımsız bir şehir devletinin hüküm sürüyor olması da bunu gerektirir.

Luğuzatia'nın coğrafi konumunun Ėurama şehrine yakınlığı Asur Ticaret Kolonileri devri belgeleri ile ortaya çıkar. Coğrafi olarak yakın olan bu iki şehrin bu dönemde idari ve adli bakımdan da birbiriyle bağlantılı olduğu öncelikle bir metne¹⁰ dayanılarak ileri sürülmektedir¹¹. Bu metne göre, Luğuzatia şehrinde başlamış olan bir anlaşmazlık konusu Ėurama karumunun yargılama yetkisi altında devam etmektedir. Ancak burada söz konusu olan şüphesiz Asurlu kolonistler açısından bir bağımlılıktır.

Luğuzatia'nın geçtiği bir diğer bu dönem metni, şehirler ve yerli idarecilerin birbiriyle ilişkileri açısından fikir vermesi ile ilginçtir. Üç Asurlu tüccar (İmdilum, Ennam-belum ve Aşşur-Şululi) tarafından Puzur - Aşşur isimli tüccara gönderilen bir mektup olan bu belgede¹², konu kaçakçılıktır¹³. Puşuken adlı bir tüccar kaçakçılıktan dolayı yakalanmış ve hapse atılmıştır. Puşuken'i hapse attıran kraliçe (muhtemelen Kaniş kraliçesi¹⁴) Luğuzatia, Ėurama, Şalaşşua şehirleri hükümdarlarına haber yollayarak kaçakçılığa ilişkin önlemler almalarını ister¹⁵. Anadolu'da hapishaneye ilişkin ilk kayulardan birini de içermesiyle dikkat çeken¹⁶ bu belgede, Luğuzatia'daki otoritenin diğer iki şehirle birlikte kraliçenin talimatlarına muhatap olması, idari yönden bu üç şehrin kraliçenin bulunduğu şehre karşı bazı yükümlülükleri olduğunu, belki de bu şehrin otoritesine karşı çıkamadıklarını akla getirir.

Bir metinde yer alan Luğuzatia'nın Asur ile Anadolu arasındaki ticaretteki konumuna ilişkin ifade dikkati çeker. Burada tüm malların ilk olarak Luğuzatia'ya getirilmesi gerektiği belirtilir¹⁷.

¹⁰ G. Eisser-S. Lewy, "Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe, "MVAG XXXIII (1930), no. 252, (VAT 13535).

¹¹ P. Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris 1963, s. 112; A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 73; Orlin, *a.g.e.*, s. 142 vd.

¹² B. Kienast, *Die altassyrischen texte des Orientalischen Seminars...*, Berlin 1960, no 62 (ATHE 62).

¹³ Asur Ticaret Kolonileri devrinde kaçakçılık için bak. K.R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, Leiden 1972, s. 305 vd.

¹⁴ Orlin, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁵ Garelli, *a.g.e.*, s. 113; Orlin, *a.g.e.*, s. 107; Veenhof, *a.g.e.*, s. 307-308.

¹⁶ K. K. Riemschneider, "Prison and Punishment in Early Anatolia", *JESHO XX/1* (1977), s. 115.

¹⁷ Veenhof, *a.g.e.*, s. 332 ve Hirsch, *a.g.y.*, s. 434'den N. B. Jankowska, *Klinopisnye teksty iz Kjul-tepe v sobranijach SSR*, Moskau 1968, no. 64 (KTK 64).

Asur Ticaret Kolonileri döneminin bazı belgelerinde¹⁸ Luḫuzatia şehri o zamanın kıymetli bir madeni asi'um (meteor demir?) ile ilgili olarak geçmektedir¹⁹. Bu belgelerden Luḫuzatia ve oradaki maden ticareti hakkında yarıntılı bilgiler edinmek mümkün olmamaktadır. Dikkati çeken nokta, Luḫuzatia şehrinin aktif olarak rol aldığı ve bir takım yolsuzluklara da konu olan asi'um'un ticaretinde Ḫurama şehrinin de Luḫuzatia ile birlikte geçiyor olmasıdır.

Luḫuzatia'ya ilişkin belgelerdeki kayıtlar göz önüne alındığında yün ile de yakın ilişkisi dikkati çeker²⁰. Buna göre şehrin bir yüncülük ve dokuma merkezi olduğu ileri sürülmektedir²¹.

2. Hitit Dönemi

Asur Ticaret Kolonileri dönemi belgelerinde genellikle "Luḫuzatia" formunda rastladığımızı daha önce belirttiğimiz şehrin adı, Hititler döneminde belgelerde artık karşımıza "La(ḫu)wazantiya" olarak çıkmaktadır. Hitit çivi yazılı belgelerinde de, önceki dönemde olduğu gibi, şehrin adı çok küçük değişikliklerle geçer²². Eski Hitit dönemi belgelerinden I. Ḫattuşili zamanına ait Akadca yazılmış olan ve "Urşu kuşatması metni" olarak adlandırılan belgede "Luḫuzzantiya" olarak görünür²³. Şehrin adının Hitit çivi yazısı ile Akkadca yazılmış bir Eski Hitit dönemi metnindeki bu formu, Kültepe metinlerindeki "Luḫuzatia" ve Hitit metinlerindeki "La(ḫu)wazantiya" adları arasında bir ara form olması dolayısıyla, bu ikisinin aynı şehir için farklı dönemlerde kullanıldığının bir işaretidir²⁴. Yine Eski

¹⁸ CCT 2, 48; CCT 2, 43; ICK I, 126.

¹⁹ Bak. B. Landsberger, "Kommt Ḫattum 'Hettiter Land' und Ḫattu'um 'Hettiter'in den Kültepe-Tafeln vor?" Ar. Or. XVIII/1-2 (1950), s. 334; Lewy, Ar. Or. XVIII/3 (1950), s. 424 vd.

²⁰ CCT 4, 6c, 23; TC III/1 51,7 vd.; BIN 4, 6, 23; BIN 4, 162, 33; BIN 4, 181, 1, vd.; BIN 6, 176, 9.

²¹ J. Lewy, "Some Aspects of Commercial Life in Assyria and Asia Minor in the Nineteenth Pre-Christian Century", JAOS 78 (1958), s. 89-91; Garelli, a.g.e., s. 113; Veenhof, a.g.e., s. 136.

²² Bu formlar ve hangi belgelerde yer aldıkları için bak. J. Tischler-G.F. del Monte, Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, RGTC VI, Wiesbaden 1978, s. 237; I. Wegner, "La(ḫu)wazantiya" RIA VI (1980-83), G.F. del Monte, Die Orts-und... (suppl), RGTC VI/2, Wiesbaden 1992, s. 91.

²³ KBo I 11 öy. 21.

²⁴ Bak. B. Landsberger, "Über die Völker Vorderasiens im dritten Jahrtausend", (ZA(NF) I (1924), s. 224 dn. 4; H.G. Güterbock, "Die historische Tradition und ihre literarische

Hitit dönemine ait, ve yine muhtemelen I. Ėattuşili zamanına tarihlenen bir belgede aynı formda geçer²⁵. Şehrin adının, Hitit İmparatorluk dönemi belgelerinde görölen "Lawazantiya" yazılışına ilk kez İmparatorluk öncesine ait olmak üzere Telipinu fermanında rastlıyoruz²⁶. Bir Yeni Asur dönemi belgesinde bulunan ve III. Salmanassar'ın seferine konu olan Kisuatni (Kizzuwatna) ile birlikte geçen "Lusanda"nın²⁷ Lawazantiya ile aynılığı kabul edilmektedir²⁸.

Urşu şehrinin kuşatılması ve bu kuşatma sırasında gelişen olayları konu alan I. Ėattuşili zamanına ait metinde Lawazantiya şehrinin geçiyor olması²⁹, Hititler dönemine ait belgelerde bu şehre ait en eski kayıdı bize sunar³⁰. Metinde, kuşatma sırasında "Luğuzzantiya" şehri kralın karargahı olarak görönmektedir³¹. Anlatılanlara göre, kral kuşatmayı komutanları aracılığıyla bizzat idare etmekte, ancak, doğrudan kuşatma yerinde değil, herhalde yakın bir yerde olan "Luğuzzantiya" da bulunmaktadır³². Metnin ay. 21-22. satırı şöyledir: "Kral Şanda'yı 'Luhuzzantiya'ya çağırıldı ve Karkamışlı adamın kölesi hakkında ona sordu..."³³. Buradaki Şanda, kuşatmayı yürüten komutandır ve kral tarafından "Luğuzzantiya"ya rapor vermeye çağırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim metnin devamında Şanda'yı tekrar krala rapor sunarken görüyoruz. Zaten kuşatmanın seyrinden pek memnun olmayan kral, Şanda'yı bu durumda sorumlu tutarak azarlamaktadır³⁴.

Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", ZA(NF) X (1938), s. 136; H. Th. Bossert, "Hitit Hiyeroglif Metinlerinde Tanrıca Hepat", Belleten XV (1951), s. 329.

²⁵ Bak. aşağıda dn. 30.

²⁶ KBo III 1 öy. II 20, 21.

²⁷ Bak. F. Safar, "A Further Text of Shalmaneser III", SUMER VII (1951), s. 19.

²⁸ Bak. aşağıda dn. 44.

²⁹ KBo I 11 öy. 21: Burada metin kopyalarında öy. olarak verilen yüz, Güterbock, *a.g.m.*, s. 114 vd'da ay. olarak kabul edilmiştir.

³⁰ Bunun dışında I. Ėattuşili zamanına tarihlenme ihtimali olan Lawazantiya'nın geçtiği tek belge KBo III 46 no'lu metindir. 24. satırda şehrin adı "Lu]Ėu-uz-za-an-ti-a" olarak okunmaktadır. Bu metin CTH 13'de I. Murşili(?) ye verilirken, A. Kempinski-S. Koşak, "CTH 13; The Extensive Annals of Ėattuşili I(?), "Tel Aviv XI/2 (1982), s. 87 vd.'da bu metnin I. Ėattuşili'ye ait olabileceğini belirtmişler, bu görüş de taraftar bulmuştur.

³¹ E. Bilgiç, "Die Ortsnamen der 'kappadokischen' Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens", AfO XV (1945-51), s. 16; J. Garstang-O.R.Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London 1959, s. 55-56.

³² Metin için bak. Güterbock, *a.g.m.*, s. 114 vd.

³³ KBo I 11 öy. 21-22. Bak Güterbock, *a.g.m.*, s. 116-117.

³⁴ KBo I 11 ay. 10-13 Bak. Güterbock, *a.g.m.*, s. 120-121.

Telipinu Fermanı'nda Lawazantiya şehrindeki isyandan bahseden bir kaç satır vardır³⁵. Bu satırların öncesinden başlayarak cümleleri takip ettiğimizde, kral Telipinu'nun tahta geçtikten sonra Haşşuwa'ya sefer yaptığını ve burayı ele geçirerek tahrip ettiğini; sonra ordusunun Zizzilippa şehrinde olduğunu ve burada bir savaş yapıldığını; sonra kralın Lawazantiya'ya geldiğini ve burada "Laḥḥaş" adında birinin şehri isyana kıskırttığını, kralın da isyanı bastırdığını görüyoruz³⁶. Devam eden satırlarda, Huzziya ve kardeşleri konu edilerek, adları sayılan bazı kişilerin krala karşı gizli hareketlerinden ve sonuçta Panku tarafından cezalandırıldıklarından, ancak kralın bunları affettiğinden bahsedilir³⁷. Bu olayın hemen isyanı konu alan satırları takip etmesi, ikisinin bağlantılı olabileceğini gösterir.

Lawazantiya şehri III. Hattuşili'nin prensliği döneminde ilginç bir olayla karşımıza çıkar. Bu, III. Hattuşili'nin Lawazantiyalı rahip Pentipşarri'nin kızı Puduḥepa ile evlenmesidir. Söz konusu kralın zamanında yazılmış olan iki metinde bu olay konu edilmektedir.

Bunlardan III. Hattuşili'nin otobiyografisi olarak adlandırılan³⁸ metinde, III. Hattuşili henüz tahtta olmadığı dönemlerde kardeşi kral Muwattalli'nin Mısır'a yaptığı bir sefere katıldığını, bu seferden dönüş yolunda Lawazantiya şehrine, tanrıçaya kurban sunmaya, uğradığını ve burada tanrıçanın isteği üzerine rahip Pentipşarri'nin kızı Puduḥepa ile evlendiğini, ailesiyle birlikte tanrıçanın hizmetine girdiğini anlatır³⁹. Bu evlenme olayının yer aldığı diğer metin, III. Hattuşili'nin yeğeni Urḫi-Teşup'la olan mücadelesini konu alır⁴⁰. III. Hattuşili ile birlikte Puduḥepa tarafından yazdırıldığı, "Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı, Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı Murşili'nin oğlu, Büyük Kral, Hatti ülkesi kralı Şupiluliuma'nın torunu, Kuşşaralı adam Hattuşili'nin ahfadı, Hattuşili ve Büyük Kraliçe, Hatti ülkesinin kraliçesi Puduḥepa şöyle der"⁴¹

³⁵ KBo III 1 öy. II 20-21.

³⁶ KBo III 1 öy. II 16-21. Bak. I. Hoffmann, *Der Erlass Telipinu*, Theth 11 (1984), s. 28-29.

³⁷ KBo III 1 öy. II 21-30 Bak. Hoffmann, *a.g.e.*, s. 28-31.

³⁸ CHT 81'de otobiyografi olarak adlandırılan bu belgenin metin türü için farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Bunların hepsini bir arada görmek için bak. O. Soysal, "III. Hattuşili Büyük Metni' Bir Hitit..." *Arc. An.* I (1995), s. 139-40.

³⁹ KUB I 1 öy. II 69-82, III 1-6 + KUB XIX 71. Bak. H. Otten, *Die Apologie Hattusilis III*, *StBoT* 24 (1981), s. 16-17. Buradaki metinlerden KUB I 1 öy. II 80'de Lawazantiya şehrinin adının bulunduğu kısım kırık. Bu kısım paralel metin fragmanı KUB XIX 71 ile tamamlanmaktadır.

⁴⁰ KBo VI 29.

⁴¹ KBo VI 29 I 1-5. Bak. A. Goetze, *Hattuşili's Der Bericht über...*, Leipzig 1925, s. 44-45.

ifadesiyle anlaşılan bu metnin devamında kral, Lawazantiya İstarı'nın hizmetkârı ve İstar rahibi Pentipşarri'nin kızı Puduḥepa'yla tanrıçanın isteği üzerine evlendiğini anlatmaktadır⁴². Hitit sarayının bu Lawazantiyalı kraliçesi, dönemin belgelerinde politik, dini, hukuki işlerde çok etkin olması ile dikkati çeker. Mısır kralı ile dahi mektuplaşmış olan kraliçenin mührünün, bugün ele geçmemiş olan Gümüş Tablet üzerine yazdırılan Mısır'la yapılan barış antlaşmasında, kralınki ile birlikte bulunduğunu antlaşmanın diğer nüshalarıyla biliyoruz⁴³.

Hitit Devleti yıkıldıktan sonra Lawazantiya'nın hâlâ iskân edildiğini III. Salmanassar (M.Ö. 858-831)'a ait Anadolu'ya seferin anlatıldığı metin aracılığıyla biliyoruz. Bu metinde kralın yirminci yılında Fırat'ı geçtiği ve Hatti krallarını teslim olmaya çağırdığı anlatılmaktadır. Ancak bu çağrının olumsuz yanıtlanması üzerine Amanos Dağları'nı geçer ve Lusanda, Abarnani, Kisuatni⁴⁴ şehirleri ve tahkim edilmiş diğer şehirleri zapteder⁴⁵. Bu kayıt bize Lawazantiya'nın M.Ö. I. binyılın ilk yarısında hâlâ Anadolu'da söz sahibi şehirler arasında olduğunu göstermektedir.

3. Lawazantiya Panteonu

Hititçe çivi yazılı belgelerdeki Lawazantiya şehrine ilişkin tüm kayıtlar göz önünde bulundurulduğunda bu şehrin dinsel önemi hemen göze çarpar. Lawazantiya'nın bazı dinsel içerikli metinlerde bulunuyor olması⁴⁶ ve belgelerde Lawazantiya tanrıları ve tanrıçalarının anılıyor olmasının⁴⁷ yanı sıra dinsel önemine asıl III. Hattuşili dönemine tarihlenen belgelerde tanık oluyoruz. Yukarıda da ele alındığı gibi, III. Hattuşili'nin otobiyografisi ve yine bu belgeyle aynı içeriğe sahip bir başka belgede, kralın prens iken kardeşinin Mısır seferinden dönüşünde tanrıçaya kurban sunmaya

⁴² KBo VI 29 I 17-21. Bak. Goetze, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁴³ M. Darga, "Puduḥepa: An Anatolian Queen of the Thirteenth Century B.C." Mansel'e Armağan II. cilt. Ankara 1974, s. 948; Darga Kadın, s. 41 vd.

⁴⁴ Bu metindeki Kisuatni'nin Kizzuwatna, Lusanda'nın Lawazantiya olduğu kabul edilmektedir. J. Lewy, "Studies in the Historic Geography of the Ancient Near East", Or. XXI (1952), s. 291-92; Garstang-Gurney, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁵ Safar, *a.g.m.*, s. 19; Lewy, *a.g.y.*

⁴⁶ KBo IX 115 öy. 4 (=KUB VII 20 öy. 5=KUB XIV 125+126 öy. 4). Kizzuwatnalı Palliya'nın dinsel törenlerini konu alan bu metin burada öncelikle anmak gerekir. Diğerleri ise şu metinlerdir. KBo XVIII 102 öy. 3, ay. 19; KBo XVIII 103 II 21 ay. 25; KBo XXI 34 I 2, II 11, IV 40; KBo XIX 129 öy. 2, 4.

⁴⁷ Lawazantiya tanrıları ve tanrıçalarının hangi metinlerde geçtiği için bak. dn. 48-51.

Lawazantiya'ya uğraması ve burada İstar rahibinin kızıyla evlenmesi, bu şehirdeki İstar rahipliğinin önemli bir güce sahip olduğunu ortaya koyar. Lawazantiya'da güçlü bir İstar rahipliğinin bulunması da bu şehirdeki İstar kültürünün önemini gösterir.

Şehrin panteonundaki tanrılardan Lawazantiya şehrinin tanrıça İstar'ı belgelerde sık sık karşımıza çıkar. Ancak bu tanrıçanın adının yer almadığı Muwatalli'nin Fırtına Tanrısı Pihaşsaşi'ye Duası olarak adlandırılan metinden Lawazantiya şehrinin diğer tanrılarını ve tanrıçalarını öğreniyoruz⁴⁸; Haşigaşnawanza, Mulliara, Lawazantiya'nın tanrıları ve tanrıçaları, dağları ve nehirleri.

Lawazantiya Şehrinin Tanrıça İstarı kehanet ve fal metinlerinde en çok karşımıza çıkar⁴⁹. Bunun yanı sıra bu tanrıça tarihsel içerikli bir metinde⁵⁰ ve bir antlaşma metninde şahit tanrılar arasında⁵¹ geçer.

III. Hattuşili döneminde Lawazantiya İstarı'nın şehrin panteonunda öneminin artmasını⁵² iki nedene bağlayabiliriz. Bunlardan birincisi, kralın eşi ve hem kral üzerinde, hem de devlet işlerinde büyük etkisi olan Puduhepa'nın Lawazantiya İstarı'nın hizmetkârı ve İstar rahibi Pentipşarri'nin kızı olmasıdır. Bu kraliçenin güçlü kişiliği ve kendisini Kizzuwatnalı ya da Kummannili olarak sunmasıyla⁵³ da anlayabileceğimiz geçmişine bağlılığı ile Lawazantiya İstarı kültürünün etkinliği artmış olmalıdır. İkinci neden olarak ise III. Hattuşili'nin Şamuha İstarı'nın rahibi olarak yetiştirilmesi ve bu tanrıçaya olan bağlılığı⁵⁴ gösterilebilir. İki şehrin Tanrıça İstarı'nın ortak niteliklere sahip olmasının etkili olduğu da kabul edilebilir⁵⁵.

⁴⁸ KUB VI 45 öy. I 76-77 KUB VI 46 öy. II 41-42.

⁴⁹ KBo VIII 63 öy. I 11; KBo XVI 83 III 1; KUB V 20 III 27; KUB VI 15 II 10; KUB XVI 8 öy. 7, ay. 2,5; KUB XVI 74 13; KUB XXXI 69 öy. 4.

⁵⁰ KBo VI 29 I 17.

⁵¹ KBo IV 10 öy. 48.

⁵² R. Lebrun, "Lawazantiya, Foyer Religieux Kizzuwatnien", *Florilegium Anatolicum*, Paris 1979, s. 201.

⁵³ Bak. aşağıda dn. 62 ve dn. 64.

⁵⁴ R. Lebrun, *Samuha Foyer Religieux de L'Empire Hitite*, Lauvain-La-Neuve 1976, s. 22 vd.

⁵⁵ Lebrun, *Florilegium Anatolicum*, s. 203. Nitekim Tanrıça İstar'ın çift cinsiyetliliğini de anımsatan "elbiselerini bir erkek gibi giyiyorsun ve bir kadın gibi giyiyorsun" (sat.5-6) cümlelerinin de yer aldığı KUB XXXI 69'da III. Hattuşili, tıpkı kendini bağlı saydığı Şamuha İstarı'na olduğu gibi, Lawazantiya İstarı'na da "GAŞAN-IA" (hakimem) demektedir (sat. 4) Bundan başka Lawazantiya ve Şamuha şehirlerinin Tanrıça İstarları arasında, KUB XXXII 133'de konu olan Kizzuwatna'dan Şamuha'ya Kara Tanrıça kültürünün taşınması dolayısıyla ilişki kurulmaya çalışılır. Kara Tanrıça, III. Tudhaliya zamanında Şamuha'ya taşınmış ve orada adına

III. Ėattuşili döneminden sonra Lawazantiya İstarı, IV. Tudhaliya zamanında TarĖundaşşa kralı Ulmi-Teşup'la yapılan antlaşmada⁵⁶ diğier bazı Hitit tanrıları ile birlikte yemin şehidi tanrıları arasında geçmektedir. Her ne kadar İstar artık bu kralın selefi dönemindeki gibi baş tanrıça olmasa da⁵⁷ yine de önemini devam ettirdiğı belli olmaktadır.

Yukarıda da belirtildiğı gibi, Muwatalli'nin duasında geçen Ėaşıgaşnawanza⁵⁸ ve Mulliyara, Lawazantiya panteonunun adı bilinen iki tanrısıdır. Bunların yanı sıra bir metinde⁵⁹ Lawazantiya'da Teşup ve Ėepat'ın varlığını da biliyoruz⁶⁰.

4. Lokalizasyon

M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunun dikkati çeken şehirlerinden Lawazantiya'nın Kultepe Çağından itibaren sahip olduğı önemi herhalde konumuyla yakından ilgiliydi. Daha baştan söylemek gerekirse, şehrin Orta Anadolu'nun güneye, güneydoğuya açılan yolları üzerinde bulunuyor olması, bunun en önemli nedeni olarak görünür. Lawazantiya'nın lokalizasyonu konusuna girmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, şehrin tarihinden önce üzerinde durmamız gereken bu konuyu sona bırakmamızın nedeni, yukarıda tarihi ve şehre ilişkin diğier bilgileri verirken ele aldığımız belgelerdeki kayıtların aynı zamanda lokalizasyonda da bize önemli ipuçları sağlıyor olmaları dolayısıyla tekrardan kaçınmak içindir.

bir tapınak yapılmıştı. Kizzuwatna'dan Taşındığı belirtilen bu kültün hangi şehirden çıkmış olduğı metinde belirtilmemektedir. Bu şehrin Lawazantiya olabileceğı ihtimali üzerinde durulur. Yine Şamuğa şehrinde Tanrıça İstar kültünün gelişmesiyle, Lawazantiya şehrinde zayıflamış olan İstar tapınağının yeniden canlandırılması çabaları görölmektedir.. III. Ėattuşili döneminden sonra Şamuğa İstarı kültünün gerilemesiyle Lawazantiya İstarı kültünün gerilemesi de birliktedir. Lebrun, *a.g.m.*, s. 203-204.

⁵⁶ KBo IV 10.

⁵⁷ Lebrun, Şamuğa s. 23.

⁵⁸ Muwatalli'nin duasında geçen tanrı Ėaşıgaşnawanza'ya başka hiç bir metinde rastlamıyoruz. Şehir adı olarak Ėaşıgaşnawanta ise KBo IV 13 137 ve KUB XXV 32 I 15'de geçmektedir. Bak. E. Laroche. *Recherches sur les des dieux hittites*, Paris 1947, s. 81.

⁵⁹ KBo XIX 129 öy. 5.

⁶⁰ Lebrun, *Florilegium Anatolicum*, s. 201. Kizzuwatna kralı Palliya'nın dini töreninin anlatıldığı metin KUB VII 20 I 1-5 = KBo IX 115 öy. 1-4'de "Kummanni/Kizzuwatna kralı Palliya Kummanni/Kizzuwatna Teşubu'nu kurduğı zaman bunu şu şekilde ilan etti: Lawazantiya'daki..." ifadesinden hareketle Lebrun, Teşup kültünün de Lawazantiya'ya ilk girişinin, Kizzuwatna kralı Palliya zamanında olabileceğini belirtir.

Lawazantiya'nın lokalizasyonu konusunda öncelikle belirtilmesi gereken nokta, bu şehrin geçtiği tüm belgeler göz önünde bulundurulduğunda da kendiliğinden ortaya çıkan, klasik dönemlerdeki Kilikya olduğu kabul edilen⁶¹ Kizzuwatna ile yakın ilişkisi olduğudur. Özellikle III. Hattuşili dönemine ait belgeler değerlendirdiğinde bu şehrin Kizzuwatna'da olduğu kesin olarak ortaya çıkar. III. Hattuşili'nin Lawazantiyalı olduğunu bildiğimiz eşi Puduḫepa'nın III. Hattuşili ile II. Ramses arasındaki antlaşmadaki mühründe "Hatti ülkesinin kraliçesi, Kizzuwatna'nın, kızı, Puduḫepa'nın mührü" ifadesi bulunur⁶². Yine Puduḫepa'nın bir adak metninde kendini "Puduḫepa, büyük kraliçe, Hatti ülkesinin kraliçesi, Kummanni şehrinin⁶³ kızı" olarak sunar⁶⁴. Kraliçenin kendini Kizzuwatnalı ve Kummannili olarak sunması şüphesiz Lawazantiya'nın Kizzuwatna'da olduğuna çok açık bir işarettir.

Daha eski bir döneme ait olmak üzere, aşağıda tekrar değineceğimiz, Kizzuwatna kralı Palliya'nın Lawazantiya'da dini yükümlülüklerini yerine getirdiğinin anlatıldığı metinle⁶⁵ de bu şehrin Kizzuwatna ile olan ilgisi açıkça ortaya çıkar⁶⁶.

Lawazantiya'nın Kizzuwatna'yla ilişkisine bir işareti de, yukarıda da kısaca değinilen III. Salmanassar'a ait Asur metninde, sefer yapılan yerler arasında Lawazantiya ile eşlenen Lusanda ve Kizzuwatna ile eşlenen Kisuatni'nin birlikte geçiyor olmasında buluruz.

Lawazantiya'nın Kizzuwatna ile olan yakın ilişkisini böylece ortaya koyduktan sonra, şehrin lokalizasyonuna yol gösterebilecek metinleri kısaca gözden geçirmek gerekirse:

⁶¹ Goetze, Kizzuwatna, s. 34 vd.

⁶² Goetze, *a.g.e.*, s. 71.

⁶³ Hititler'in dinsel merkezlerinden biri olan Kummanni'nin Kizzuwatna'da olduğu, Kizzuwatna'nın belki başkenti olduğu, hatta Kizzuwatna şehri ile aynı olabileceği, Puduḫepa ile ilgili olarak verdiğimiz bu örneklerde, Palliya ritüelinde ortaya çıkar. Bu konuda bak. Goetze, Kizzuwatna, s. 9 vd. Kummanni'nin Saros (Göksu) üzerindeki antik Komana (Şar) olduğu kabul edilmektedir. Goetze, *a.g.e.*, s. 17; Garstang-Gurney, *Geography*, s. 51 vd.

⁶⁴ KUB XV 16 I 1. Bak. H. Otten-V. Soucek, *Das Gelübde der Königin Puduḫepa an die Göttin Lelwani*, StBoT 1 (1965), Wiesbaden, s. 16-17.

⁶⁵ Bak. dn. 60.

⁶⁶ Goetze, *a.g.e.*, s. 71.

Urşu kuşatması metni olarak bildiğimiz KBo I 11'de, kuşatma sırasında kralın karargahı olarak Lawazantiya'nın görünmesi⁶⁷ Urşu ve Lawazantiya şehirlerinin birbirinden çok uzakta olmadığı fikrini verir. Ancak, Urşu şehrinin de kesin lokalizasyonunun yapılmamış olması dolayısıyla dikkate değer bir sonuca ulaşamaz⁶⁸.

III. Hattuşili'nin kardeşinin Mısır seferinden dönüş yolunda Lawazantiya'ya uğraması⁶⁹, bu şehrin, şüphesiz Suriye ile Hattuşa arasında ya da Goetze'nin buna ilaveten belirttiği gibi; o sırada Hattuşili'nin yöneticisi olduğu Yukarı ülke arasında ulaşımı sağlayan yol üzerinde ya da yakınında bulunduğunu gösterir⁷⁰.

Bunu belirttikten sonra hemen daha önceki dönemlere, Asur Ticaret Kolonileri dönemi belgelerine dönüp, bir belgede, herhalde Anadolu'ya getirilen bir malın ilk olarak Lawazantiya'ya gitmesi gerektiğinin ısrarla belirtilmesini hatırlamak gerekir⁷¹. Buna göre Lawazantiya şehri, Asur'dan Kültepe (Kaneş)'ye devam eden ticaret yolunun Suriye'den Anadolu'ya ilk girişinde uğranılması gereken yer olarak ortaya çıkar. Bu da III. Hattuşili'nin Suriye'den girişinde uğradığı şehrin konumuyla uyumludur⁷².

⁶⁷ Bak. yukarıda s. 5.

⁶⁸ Urşu şehrinin lokalizasyonu konusunda ileri sürülen görüşlerden S. Smith. "Urşu and Hşşum", An. St. VI (1956), s. 39-42'de ileri sürülen, kabaca Fırat'ın bausında, Kargamış'ın kuzeyinde Fırat ile Amanoslar arasındaki bölgede olabileceği en kabul edilebilir görünendir. I. Hattuşili'nin Yıllıkları'na göre kral Tel Açana'da yerleştirilen Alalaş'a olan seferinden sonra sırasıyla Warşuwa (Urşu), İkakala ve Taşhınıya üzerine seferler düzenlemiştir (KBo X 2 I 19-21). Her halde bu şehirler kralın Alalaş'tan Hattuşa'ya dönüş istikametinde olmalıydılar. Buna göre Urşu, Alalaş (Tel Açana)'dan kuzeye doğru bir yerde aranmalıdır. Urşu kuşatması metninde ise, kuşatma sırasında Urşu, Kargamış ve Hıalap şehirleriyle ilişkide görünmektedir. (KBo I 11 öy. 21, ay. 25,28). Bu iki şehrin Urşu'nun müttefiği olduğu izlenimi edinilmektedir. Kargamış ve Halep'in konumu ve kralın kuşatma sırasında Kizzuwatna'da bulunduğunu bildiğimiz Lawazantiya'yı karargah olarak seçmiş olması, Smith'in lokalizasyon denemesine "Kizzuwatna'ya doğru" ifadesini ekleyebileceğimizi ve dolayısıyla KBo I 11'deki bu durumun Lawazantiya'dan çok Urşu'nun yerinin tarifine katkıda bulunduğunu belirtmeliyiz.

⁶⁹ Bak. s. 6.

⁷⁰ Goetze, *a.g.e.*, s. 71.

⁷¹ KTK 64. Veenhof, *Aspects of Old.*, s. 332; RIA, s. 434.

⁷² Asur Ticaret Kolonileri döneminde Asur'dan Kaneş'e ticaret yollarının ve Hititler'in güneye yollarının güzergahı için bak. N. Baydur. Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970, s. 19 vd., 22-23, harita 2 ve 3. Ayrıca bak. U.B. Alkım, "Güney-Batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi", *Bellekten*, XXIII/89 (1959), s. 70-71 ve dn. 55. Kayseri'den Kilikya Ovası'na yollar için de *a.g.m.*, s. 61.

Kizzuwatna kralı Palliya'nın dini töreninin anlattığı metindeki⁷³ "...Lawazantiya'daki yedi kaynağın temiz sularını ayırdı ve temiz su..." (sat. 4-6) cümlesi lokalizasyona yardımcı olabilecek bir hususu ortaya koyar. Buna göre Lawazantiya su kaynaklarının bol bulunduğu bir yerde ya da yakınında olmalıdır⁷⁴.

Teşup ve Hepat için yapılan bayram törenlerini konu alan bir metinde "Lawazantiya şehrinde Tarmana ırmağında" sözleri vardır⁷⁵. Bundan bir önceki satırda da "sekizinci günde Alda Irmağı'nda su alıyor" ifadesi vardır. Şu halde Alda Irmağı ve Tarmana Irmağı⁷⁶ Lawazantiya şehri yakınında bulunuyor olmalıdır. Özellikle Tarmana ve Lawazantiya çok yakın ilişkili olmalıdır. Hatta metinlerdeki ifade her ne kadar açık olmasa, çümlenin başı ve sonu kırk olsa da, şehrin bu akarsunun kenarında olduğu anlamı çıkarılabilmektedir.

Lawazantiya'nın lokalizasyonu için ileri sürülen görüşleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

Goetze⁷⁷, Garelli⁷⁸ ve Lebrun⁷⁹, Lawazantiya'nın yerini Kummanni ve Fırat arası; Bilgiç⁸⁰, Tarsus ile yeri saptanamayın Urşu arasında bir yerde; Cornelius⁸¹, Ovalık Kilikya ya da Batı Kataonia'da; Garstang-Gurney⁸² ve Orlin⁸³, Doğu Kilikya'da; Ünal⁸⁴, Malatya civarında diye çok geniş tariflerle vermektedirler.

⁷³ Bak. dn. 60.

⁷⁴ Bu yönde hemen aşağıda değineceğimiz KBo XVIII 102 ay. 19 ve bunun dışında KBo XVIII 103 21 ve KBo XIX 129 öy. 2-4'de fikir verir.

⁷⁵ KBo XVIII 102 ay 19. Bak, Lebrun, *a.g.m.*, s. 205-206

⁷⁶ Del Monte, *Die Orts-und...* (suppl.), s. 211'e göre M. Forlanini, SM 1 (1979), s. 171'de Yukarı Ceyhan'ın kolu diyor.

⁷⁷ Goetze, *a.g.e.*, s 71 vd.

⁷⁸ Garelli, *a.g.e.*, s. 106, 111-113.

⁷⁹ Lebrun, *a.g.m.*, s. 198.

⁸⁰ Bilgiç, *a.g.m.*, s. 26.

⁸¹ Cornelius, "Zur hethitischen Geographie...", RHA XVI (1958), s. 8; "Neue Arbeiten...", *Anatolica I* (1967), s. 75. *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt 1973, s. 75.

⁸² Garstang-Gurney, *a.g.e.*, s. 52-53.

⁸³ Orlin, *a.g.e.*, s. 81.

⁸⁴ A. Ünal, *Ḫattušili III*, Heidelberg 1974, s. 200.

Bossert⁸⁵, Malatya'daki bir hiyeroglif yazıtta Fırtına tanrısına libasyon yapılan ve "kap" ideogramı ile gösterilen şehrin adının aynı şekilde Elbistan Karahöyük'te bulunan bir hiyeroglif yazıtta da geçtiğini belirterek, şehrin adının sonundaki fonetik tamlama ile bu bölgede bulunması muhtemel Lawazantiya'nın adından hareketle "kap" ideogramının Hitit çivi yazısındaki karşılığını tespit etmiştir. Buna göre söz konusu adın Lawazantiya olabileceğini ileri sürmüş ve şehrin Fırtına Tanrısı'nın hem Malatya hem de Karahöyük'te kutsanmasına dayanarak, Lawazantiya'nın Melitene'de bulunması gerektiğini belirtmiştir. Bossert'in bu tespitlerindeki haklılığını vurgulayarak Lewy⁸⁶ de Lawazantiya'nın Karahöyük'te lokalizasyonunu ileri sürer.

Yukarıda ele aldığımız, şehrin lokalizasyonuna yol gösteren çivi yazılı belgelerdeki kayıtları göz önünde bulundurduğumuzda, Kilikya'nın kuzey-doğu taraflarında Lawazantiya'yı aramak için pek çok nedenimiz olduğunun farkına varırız. Bilhassa Asur Ticaret Kolonileri devri belgelerinde, Lawazantiya ile yakın ilişkide görünen Hırma (Hırama)'nın her ne kadar kesin lokalizasyonu yapılamasa da genellikle bu bölgede aranması⁸⁷ dikkate değerdir. Yine yukarıda verdiğimiz, şehrin muhtemel yerine ilişkin şimdiki dek araştırmacıların ileri sürdükleri görüşlerde de genellikle sözünü ettiğimiz bölge gösterilmiştir. Lawazantiya'nın yeri için çivi yazılı belgelerden edinilen bilgiler, Seyhan-Göksu (Saros) vadisinde yerleştirilen antik Komana ile aynı olduğu kabul edilen Hititler'in Kummannisi'nden doğuya, Elbistan'a doğru olan bölgeyi işaret etmektedir. Nitekim Lawazantiya'nın üzerinde olması gereken⁸⁸ Asur'dan Kane's'e uzanan ticaret yolları ve Hititler'in güneyle, Suriye'yle, ilişkilerinde kullandıkları yolların bu bölgeden geçiyor olması⁸⁹ buna destek olur. Sözünü ettiğimiz yerde, Elbistan Karahöyük'ün bulunması dikkat çekicidir⁹⁰. Bossert'in Karahöyük ile Lawazantiya'nın ilişkisini ortaya

⁸⁵H. Th. Bossert, "Hitit Hiyeroglif Metinlerinde Tanrıça, Hepat", *Belleten* XV (1951), s. 328 vd.

⁸⁶J. Lewy, "Od Assyrian Evidence...", *HUCA* XXXIII (1962) s. 52 dn. 37.

⁸⁷Bak. Tischler-del Monte, *a.g.e.*, s. 125.

⁸⁸Bak. s. 11.

⁸⁹Bak. dn. 72.

⁹⁰Dn. 72 ile ilgili konuya ek olarak burada T.-N. Özgüç, Karahöyük Hafriyatı Raporu, Ankara 1949, s. 48-49'daki şu satırları anımsatmak gerekir: "...Elbistan düzlüğünü, Doğu Toroslar 'daki tabii belleri yerinde tetkik edenler, iskan yerlerini bunlara bağlayanlar, ilk ve orta çağ yollarını göz önünde tutanlar, Asurlu tüccarların aynı zamanda ve bilhassa Malatya-Sarız-Kayseri hattını da takip ettiklerine kat'i surette inanacaklar ve bu devrin şehirlerini de buna göre kıymetlendireceklerdir..."

koyması dolayısıyla Karahöyük'ün Lawazantiya olabileceği ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır.

Karahöyük, Elbistan'ın 10 km. kuzeybatısında ve Izgın Köyü'nün de 5 km. kuzeyinde yer almaktadır. Güneybatısında höyüğün hemen kenarında Hurman Suyu akmaktadır⁹¹. Hogarth tarafından, "Göskun'dan Elbistan'a giden yol üzerinde Izgın'ın bir mil batısında büyük bir kaynak ya da kaynakların bulunduğu ve buradan akan suların bir gölcükte toplanarak, Ceyhan'la birleştiği yerden az önce Hurman Suyu'na karıştığı" belirtilir⁹². Bu durum yukarıda belirttiğimiz Lawazantiya'nın "Tarmana Irmağı ile çok yakın, hatta kısmında olabileceği" ve "Lawazantiya şehrinin su kaynaklarını bol bulunduğu bir yerde ya da yakınında olabileceği" ile uyum içindedir.

⁹¹ Özgüç, *a.g.e.*, s. 16.

⁹² D.G. Hogarth-J.A.R. Munro, *Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor*, London 1893, s. 677, 686.

KAPULUKAYA SOLIDUS DEFİNESİ

MELİH ARSLAN*

Burada ele alınan definenin Kırıkkale ili, Keskin ilçesi sınırları içinde, Kapulukaya Baraj Gölü yakınlarında bir testicik içerisinde bulunmuş olduğu söylenmişti. Bu define 1991 yılı Temmuz ayı içerisinde değerli koleksiyoner Sayın Yüksel ERİMTAN** tarafından bir eski eser satıcısından satın alınmıştır.

Definedeki sikkeler ile define kabı testicik Geç Roma Dönemine ait olup, definedeki 21 adet altın sikke, Solidus olarak isimlendirilmektedir. Büyük Constantinus'un oluşturduğu yeni bir para birimi olan Solidus, İmparator Diocletianus'un yapmış olduğu büyük çaplı para reformundan sonra ortaya çıkmıştır. M.S.284-305 yılları arasında hüküm süren Diocletianus, gerçekleştirdiği para reformu ile tarihte önemli bir yer almıştır. Bu reformdan sonra Büyük Constantinus yeni bir para sistemi oluşturmuş ve oluşturduğu bu sistem M.S.324 tarihinden başlayarak bütün imparatorlukta benimsenmişti. Yeni altın para birimi olan Solidus, eski altın para birimi Aureus'dan daha hafifti. Başlangıçta 7.50 g kadar ağırlığı olan Aureus'lar Büyük Constantinus devrine gelinceye kadar hem altın, hem de ağırlık değerlerinden kaybetmişlerdi. Aureus'ların son ağırlıkları 5.00 gr hatta 4.50 gr civarına kadar düşmüştür. M.S. 324 deki para reformundan sonra Aureus'ların yerini alan Solidusların ağırlıkları 4.40 gr ile 4.50 gr civarında tutulmuştur.

Definede adı geçen imparatorlar:

1 - I. Valentinianus	(M.S. 364-375)	1 Adet
2 - Valens	(M.S. 364-378)	16 Adet
3 - Gratian	(M.S. 367-383)	3 Adet
4 - II. Valentinianus	(M.S. 375-392)	1 Adet

* Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Sikke Seksiyonu.

** Sayın Yüksel Erimtan'a kültür varlıklarımıza katkularından, böyle değerli bir hazineyi ülkemize kazandırmış olmasından ve bu yayını yapmama izin vermesinden dolayı sonsuz teşekkür ederim.

Buradan da görüldüğü gibi definde yer alan tüm sikkeler kronolojik bir sıra takip eden Valentinianus Sülalesi'nin dört ayrı imparatoruna aittir. Söz konusu sikkelerin basıldığı darphane ise Antiochia (Antakya)dır. Definenin diğer önemli bir özelliği ise bu darphanede basılmış aynı tip sikkeler içinde farklı atölye (Officinae) işaretleri taşımasıdır.

Roma sikkelerinde M.S. 3. yy sonundan itibaren görülmeye başlayan bu işaretler (Kısaltmalar), belirli bir ağırlıkta olmayan paranın nerede ve hangi atölyede basıldığını ve sorumlu memurun kim olduğunu bulma olanağını sağlıyordu. Sikkenin arka kısmında, figürün hemen altında bulunan bu işaretleri üç kısma ayırarak inceleyebiliriz:

1 - P= Pecunia (Para-Sikke), M= Moneta (Para-Sikke), S= Sacra (Kutsal), SM= Kutsal Para

2 - Paranın basıldığı şehrin isim kısaltması.

3 - Şehirdeki ana darphaneye bağlı baskı atölyelerinin tanıtıcı numaraları. Bu numaralar Yunanca A= Alfa, B= Beta, Ê= Gama, κ= Delta v.b. gösterildiği gibi; Latince 1= Prima (Birinci), 2= Secundia (İkinci), 3= Tertia (Üçüncü) v.b. şeklinde gösterilebilir.

Bu söylediklerimize defindeki AN O B H örneğini verebiliriz.

1 2 3 4

1 - AN Antiochia isminin kısaltması (Darphane ismi)

2 - O Officinae (Atölye ismi)

3 - B Darphane seri numarası.

4 - H Officinae (Atölye numarası, Yunanca 8 rakkamı)

II. VALENTINIANUS'A AİT ÜNİK SOLİDUS

Bu definde yer alan II. Valentinianus'a ait Antiochia baskılı ünik sikkeye hiçbir yayında rastlanamamıştır. Ancak büyük bir şans eseri, benzeri bir sikkeyi Guy LACAM, Numismatic Cronicle 1990 sayısında "A New Consular Solidus in The Name of Valens from The Mint of Antioch" isimli makalesiyle tanıtmış ve tartışmaya açmıştır. Guy LACAM'ın makalesindeki Valens'e ait Consular Solidus ile ERİMTAN Koleksiyonu'ndaki 21 paradan oluşan bu define içerisinde olan II. Valentinianus'a ait Consular Solidus birçok yönden

birbirine benzemektedir. Her iki sikkenin de arka yüzlerinde ortak imparatorluk ve konsüllük yapmış olan Valens ve II. Valentinianus konsüllük mantosu giymiş olarak resmedilmişlerdir. Ön yüzdeki imparatorların büstleri de yine konsüllük elbiselidir. En önemli nokta ise her iki sikkenin Antiochia'da darp edilmiş olmasıdır. Fransa sikke pazarına gitmiş olan sikke de Erimtan Definesinden olmalıdır. Bizim definemizle hemen hemen aynı tarihlerde yurt dışına kaçırılmış olan bu benzer ve ünik sikkenin yayını sayesinde definemizin daha önceden parçalanarak satıldığını öğrenmekteyiz. Guy LACAM söz konusu bu makalesinde Valens'in Consular Solidus'unu yayınlarda bula madığını ve Fransız sikke pazarına yeni sürülmüş olduğunu söylemektedir. Arka yüzde konsüllük mantosu giymiş kişilerin M.S. 376-378 yıllarında beraber konsüllük yapan Valens ve kuzeni II. Valentinianus olduklarını belirtmektedir. Valens bu sırada 5. ve 6. konsüllüğünü, II. Valentinianus ise 1. ve 2. konsüllüğünü yapmaktaydı. Bu iki konsüllük süresince Valens kısı Antiochia'da geçirmiştir. Konsüllük görevini de burada iken kabul etmiş olmalıdır. Aslında her iki imparatorun hangi tarihte beraber konsüllük yaptığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu durumda II. Valentinianus 22 Kasım 375'de imparator olduğuna göre, bu sikke 375'den önceye ait olmamalıdır. II. Valentinianus'un imparatorluğu Antiochia'da 376 yılı başlarında duyulmuştur. Bu yeni Consular Solidus'da 376 yılı içerisinde darp edilmiş olmalıdır. Çünkü Valens'in arka yüzünde tek konsüllüğünü gösteren (Bkz. R.I.C. Antioch No 17) bir sikke bilinmektedir. Bu sikke 376 senesine tarihlendirilir ki, o yılda II. Valentinianus'un konsüllüğüne karar verilmiş olup henüz ilan edilmemiş olmalıdır. Bunu teyit eden diğer bir husus "Nobilissimus Puer" olarak sikkelerde görünemeyeceğidir. Valens'in tüm diğer konsüllükleri imparatorluğu ile birlikte saptanmıştır. Büyük olasılıkla Doğu'da imparatorluk yapan Valens ile Batı'da (Roma) yeni, ortak, imparator seçilmiş olan II. Valentinianus arasındaki önemli bir anlaşmanın anısına, Antiochia darphanesinde her iki imparatoru konsül olarak gösteren bu sikkeler basılmış olmalıdır.

Şu hususu da belirtmek gerekir ki, Mısır'da 378 yılının ortak konsüllüğü 15 Ocak'ta duyulmuştu. Doğuda (Antiochia) 376 yılı ortak konsüllüğünün en erken 29 Mayıs'ta öğrenilmiş olduğunu saptayabiliyoruz. Bu ilginç sikkenin vermiş olduğu ipucu ile 375-378 yılları içinde Antiochia'da basılmış

Solidusları daha iyi tanıyacak ve tarihlendirebileceğiz. Böylece Antiochia da bu döneme ait olması gerekip de başka yıllara tarihlenen bazı sikkeleri daha doğru açıklamış olacağız. (Bkz. R.I.C. Antioch, 21, 22 ve 39 nolu sikkeler).

Sonuç olarak, Guy LACAM'ın makalesindeki Valens'e ve ERİMTAN Koleksiyonu'ndaki II. Valentinianus'a ait Antiochia baskılı yeni tip Consular Soliduslar sayesinde nümizmatik dünyası bir çok soruyu çözmeyi başaracaktır.

KAYNAKÇA

- 1 - Cohen : H. Cohen, *Déscription Historique des Médailles Frappées sous L'empire Romain Communément appelees Médailles* 2.e edition. Paris/London, 1880-1982.
- 2 - RIC : H. Mattingley, C.H.V. Sutherland, R.A.G. Garson, and J.W.E. Pearce; *The Roman Imparial Coinage*, Volume IX. London, 1968.
- 3 - NC : *Numismatic Chronicle*, London, 1990 (Bkz. Guy LACAM; *A New Consular Solidus in the Name of Valens from the Mint of Antioch*, sayfa 237 Plate. 23 A.
- 4 - Oktay AKŞİT : *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No. 2052, İstanbul, 1985.

6-)	2 Nolu ile aynı	4 Nolu ile aynı ANOBZ	R.I.C.9: 16d	4.45gr 12
7-)	D.N.VALENS- PER.F.AVG İmparator'un inci diademli, drapeli ve zırlı büstü.	1 Nolu ile aynı, fakat darphane işareti; ANOBH	R.I.C.9: 16c	4.33gr 6
8-)	7 Nolu ile aynı	7 Nolu ile aynı ANOBH	R.I.C.9: 16c	4.51gr 6
9-)	7 Nolu ile aynı	7 Nolu ile aynı ANOBH	R.I.C.9: 16c	4.48gr 11
10-)	D.N.VALENS- PER.F.AVG. İmparator'un ro- zet diademli, dra- peli ve zırlı büstü sağa	7 Nolu ile aynı ANOBH	R.I.C.9: 16d	4.41gr 5
11-)	10 Nolu ile aynı	7 Nolu gibi ANOBH	R.I.C.9: 16d	4.47gr 6
12-)	7 Nolu ile aynı	1 Nolu ile aynı fakat kalkan üzerinde VOT/X/MVLT/XX yazısı ve darphane işareti; ANOBθ	R.I.C.9: 16c	4.46gr 11
13-)	10 Nolu ile aynı	12 Nolu ile aynı, fakat darp- hane işareti; ANOBI	R.I.C.9: 16d	4.46gr 11
14-)	7 Nolu ile aynı	12 Nolu ile aynı, fakat darp- hane işareti; KANOBIθ	R.I.C.9: 16c	4.47gr 11
15-)	10 Nolu ile aynı	12 Nolu ile aynı, fakat darp- hane işareti; PANOBIΓ	R.I.C.9: 16d	4.46gr 12
16-)	10 Nolu ile aynı	12 Nolu ile aynı, fakat darp- hane işareti; PANOBIH	R.I.C.9: 16d	4.42gr 11
17-)	7 Nolu ile aynı	12 Nolu ile aynı, fakat darp- hane işareti; PANOBI	R.I.C.9: 16c	4.39gr 12

Gratian (M.S.367-383)

Antiochia Baskısı

367-375 Yılları

18-)	D.N.GRATIA-NUS
P.F.AVG
İmparator'un inci diademli, drapeli ve zırhlı büstü sağa.	VICTORIA AVGVSTORVM
Victorya, zırh ve kalkan kümesi üzerinde sağa oturuyor. Dizinde tuttuğu kalkan üzerinde VOT/V/MVL/X yazıları. Sağ boşlukta monogramı Haç ve darphane işareti; ANOBI	R.I.C.9: 21a 4.47gr
12
19-)	D.N.GRATIA-NVS.P.AVG
İmparator'un rozet diademli, drapeli ve zırhlı büstü sağa.	18 Nolu ile aynı, fakat darphane işareti; KANOBE	R.I.C.9: 21b 4.52gr
5
20-)	D.N.GRATI-ANVS.AVG
İmparator'un rozet diademli, drapeli ve zırhlı büstü sağa.	18 Nolu ile aynı, fakat darphane işareti; PANOBE	R.I.C.9: 21c 4.46gr
12

II. Valentinianus (M.S.375-392)

Antiochia Baskısı

376 Yılı

21	D.N.VALENTINIA
NVS IVN.P.F.AVG.
İmparator'un inci diademli, drapeli ve imparatorluk mantosu giymiş büstü sola. Sağ elinde mappa, sol elinde asa tutuyor. | GLORIA-ROMANOR
İki imparator (Valens ve II. Valentinianus) ayakta, cepheden. Her ikisi de konsüllük mantosu giymiş. Başları diademli ve haleli olup, sağ ellerinde mappa, sol ellerinde asa tutmaktadırlar. Yukarı-ortada Haç ve darphane işareti; ANOBI | NC.1990 4.45gr
PL.23A 6
Arka yüzü ile benzer.
Not: Bu sikke ünique (tek örnek) |
|----|--|---|---|

THE KAPULUKAYA SOLIDUS HOARD

MELİH ARSLAN

The hoard was found in a pottery vase in the vicinity of the Kapulukaya dam in the Keskin district of the province of Kırıkkale. This hoard was bought by Mr. Yüksel Erimtan, who is a private collector in Ankara.

As there is no independent evidence about the nature and circumstances of the find. We have to accept what the salesman told Mr. Erimtan about the discovery of the hoard. The salesman obtained this information from the person who actually found the hoard. There remains some uncertainty about the exact find-place. Similarly, the vessel is very large for such a small hoard and, therefore, one may be justified in suspecting that it originally comprised a large number of coins. The salesman, however, has asserted that the twenty-one coins make up the entire hoard. The vase would seem to date from the same period as the coins, and so it is quite plausible that the hoard was indeed found in this vessel. The vase is damaged around the neck and the rim is missing. Its height, as extant, is 16 cm; the diameter of the body is 11 cm and that of the base is 6 cm.

This small hoard, now in Mr. Erimtan's collection, provides some useful information about the officinae of the Antioch mint in the reign of Valens. But of much greater significance is the presence in the hoard of an unique issue of Valentinian II (cat.no.21). That this coin survives may, perhaps, confirm the integrity of the hoard.

Die-links

Cat.no.	Emperor	Diadem type*	Mint-mark
1	Valentinian I	R	ANOBE
2	Valens	R	ANOBS
3		R	ANOBS
4		R	ANOBZ

* P = Pearl-diademed; R = Rosette-diademed

5		R	ANOBZ
6		R	ANOBZ
7		P	ANOBH
8		P	ANOBH
9		P	ANOBH
10		R	ANOBH
11		R	ANOBH
12		P	ANOBθ
13		R	ANOBI
14		P	KANOBθ
15		R	PANOB $\bar{\Gamma}$
16		R	PANOBH
17		R	PANOBI
18	Gratian	P	ANOBI
19		R	KANOBE
20		R	PANOBH
21	Valentinian II	P	ANOBI

* P = Pearl-diademed; R = Rosette-diademed

3-) D.N.VALENS-PER.
F.AVG
Rosette-diademed,
draped and
cuirassed, r. | GLORIA-R-O- MANORVM
Roma and Constantinopolis,
helmeted, seated on throne,
Roma facing. Constantinopolis
turning head towards Roma,
each holding sceptre and both
together shield inscribed
VOT/X/MVL/XX;

Constantinopolis resting r. foot
on prow; above shield, Chi-
Rho. Mint-mark ANOBS | R.I.C.9: 16d 4.50gr

5 |
| 4-) D.N.VALENS-PER.
F.AVG
Rosette-diademed,
draped and
cuirassed, r. | GLORIA-R-O- MANORVM
Roma and Constantinopolis,
helmeted, seated on throne,
Roma facing. Constantinopolis
turning head towards Roma,
each holding sceptre and both
together shield inscribed
VOT/X/MVL/XX;

Constantinopolis resting r. foot
on prow; above shield, Chi-
Rho. Mint-mark ANOBZ | R.I.C.9: 16d 4.50gr

6 |
| 5-) D.N.VALENS-PER.
F.AVG
Rosette-diademed,
draped and
cuirassed, r. | GLORIA-R-O- MANORVM
Roma and Constantinopolis,
helmeted, seated on throne,
Roma facing. Constantinopolis
turning head towards Roma,
each holding sceptre and both
together shield inscribed
VOT/X/MVL/XX;

Constantinopolis resting r. foot
on prow; above shield, Chi-
Rho. Mint-mark ANOBZ | R.I.C.9: 16d 4.46gr

6 |

6-) D.N.VALENS-PER.
F.AVG
Rosette-diademed,
draped and
cuirassed, r. | GLORIA-R-O- MANORVM
Roma and Constantinopolis,
helmeted, seated on throne,
Roma facing. Constantinopolis
turning head towards Roma,
each holding sceptre and both
together shield inscribed
VOT/X/MVL/XX;
Constantinopolis resting r. foot
on prow; above shield, Chi-
Rho. Mint-mark ANOBZ | R.I.C.9: 16d 4.45gr

12 |
| 7-) D.N.VALENS-PER.
F.AVG
Pearl-diademed,
draped and
cuirassed, r. | GLORIA-R-O- MANORVM
Roma and Constantinopolis,
helmeted, seated on throne,
Roma facing. Constantinopolis
turning head towards Roma,
each holding sceptre and both
together shield inscribed
VOT/X/MVL/XX;

Constantinopolis resting r. foot
on prow; above shield, Chi-
Rho. Mint-mark ANOBH | R.I.C.9: 16c 4.33gr

6 |
| 8-) D.N.VALENS-PER.
F.AVG
Pearl-diademed,
draped and
cuirassed, r. | GLORIA-R-O- MANORVM
Roma and Constantinopolis,
helmeted, seated on throne,
Roma facing. Constantinopolis
turning head towards Roma,
each holding sceptre and both
together shield inscribed
VOT/X/MVL/XX;

Constantinopolis resting r. foot
on prow; above shield, Chi-
Rho. Mint-mark ANOBH | R.I.C.9: 16c 4.51gr

6 |

Gratian (367-383)**Mint of Antioch****367-375**

18-)	D.N.GRATI-ANVS
AVG
Pearl-diademed,
draped and
cuirassed, | VICTORIA AVGVSTORVM
r.Victory, seated r. on cuirass,
shield behind, writing
VOT/V/MVL/X on shield
held on knee. In field r., Chi-
Rho. Mint-mark ANOBI | R.I.C.9: 21a | 4.47gr

12 |
| 19-) | D.N.GRATIA-NVS
PF AVG
Rosette-diademed,
draped and
cuirassed, r. | VICTORIA AVGVSTORVM
Victory, seated r. on cuirass,
shield behind, writing
VOT/V/MVL/X on shield
held on knee. In field r., Chi-
Rho. Mint-mark KANOBE | R.I.C.9: 21b | 4.52gr

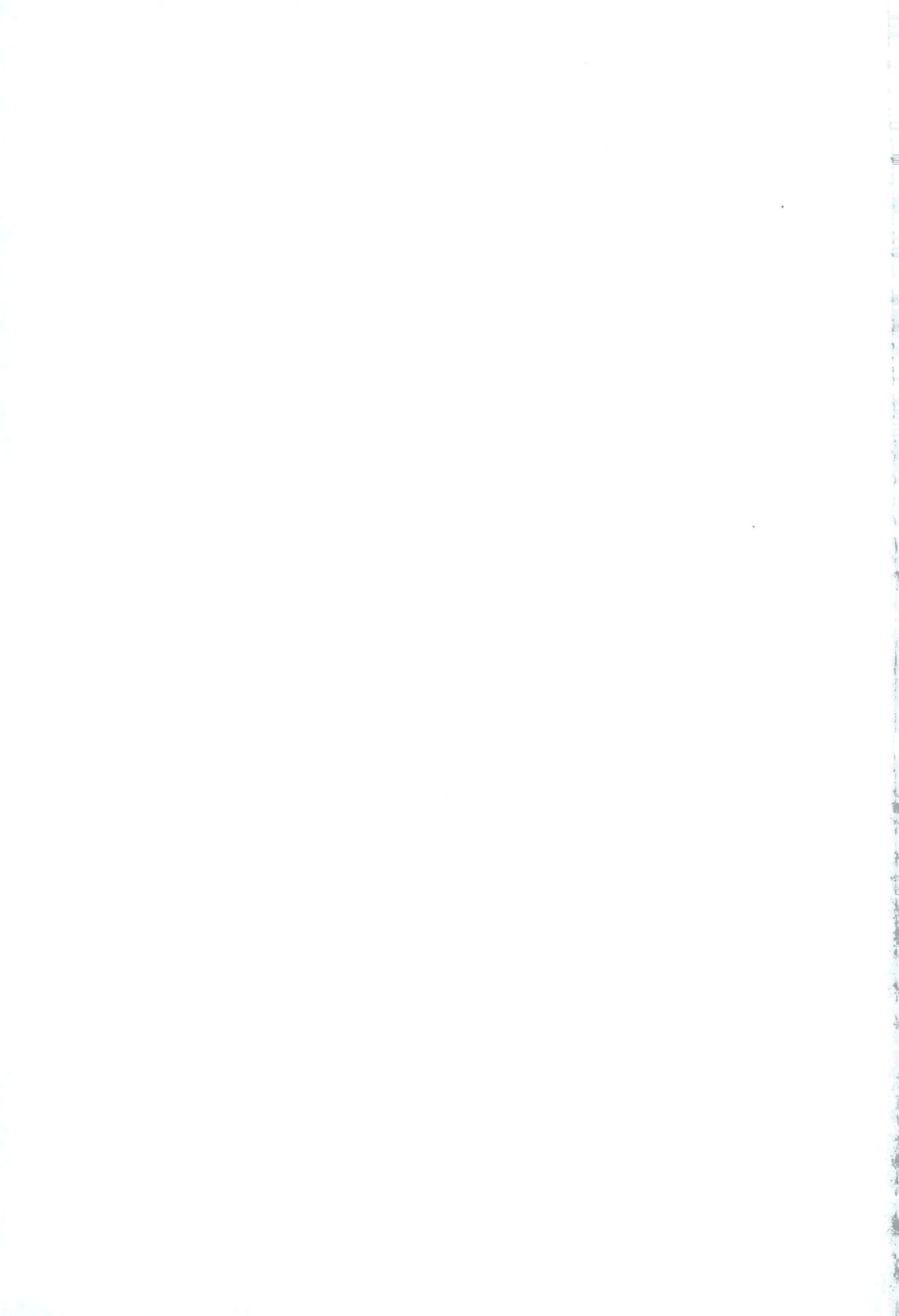
5 |
| 20-) | D.N.GRATI-ANVS
AVG
Rosetta-diademed,
draped and
cuirassed,r. | VICTORIA AVGVSTORVM
Victory, seated r. on cuirass,
shield behind, writing
VOT/V/MVL/X on shield
held on knee. In field r., Chi-
Rho. Mint-mark PANOBH | R.I.C.9: 21c | 4.46gr

12 |

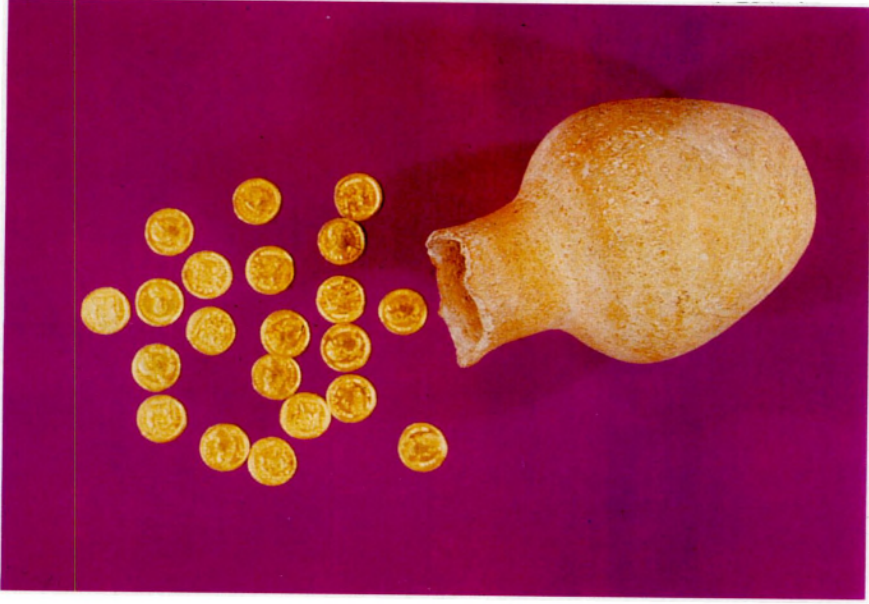
Valentinian II(375-392)**Mint of Antiochia****375-378 or 378-383**

21	D.N.VALENTINIA
NVS IVN.P.F.AVG.
Pearl-Diameded, .. | GLORIA-ROMANORVM
Two emparors nimbate
standing facing, in consular
robes holding r.hand sceptre;
above and between them a
cross. Mint-mark ANOBI | NC.1990
pl.23A
(Variant) | 4.45gr

6 |
|----|--|---|--------------------------------|-----------------|

Melih Arslan

Definenin genel görünümü.

Melih Arslan

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Melih Arslan

11

12

13

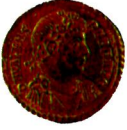

14

15

16

17

18

19

20

Melih Arslan

21

Ön Yüz

21

Arka Yüz

Unique Konsular Solidus

YUNAN - ROMA DÖNEMİ ANADOLU SANATINDA BOYNUZLU FİGÜRLER

MÜKERREM (USMAN) ANABOLU

Yunan - Roma Dönemi Anadolu Sanatında güç simgesi olan boğa boynuzları, tanrıların, yarı tanrıların ve karışık yaratıkların başlarını süslemişlerdir. Boğa boynuzlu olarak gösterilmiş olan tanrıların başında, ırmak tanrıları ile Zeus Olbios gelirler. Aiolis bölgesindeki Tisna şehrinin M.Ö. IV. yüzyılda darbettirmiş olduğu sikkeler¹ de, Tisnaios veya Titnaios Irmağı'nın Tanrısı, boğa boynuzlu genç bir erkek başı şeklinde gösterilmiştir (Res, 1). Lâkin Hellenistik Dönem'in sonlarına doğru yapılmış olan Nil Irmağı'nın Tanrısı Heykeli'nin etkisindeki sikke sanatkârları, Roma İmparatorluk Dönemi'nde uzanmış yatmış duran ırmak tanrısı betimlemesine yer vermişlerdir.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, Bandırma ile Gönen arasında bulunmuş olan bir Adak Steli (1909 Env. No. lu Eser)² vardır. Bunun alınlığındaki boğa başındaki boynuzlardan başka gösterilmiş olan Zeus figürünün başında da boynuzlar vardır (Res. 2). Zira bu, Zeus Olbios'a adanmış bir adak stelidir. Zeus Olbios, uzun saçlı, sakallı ve boynuzludur. Kısa bir khiton ile khimation giymiştir. Sol elinde âsâ, sağ elinde phiale tutarken libation yapar. Yanında, kanatlarını kapatmış duran bir kartal figürü yer alır, Zeus Olbios kültü, Mysia bölgesinde yaygın olan bir kültür ve tarlalarda çalışanlar için önemlidir. Lâkin 1'den fazla Olba Şehri vardır. Bunlardan biri Çanakakale Boğazı'nda, biri de İzmit Körfezi'nin kıyısındadır³.

Mümbitlik, Bereket, Şarap ve Sarhoşluk Tanrısı Dionysos ile onun çevresini oluşturan satyrler ve Pan da boynuzludurlar.

¹ Wroth, *A Catalogue of the Greek Coins of Troas, Aiolis and Lesbos* (London, 1892), s. 149, no. 1, lev XXIX/12; Imhoof-Blumer, *Griechische Münzen* (München, 1890), s. 275, no. 24; Head, *Historia Numorum* (2. baskı, London, 1911), s. 557.

² Edhem, *Relief Votif au Musée Impérial Ottoman, Bulletin Correspondance Hellénique*, c. XXXII (1908), s. 521-528, lev. v. ve vi; Hasluck, *Cyzicus* (Cambridge, 1910), s. 272, no. 16; Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines and Byzantines, c. III* (Macon, 1909), s. 39-41 (s. 40'da çizimi verilmiş).

³ Edhem, *Adı Verilmiş Olan Eser*, s. 523.

Tire Müzesi'ndeki 39 Env. No.lu Boynuzlu Erkek Baş⁴'nın Dionysos başı olması olasılığı, fazladır (Res. 3). Yüzeyi fazlaca aşınmış olan bu mermer başın burnu, kırık ve noksandır.

Ephesos'da bulunup Viyana'daki Kunsthistorisches Museum'a götürülmüş olan I 834 Env. No.lu Mermer Satyr Baş⁵ ile İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki 11513 Env. No.lu Terra Cotta Pan Baş⁶ da, boynuzludurlar. Lâkin Pan'ın boynuzları, doğal olarak keçi boynuzlarıdır.

1877'de İzmir'de satın alınmış olan Berlin'deki Heykel Altık (Kaide)⁷, kabartma olarak yapılmış olan boğa boynuzlu bir erkek figürü içerir.

Bunlara ek olarak Hall, Pisidia bölgesindeki Bostandere mevkinde kabartma olarak yapılmış bir Boğa Başlı Büst⁸ görmüş olduğunu söyler.

Ben de, İznik Müzesi (Yakup Çelebi Zaviyesi) nde içerisi oyulup boşaltılmış olan Mermer Kabin Köşe Parçası⁹ na rastladım. Bunun dış yüzeylerinden birincisinde başında boğa boynuzu gibi 2 sivri uç taşıyan bir erkek başı, ikincisinde başında şua çelengi taşıyan bir erkek başı canlandırılmıştı (Res. 4 ve 5). İşçiliği kaba olan bu eserde, gözbebekleri, incision ile belirtilmişlerdi. Bundaki birinci erkek başının boynuzlu olduğu düşünülebilirse de ben, buradaki sivri uçların boynuz oldukları kanısında değilim. Şua çelengi taşıyan erkek başının, Helios olduğunda kuşku yoktur. Bu böyle olunca Güneş Tanrısı Helios'un yanında Ay Tanrısı Lunus gösterilmiş olabilir. Zaten birinci erkek başındaki sivri uçlar, başın arkasındaki bir yerden başlamaktadırlar. Nitekim Hamilton, Kula'nın kuzeybatısındaki Hamamlı mevkiinde başına Phrygia külhahı giymiş bir Lunus Kabartması¹⁰ bulmuştur. Bunda, yenidoğmuş ay (hilâl)ın sadece bir yarısı gösterilmiştir (Res. 6). İznik Müzesi'ndeki Eser'deki sivri uçlar, yenidoğmuş ay (hilâl)ın uçları olabilirler.

⁴ Yayınlanmamış.

⁵ Oberleitner, Gschwantler, Bernhard - Walcher ve Bamer, Kunsthistorisches Museum. Wien. Katalog der Antiken Sammlung II. *Funde aus Ephesos und Samothrake* (Wien, 1978), s. 64, no. 49, res. 45.

⁶ Yayınlanmamış.

⁷ Königliche Museen zu Berlin, Beschreibung der Antiken Skulpturen (.....), s. 244, no. 637.

⁸ Hall, Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia, *Anatolian Studies* c. XVIII (1968), s. 87, no. 47, lev. XXIII a ve XXIII b.

⁹ Yayınlanmamış.

¹⁰ Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, c. II (London, 1942), s.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 2275 Env. No.lu Minautores Başlı Konsol¹¹ da, boğa boynuzları içerir.

Bildiğimiz üzere Büyük Alexandros'un ve Lysimakhos'un darbettirmiş olduğu tetradrakhmilerde, Büyük Aleksandros boynuzlu olarak gösterilmiştir. Zira Büyük Aleksandros, Mısır seferi sırasında, Siva vahasındaki Zeus Ammon Tapınağı ve Kehanet Ocağı'na uğramış ve oranın başrahibi tarafından " A m m o n ' u n O ğ l u " olarak selâmlanmıştır¹² (M.Ö. 331). Bu nedenle Büyük Aleksandros, boynuzlu olarak betimlenmiştir. Lâkin başındaki boynuzlar, boğa boynuzları değil koç boynuzlarıdır.

Diğer taraftan Lykia'nın Pinara şehrindeki kaya mezarlarından birinin cephesinde, orta akroterin yerinde, kabartma olarak yapılmış 2 boğa boynuzu vardır. Bu, mezara kötülük etmeye niyetlenenleri etkisiz bırakmak için buraya konulmuş olan apotropaik anlamda bir betimlemedir¹³.

¹¹ Mendel, *Adı Verilmiş Olan Eser*, c. II, s. 193/194, no. 500 (2275).

¹² Mansel, *Ege Ve Yunan Tarihi* (Ankara, 1947), s. 410.

¹³ Bean, *Lycian Turkey* (London, 1978), s. 77, Lev. XXXIV.

Res. 1 - M.Ö. IV. yüzyılda darbettirilmiş olan Tisna Sikkesi.

Res. 2 - Zeus Olbios'a ithaf edilmiş olan Adak Steli.

Mükerrem (Usman) Anabolu

Res. 3 - Tire Müzesi'ndeki 39 Env. No'lu mermer erkek başı.

Res. 4 - İznik Müzesi (Yakup Çelebi Zaviyesi)'nde bulunan mermer kabın köşe parçası.

Res. 5 - İznik Müzesi (Yakup Çelebi Zaviyesi)'nde bulunan mermer kabın köşe parçası.

(Figure of Lunus on rocks at Homnoli.)

Res. 6 - Kula'nın kuzeybatısındaki Hamamlı mevkiinde bulunan Lunus kabartması.

ORTA ASYA TÜRK SANATINDA PALMET VE LÂLE MOTİFLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ HAKKINDA BİR DENEME

ALEV (ÇAKMAKOĞLU) KURU

1994 yılı *lâle* bitkisinin İstanbul'dan Hollanda'ya gönderilişinin 400. yılı-dönümüydü. Bu sebeple düzenlenen "Türk Sanatında Lâle Devri" konulu seminerde çerçevenin biraz dışına taşarak XVI. y.y'dan itibaren Osmanlı sanat eserlerinde natüralist üslupta görülmeye başlanan *lâle* motifinin kaynaklarına inmek istedik. Bu kaynak elbette ki Türk milletinin doğduğu, ilk sanat eserlerini verdiği Orta Asya olmalıydı. Osmanlı dönemine kadar *lâle*'nin bir motif olarak sanat eserlerinde yer alıp almadığını araştırmadan önce üzerinde durmamız gereken bir başka konu da *lâle* bitkisinin yetişme ortamı oldu.

Yaptığımız çalışmalarda Anadolu'da tabii şekilde 14, Avrupa kıtasında 11 türü yetişen *lâle*'nin anavatanının Orta Asya olarak karşımıza çıkması bizim için önemliydi¹. Çünkü bu durum Orta Asya sanatçısının yaşadığı ortamda yakinen bildiği bir bitkiyi, *lâle*'yi eserlerinde de kullanmış olabileceği beklentisini de kuvvetlendiriyordu.

Hayvan üslubunun hâkimiyetindeki Orta Asya Türk sanatı eserlerinde yer alan süslemelerde stilize edilmiş halde bitkisel motiflerin de kullanıldığını biliyoruz. Stilizasyona uğrayan bitkisel motiflerin bir kısmı tanımlanırken birbirleri arasındaki benzerlikler sebebiyle hatalı sonuçlara da gidilebilmektedir².

Sanat tarihçilerinin büyük bir kısmı Orta Asya sanatında veya XVI. y.y'a gelinceye kadar Türk sanatı süslemelerinde *lâle*'den bahsetmezler. Bizim aşağıda *lâle* olarak isimlendireceğimiz örnekleri form benzerliğinden dolayı palmet grubu içerisinde değerlendirirler³.

¹ Bu konudaki değerli bilgilerinden istifade ettiğimiz Tuna Ekim'e teşekkür ederim.

V.H. Heywood, Flowering Plans of the World, Oxford University Press, Oxford London Melbourne, s. 301, 302.

² B. Karamağaralı, "İslâm Sanatında Haşhaş ve Hint Keneviri Motifleri" İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, Sayı 5, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1982, s. 463-484. Bu makalede yazar Türk sanatı araştırmalarında bitki veya nar olarak isimlendirilen motiflerin aslında haşhaş bitkisi olduğu üzerinde durur.

³ E. Kühnel, Die Arabeske, Wiesbaden, 1949

Sayıları fazla olmamakla birlikte bilim adamlarının bazıları da *lâle* motiflerinden bahseder⁴. (Çizim 1), (Res. 1), (Res. 2). *lâle* motifleri ile karıştırıldığına inandığımız palmet, sözlüklerde "(Fr. Palmette, İng. Palmleaf, Palm-shaped ornament, honeysuckle, Alm. palmette, palm blattornament, palm stengel) hurma yapraklarından mülhem, stilize yaprakların karşılıklı olarak sıralanmasıyla elde edilmiş ve bilhassa mimari tezyinata kullanılan süsleme motifi olarak geçer⁵. Palmet motif olarak subtropikal bölgelerin, sıcak bölgelerin bitkisi olan palmiye, hurma ağaçlarının yapraklarını kendisine çıkış noktası alır. (Res. 3) Ayrıca Latince de 5 rakamının karşılığı olan "palma" palmiye ağacının ele benzemesi dolayısı ile bu ağaca ve 5 rakamına isim olarak yakıştırılmıştır⁶. Böylece çok parçalı, simetrik yapısı ile palmet formu sayısız şekil meydana getirebilmektedir⁷. (Çizim 2)

N. Diyarbakırlı, Hun Sanatı, MEB, Kültür Yay. İstanbul, 1972, s. 36; Ş. Yetkin, Anadolu'da Türk çini sanatının Gelişmesi, İ.Ü. Edb.Fak. Yay. İstanbul, 1972, s. 167-171; Y.Demiriz, Erken Devir Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Kültür Bak. Yay. İstanbul 1979, s. 27; E. Herzfeld, Die Ausgrabungen von Samarra, I. Der Wandschmuck der Bauten von Samarra und Seine Ornamentik Berlin, 1923, S. Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, T.T.K Basımevi, Ankara, 1987, s. 75-77...

⁴ B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, T.T.K. Yay. Ankara, 1991, s. 297. Rahmetli hocamız Prof. Dr. Bahaettin Ögel bu kitabında Peçenekler'den bahsederken onlara ait bir kabin üzerinde yer alan *lâle* kökü ve yapraklarını, palmet motifinin üslûplandırılmış karakteristik bir örneği olarak niteler ve üç yapraktan müteşekkil olan palmet motiflerinin Avarlar'da Güney Rusya'da, Peçenek ülkesinde yaygın olarak görüldüğü üzerinde durarak, bunlarda Sasanî ve Bizans etkilerinden ziyade bir Orta Asya tesirinden bahseder. B.Ögel, "Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkındaki Notlar" Yıllık Araştırmalar Dergisi I, Ankara, 1956, s. 200-202, Bu makalede Selçuklu devri ağaç işçiliği değerlendirilirken sanat tarihi terminolojisinde palmet olarak bilinen motiflerin bir kısmı *lâle* olarak isimlendirilmiştir. T.Talbot-Rice, The Seljuks in Asia Minor, London, 1961, s. 165. fig. 33, Yazar da *lâle* motifi olarak değerlendirir. E. Esin, Türkistan Seyahatnamesi, T.T.K Basımevi, Ankara, 1958, s. 5; Yazar kitapta *Türkistan'ın çiçekleri ve hayvanları sanat eserlerinde motif olarak yer almış. Meselâ, bozkırda yabancı biten lâle, çinilerde ve kumaşlarda dekoratif motif olarak çok kullanılmış. Lâle Bulgar Türkleri ile İdil boyuna, Timur oğulları ile Hind'e Selçuk ve Osmanlılarla İnan ve Küçük Asya'ya gelmiş. Avrupa'ya da göçen lâle'ye o tarihte tülband tesmiye edilen sarığa şeklen benzediği için Tulpe denmiş" demektedir.*

E. Esin, "Böri Tiğın Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H.444-60/1052-68), Semerkand'da Yaptırdığı Abideler" Sanat Tarihi Yıllığı, C.VIII, İ.Ü. Ed.Fak. Yay. İstanbul, 1979, s. 49, levha V/a, Bu makalede yazar Karahanlı dönemine ait İ. İbrahim tarafından Semerkant'ta yapılan medresenin (h. 458/1066) kapılarında pişmiş toprak malzemeli motifler arasında *lâle*lerden bahseder.

⁵ S.K. Yetkin, İslâm Mimarisi, Ankara, 1959, s. 476, M. Sözen, U.Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 184.

⁶ C.E. Arseven, "Palmet" Mad. Sanat Ansiklopedisi, IV, 1983, 1587-1588.

⁷ S. Müleyim, "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi" Anadolu (Anatolia) S.XX, Ankara, 1984, s. 146.

Palmet motifinin kaynağı için genellikle Mısır sanatı gösterilir. Palmiye olarak M.Ö. 3000 de Mısır sanatında görülen motif, M.Ö. 2000'in başlarında Mısır-Minos ilişkileri sonucunda palmet olarak Minos sanatına, Mezopotamya ve Anadolu'ya, Hitit ve Fenike sanatına geçmiştir⁸.

Yunan sanatında da görülen palmet muhtemelen Hellenistik akım yolu ile doğu sanatlarına yayılmıştır⁹. Türk sanatına palmetin bu yolla geçtiğini sanmamak ile birlikte kesin bir şey söylemek de zordur.

Bir defa M.Ö. I. binde şekillenen Hun sanatında palmet motiflerine rastlamamız Türkler'de bu motifin de kaynağının Orta Asya'da aranması gerektiğini ortaya koymaktadır¹⁰.

Hun sanatına ait bilgilerimizin büyük çoğunluğu kurganlardan çıkarılan buluntulara dayanmaktadır. Bunlardan M.Ö. VI-V.y.y'lara tarihlenen I. Pazarık Kurgan'ında bulunan at koşum takımına ait ahşap malzemeli palmetler ile yine eğer için kullanılan deriden kesilmiş palmet motifleri aynı üslup, aynı biçimdedir¹¹. (Res. 4) Hayvan üslubunun ağırlığını hissettirdiği Hun sanatına ait bu motifleri, kaynağını hayvan motiflerinden alan Rumi motifleri oluşturabilir düşüncesindeyiz. Birbirine sırtını dayamış iki rumi motifli palmet motifinin meydana gelmesinde rol oynamış olabilir.(Çizim 3)

Yine Hun Kurganlarından çıkarılan keçe üzerine aplikelerde de palmet motiflerine rastlıyoruz¹². (Res. 5)

Bunlar arasında beşinci kurgandan çıkarılan keçe üzerine applike olarak işlenmiş atlı bir figür ile elinde bir hayat ağacı sembolü tutmuş olan tanrıça figürü ilginçtir¹³. Hayat ağacının dallarından ikisi stilize edilmiş *lâle* motiflerini taşımaktadır.(Res. 6)

Türkler'in İslam olduktan sonra da kullandıkları bir motif olan hayat ağacı Şaman inançlarına göre dünyanın merkezi olarak kabul edilmekte, şamana yeraltı veya gökyüzü seyahatinde merdiven vazifesi yaptığı bilinmek-

⁸ Z.K. Bilici "Anadolu Türk Süsleme Sanatında Bazı Terminolojik Problemler" Ankara Sanat, Sayı: 238, Anmara, 1986, s. 27.

⁹ Y. Demiriz, Osmanlı Mimarisinde Süsleme, Kültür Bak. Yay., İstanbul, 1979, s. 27.

¹⁰ H. Gündoğdu, "İkonografik Açından Türk Sanatında Rumi ve Palmetler" Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, H.Ü. Yay., Ankara, 1993, s. 198.

¹¹ C.İ. Rudenko, Kultura Naceloniya Gornogo Altaya V. Ckupskoc Vremya, İzdatçı' Stvo Akademi Nauk SSSR, Moskova, 1953, s. 180. Tab XXXIV.

¹² C.İ. Rudenko, a.g.e. Tab. LXXXIX.

¹³ C.İ. Rudenko, a.g.e. Tab. LCV.

tedir¹⁴. İslam öncesi Türk topluluklarında bir eksenin iki yanına simetrik olarak düzenlenen çeşitli çiçeklerden oluşan dallardan ibaret hayat ağacı motifi, İslamiyetin kabulünden sonra Türk sanatındaki varlığını hurma ağacı şeklini alarak sürdürmüştür. (Çizim 4), (Res. 7).

Türk sanatının parladığı bir dönem olan Uygur zamanında terrekota ve ştuk malzeme üzerindeki motifler arasında gördüğümüz palmet motifleri Hun sanatındakilere benzer özelliklere sahiptir¹⁵. (Res. 8)

Lou-lan da Uygurlara ait bir mezardan çıkarılan ipek kumaş üzerindeki *lâle* motifleri ise açık bir şekilde seçilmektedir¹⁶. (Res. 9)

Böylece İslâm öncesi Orta Asya Türk sanatında stilize edilmiş vaziyette de olsa palmet ve *lâle* motiflerinin birbirinden ayırt edilebilecek şekilde kullanılmış olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. (Çizim 5)

İslâm öncesinde kullanılan formların ve motiflerin çoğu İslamiyetin kabulünden sonra öncekinden farklı bir inanç sistemi içerisinde, farklı anlamlar yüklenerek Türk sanatında kullanılmaya devam etmiştir.

İslam sonrası Orta Asya Türk sanatının eserlerini şöyle bir taradığımızda, Semerkant I. İbrahim Medresesi'nin kapılarında, Afganistan'da Sari-Pul İmam Hurd Türbesi (XI.y.y sonu) mihrabında¹⁷, Horasan Hargirt Medresesinin (1087) çiçekli kitabesinde¹⁸, Gülpayegan'da anonim minarenin (XI.y.y) kitabe kuşağında¹⁹ karşımıza çıkan motiflerin form bakımından *lâle* olarak değerlendirilmesi kanaatindeyiz. (Res. 10, 11, 12) Bugün Sarre'nin belirttiği üzere Berlin Kayzer Friedrich Müzesi'nde bulunan Konya Kılıçarslan Köşkü'ne ait bir çini üzerinde (XIII.yy) bağdaş kurmuş oturan iki insan figürünün ortasında hayat ağacı olarak tasvir edilen motif ise tam anlamıyla bir *lâle*'dir²⁰. (Çizim 6)

¹⁴ G. Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi" XXXII, Ankara, 1968, s. 34.

¹⁵ S.A. Stein, *Innermost Asia* Vol. III, Plates And Plans Oxford at the Clarendon Press, 1928, Plates III. Pl. IV, VIII.

¹⁶ S.A. Stein, a.g.e., Pl. XXXV.

¹⁷ O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1973, s. 70.

¹⁸ O. Aslanapa, a.g.e., s. 91.

¹⁹ G. Öney "Büyük Selçuklu Devri Minarelerinde Süsleme" Kültür Bakanlığı Yay. Yıl: 2, Sayı: 4, Haziran, Ankara, 1976, s. 8.

²⁰ F. Sarre; *Erzeugnisse Islamischer Kunts Teil II*, Leipzig 1909, Verlag Von Karl V. Hiersemann, S. 44-45, Tafel XIX.

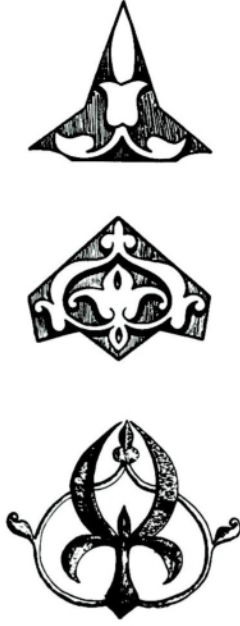
Aslında İslâm öncesi Türk sanatında birbirinden ayırt edilebilecek özellikler taşıyan *lâle* ve palmet motifleri İslam sonrası Türk sanatında benzer stilizasyon çizgisinde yer almış sanat tarihçilerin çoğunluğu tarafından *lâle* motifleri de palmet olarak isimlendirilmiştir. Bunlar içerisinde motifleri oluşturan parçalardan dağılımı aşağıya doğru yönelmiş olanları palmet olarak değerlendirmek, dağılımları yukarıda toplanmış üç parçalı motiflerin büyük kısmında da *lâle* çiçeğinin izlerini görmek mümkündür. (Res. 13)

İslâm öncesi Türk inanç sisteminde özellikle Budizm'de çiçeklerin önemli bir yeri olduğunu biliyoruz²¹. Farklı ayinlerde çeşitli renk ve cinsteki çiçekler arasında mutlaka *lâle* de kullanılmıştır. Çiçek Budizm'de Buda'yı temsil etmektedir²². Diğer taraftan Şaman inançlarında ve İslâmiyet'in kabulünden sonra da eserlerde yer alan hayat ağacı motifinde tanrıya ulaşmaya aracılık sembolize edilmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere hayat ağaçlarının dallarından bazılarını *lâle*'lerin süslemesi önemlidir.

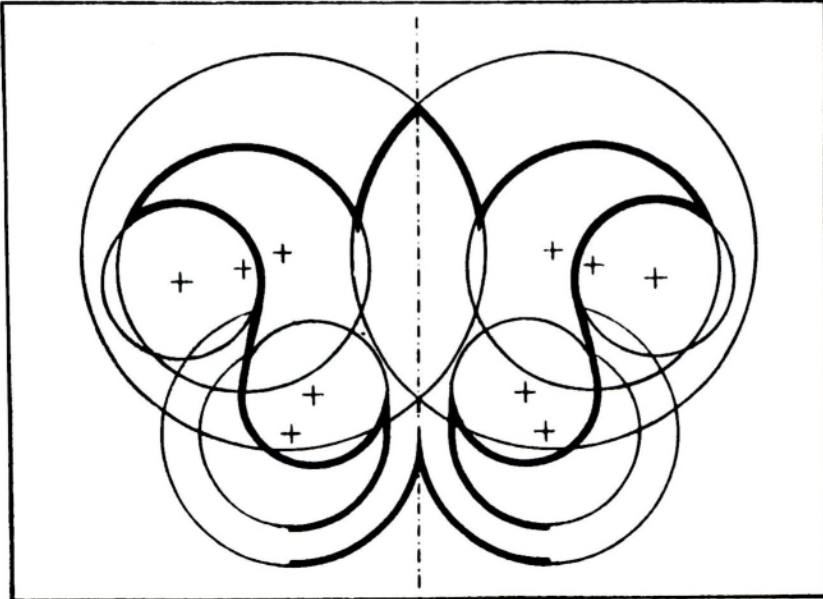
İlahi bir sembol olarak karşımıza çıkan *lâle*, adının harfleri ile "Allah" kelimesinin yazılması sebebi ile de bir başka sevgiyle Türk sanatında yaygın bir şekilde kullanılan bir motif olmuştur.

²¹ E. Esin, Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar) Ed. Fak. Matb., İstanbul, 1989, s. 48, s. 76, s. 86.

²² W. Ruben, Budhizm Tarihi, A.Ü. D.T.C.F. Yay: 58, Hindoloji Serisi: III Çev.: Dr. Abidin İtil, Ankara, 1947, s. 17, 61, 62, 126, 128, 129.

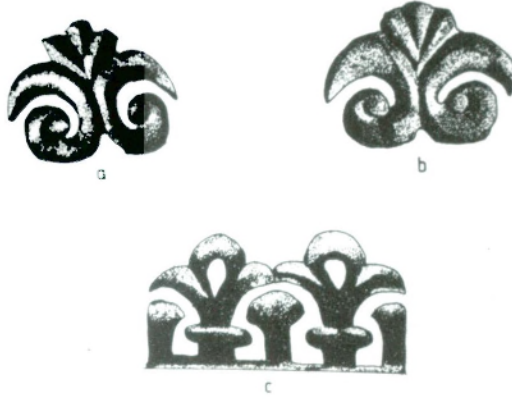

Çizim 1: Lâle Motifleri (B. Ögel'den).

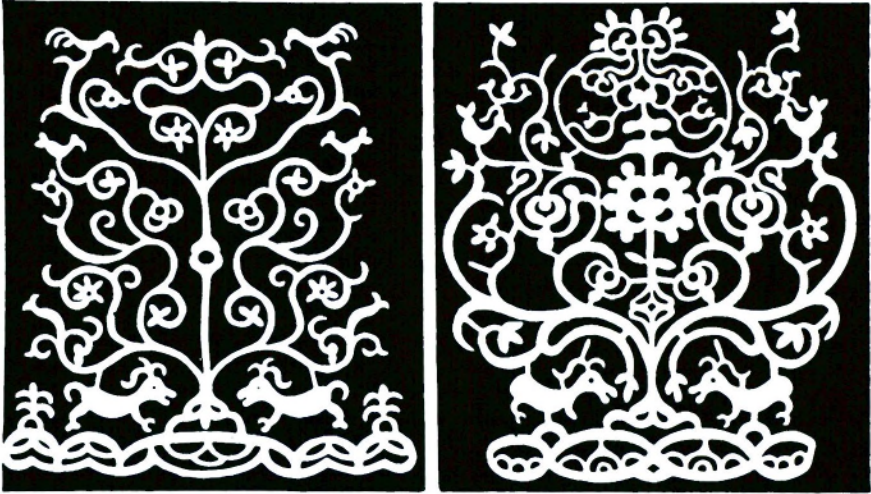

Çizim 2: Palmet (S. Mülayim'den).

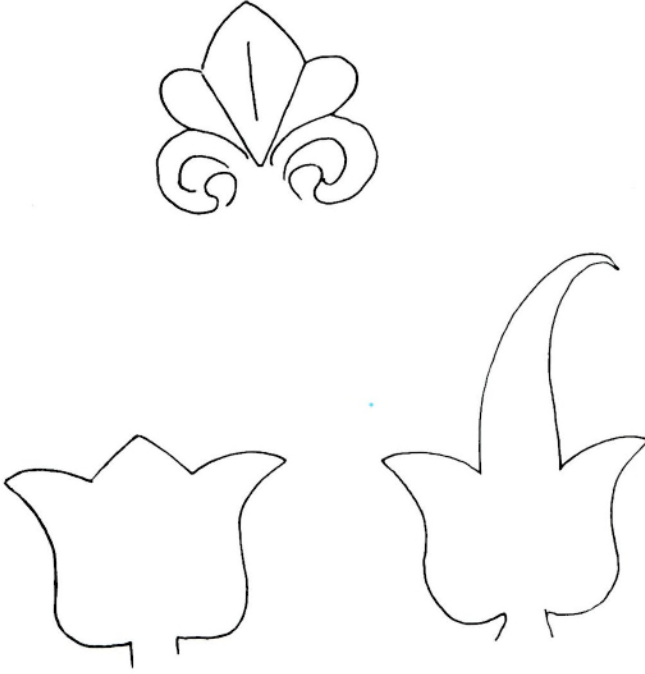
Alev (Çakmakolu) Kuru

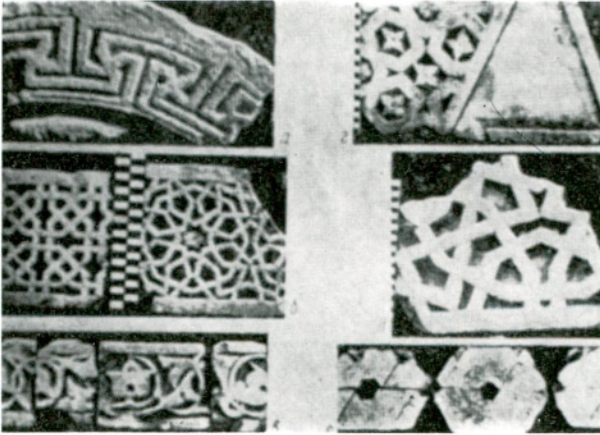
Çizim 3: Palmet Motifleri (H. Gündoğdu'dan).

Çizim 4: Hayat Ağacı (G. Öney'den).

Cizim 5: Üstte palmet, altta lâle motifleri.

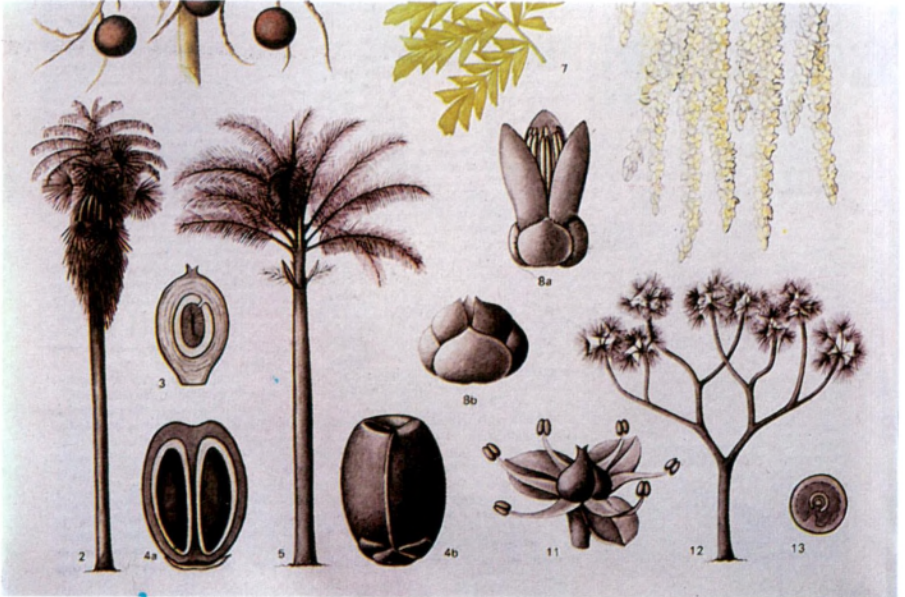

Resim 1: Sermekant I. İbrahim Medresesi kapı süslemelerinde lâle motifleri.

Alev (Çakmakoğlu) Kuru

Resim 2: Lâleler.

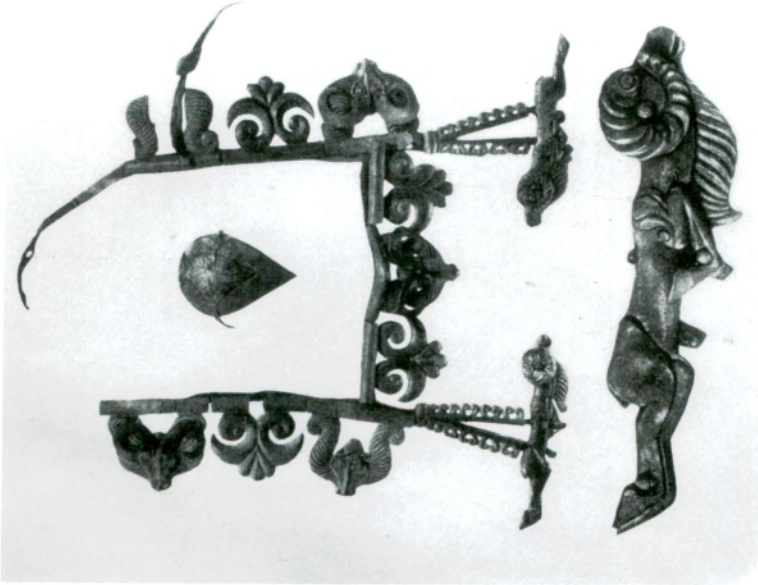

Resim 3: Palmiye ağacı.

Alev (Çakmakoğlu) Kuru

Resim 5: Hun devrine ait keçe üzerine applike palmet motifleri.

Resim 4: Hun devrine ait at koşum takımı.

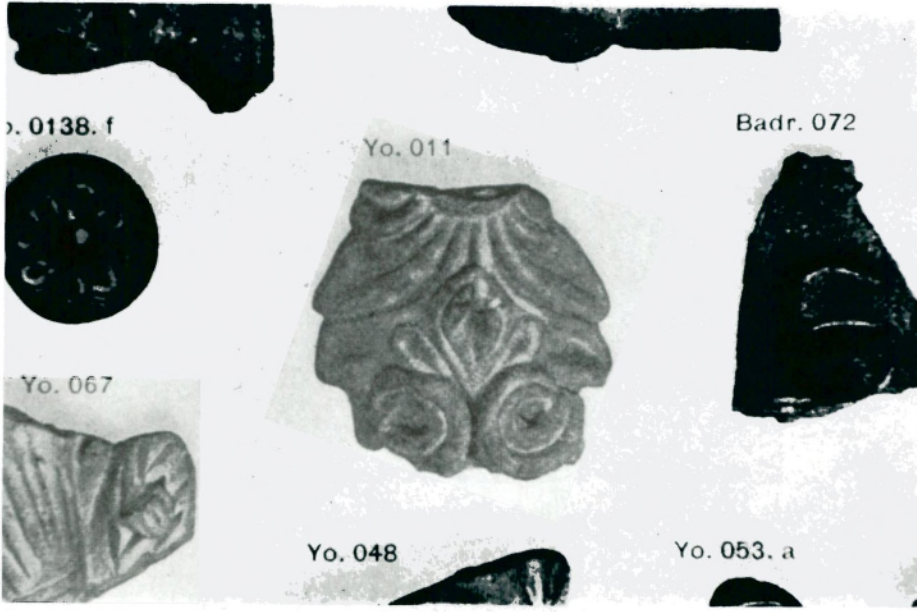
Alev (Çakmakçoğlu) Kuru

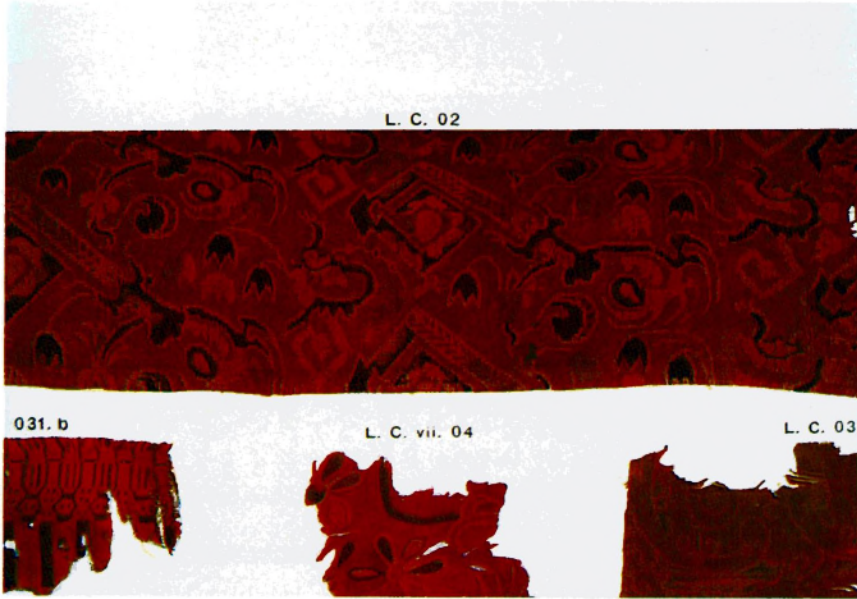
Resim 6 : Hun devrine ait keçe üzerine applike, atlı bir figür ile elinde hayat ağacı tutan tanrıça.

Resim 7: Erzurum Cifte Minareli Medrese taçkapısında havat ağacı.

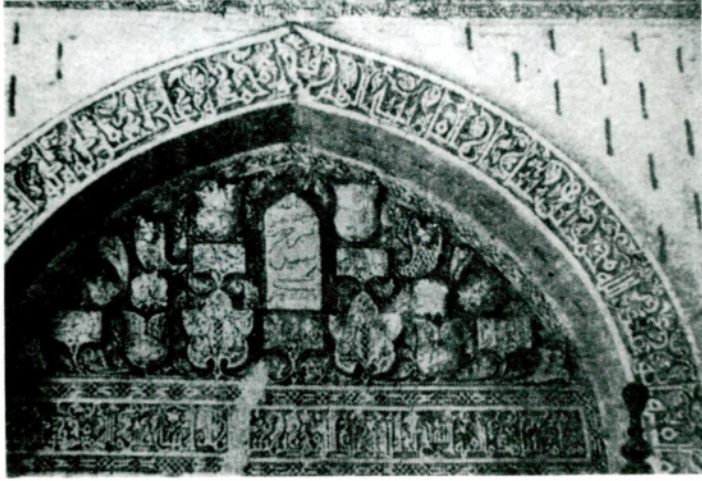

Resim 8: Uygurlara ait bir parça üzerinde palmet motifi.

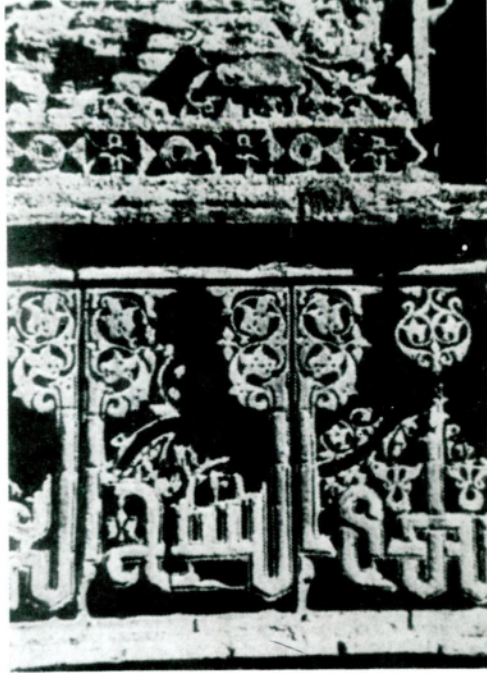

Resim 9: Uygurlara ait ipek kumaş üzerinde lâle motifleri.

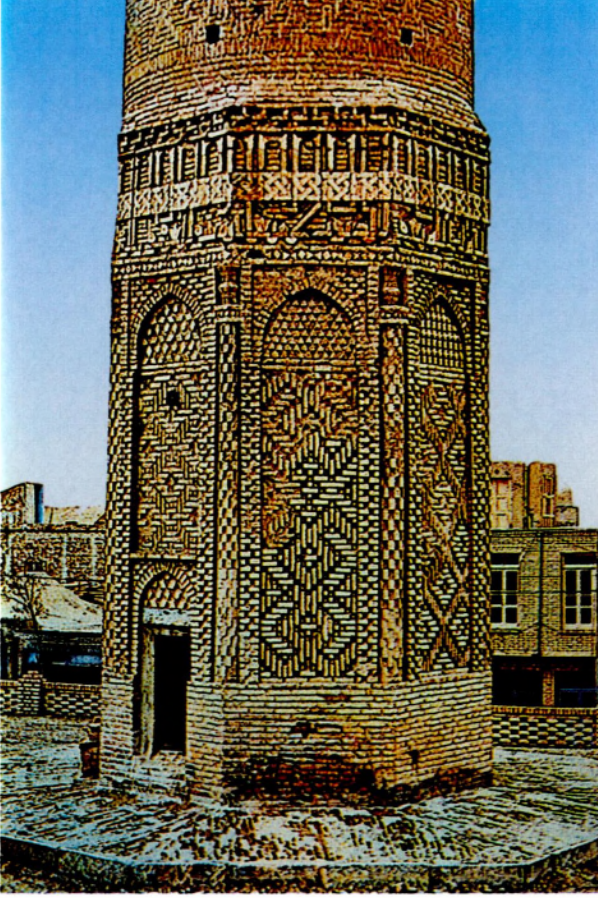
Alev (Çakmakçoğlu) Kuru

Resim 10: Afganistan İmam Hurd Türbesi mihrabı (O. Aslanapa'dan).

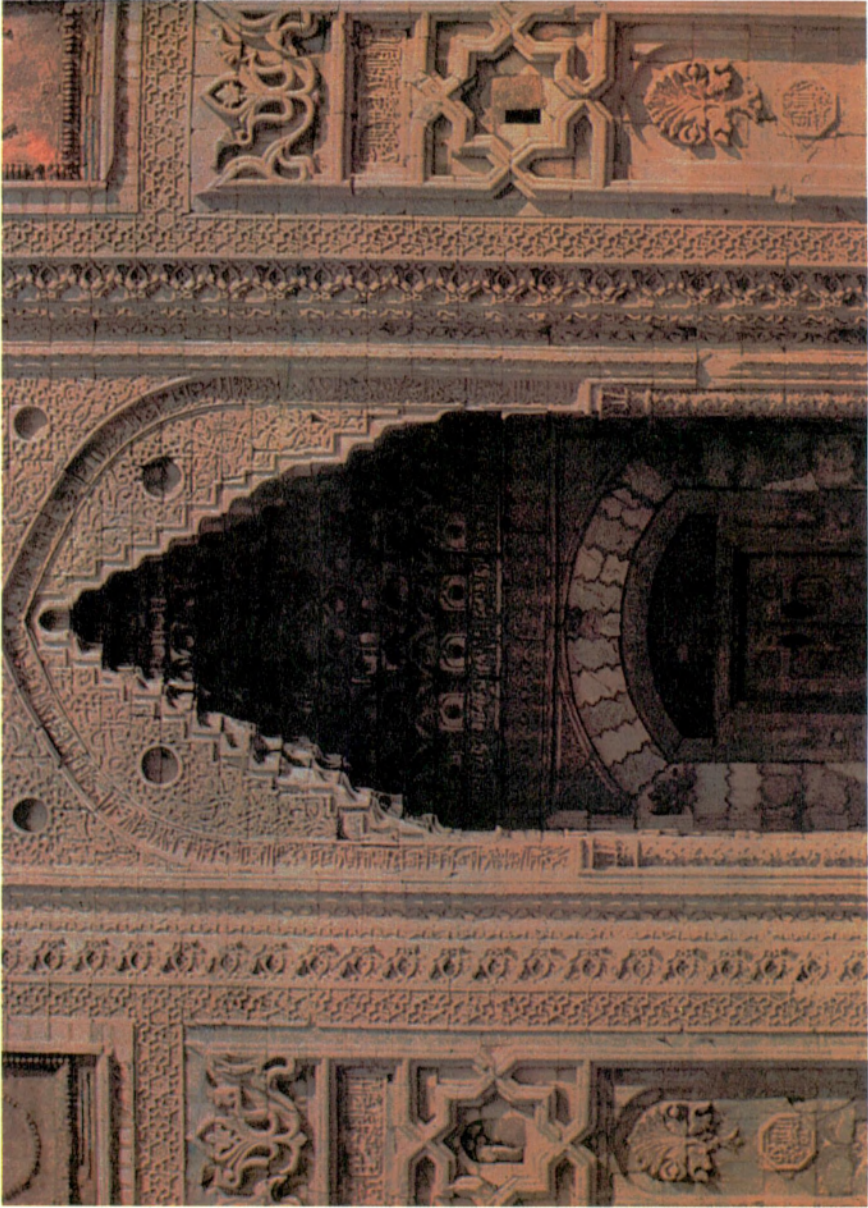

Resim 11: Horasan Hargirt Medresesi kitabelerinde lâle motifleri.

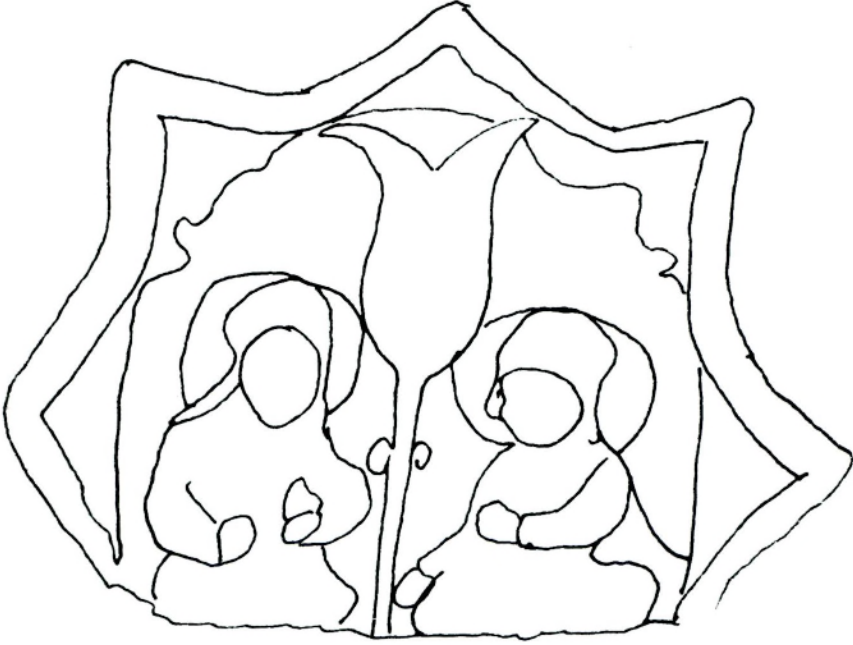

Resim 12: Gölpayegân Anonim Minare yazı kuşagında lâle motifleri.

Alev (Çakmakçoğlu) Kuru

Resim 13: Sivas Gök Medrese taçkapisında hayat ağaçları ve üstte lüle motifleri.

Çizim 6 : Kayseri Friedrich Müzesi'nde bulunan Konya, Kılıçarslan Köşkü'ne ait çini - Berlin.

İBN EL-HEYSEM'İN IŞIK ÜZERİNE ADLI ÇALIŞMASI

HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR*

Giriş

İbn el-Heysem'in optik bilimine katkısı gerçekten olağanüstüdür¹. Öyle ki, kendisi çalışmalarıyla Antikçağ ve 17. yüzyıl arası optik tarihinin en önemli kişisi haline gelmiş, optik bilimini kökten değiştirerek, konuya getirdiği esaslı matematiksel inceleme tavrını olgunun fiziksel boyutunu da işin içine katarak ve son derece özenli ve ayrıntılı deneyler düzenleyerek, modern anlamda bir matematiksel fizik çalışmasını gerçekleştirerek optiği çok iyi işlenmiş bir bilim haline getirmeyi başarmıştır. *Işığın doğrusal yayılımı, gölgelerin özellikleri, karanlık oda, gökkuşağı ve hâlenin oluşumu, yansıma ve kırılma* konuları gibi pek çok temel optik olguyu açıklayabilmek için deneyler düzenlenmiştir.

Tam adı Ebû Ali el Hasan İbn el-Hasan İbn el-Heysem'dir. Ortaçağ Avrupası'nda al-Hazen ya da Hacem² olarak da bilinir. 965'te Basra'da doğmuş ve 1039'da Kahire'de ölmüştür. Basra'da doğması nedeniyle el-Basrî, Mısır'da yaşamış olmasından dolayı da el-Mısırî³ diye de anılmaktadır. Müslüman fizikçilerin en büyüğü olmasına karşın, astronomi ve matematik konularına da ilgisiz kalmamıştır. Ancak asıl ününü yaptığı olağanüstü optik çalışmalarına borçludur. Aynı zamanda mühendistir. Eski kaynaklar⁴ ondan

* A.Ü.D.T.C. Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı Öğr. Üyesi.

¹ İbnü'l Heysem'in optiğin hemen her konusunda çalışmaları vardır. Onun bu çalışmalarını bir bütünsellik içinde ele alan pek çok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Sabra, A.I., "İbn al-Haytham," *Dictionary of Scientific Biography*, 6 New York, 1972, ss. 189-210; Winter, H.J.J., "The Optical Researches of ibn al-Haitham", *Centaurus*, 3, 1954, ss. 190-210; Topdemir, Hüseyin Gazi, "İbnü'l Heysem'in Optik Araştırmaları", *Bilim ve Felsefe Metinleri*, cilt 1, sayı 1, 1992, ss. 67-84.

² Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, I, Baltimore, 1927, s. 721; Nasr, Seyyed Hossein, *Science and Civilization in Islam*, Cambridge Mass, 1968, s. 49; Sabra, A. I, Ibn al-Haytham, *Dictionary of Scientific Biography*, 6, New York, 1972, s. 189; Lindberg, David C., *Theories of Vision from al-Kindî to Kepler*, Chicago, 1976, s. 60.

³ Sabra, 1972, s. 189.

⁴ Muvaqqaddîn Ebu el-Abbas İbn Ebû Usaybia, *Uyûn el-Enbâ fi Tabakât el- Ettibâ*, Mısır, 1881, II, ss. 90-92; Cemâlüddin Ebu el-Hasan Ali b. Yûsuf b. İbrahim b. Abdülvahid el-Saiban, *Târih el-Hükemâ*, ed. J. Lippert, Leipzig, 1903, ss. 165-168.

Basralı bir mühendis diye sözetmektedirler. Basra'dayken bilim alanındaki şöhretini duyan Mısır Fatimi hanedanının çağrısı üzerine Mısır'a gitmiştir. Nil'in taşmalarını önleme planı başarısızlığa uğrayınca hükümdarın gözünden düşmüş ve gazabına uğramıştır. Bundan sonra hükümdarın öfkesinden kurtulabilmek için uzun süre sessiz kalmış, ölünceye kadar matematikle ilgili yazmaları çoğaltarak yaşamını sürdürmüştür. İbn el-Heysen yaygın bilgisine koşut olarak, pekçok konuda 90 yapıt -kitap ve makale- yazmış verimli bir araştırmacıdır. İbn Usaybia onun 200'e yakın yapıt yazdığını belirtmektedir. Ancak bu sayı kuşkuludur. Çünkü zaman içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı başka araştırmacıların eserleri de ona atfedilmiştir. Örneğin pekçok kaynakta İbn el-Heysen'in olduğu belirtilen ve Latince'ye, *Liber de Crepusculis* adıyla çevrilen *Alacakaranlık Üzerine* adlı makale, gerçekte, 11. yüzyılın ikinci yarısında Endülü's'te yaşamış bir matematikçi olan Ebû Abdullah Muhammed ibn Muadh'a aittir⁵. Matematik ve astronomi konularıyla da uğraşmasına rağmen, asıl başarısını optikte göstermiştir. Bu konuda yazdığı yapıt *Kitab el-Menazır* adını taşımaktadır ve 17. yüzyıla kadar otorite olmuştur.

Yapıtlarından bazıları şunlardır:

1. Kitâb el-Menâzır
2. Parabolik Aynalar Üzerine
3. Küresel Aynalar Üzerine
4. Mercekler Üzerine
5. Gökkuşağı ve Hale Üzerine
6. Işık Üzerine
7. Tutulma Üzerine
8. Gölgelelerin Nitelikleri
9. Yıldızların Işığı Üzerine
10. Euclid ve Batlamyus'un Optik Bilgisinin Analizi
11. Archimedes'in *Küre ve Silindir*'i Üzerine

⁵ Sabra, A.I., "The Authorship of the Liber de Crepusculis an Eleventh Century Work on Atmospheric Refraction", *ISIS*, 59, 1968, ss. 77-85.

12. Apollonius'un *Conica*'sı Üzerine

13. Yakan Küreler Üzerine

İbn el-Heysem'in başyapıtı kuşkusuz ki *Kitâb el-Menâzır*'dır. Çünkü o optik bilimine ilişkin bütün kuram ve kanıtlamalarını bu yapıtında ortaya koymuştur. Kitabın batıya ne zaman geçtiği ve kim tarafından ilk kez çevrildiği bilinmemekle birlikte, 12. yüzyılın sonları veya 13. yüzyılın başlarında çevrildiği ve çok etkin olduğu bilinmektedir. Buna karşılık Latince metin Friedrich Risner tarafından 1572'de Basel'de Witelo'nun kitabını da içerecek şekilde *Opticae Thesaurus Alhazeni Arabis Libri Septem* adıyla yayınlanmıştır⁶. Bundan sonra *Optik Hazinesi* olarak yaygınlaşan bu kitap başta Pecham, Witelo, R. Bacon, Kepler, Snell, Fermat ve Descartes gibi pekçok ünlü batılı optikçinin kuramlarının oluşumunda ve biçimlenmesinde etkin olmuştur.

Bizim burada çevirisini sunduğumuz Işık risalesi ise onun *Kitâb el-Menâzır*'dan sonra kaleme aldığı ışığın yayılımı, niteliği, saydamlık ve opaklık konularını tartıştığı, *Kitab el-Menazır*'ı tamamlayan bir çalışmasıdır.

Çeviri

Esirgeyen Bağışlayan Allahın Adıyla

Hasan b. el-Hüseyn b. el-Heysem'in *Işık Üzerine Çalışması*⁷

"Işık nedir?" sorusunun araştırılması Doğa bilimlerine aittir; ancak "ışık nasıl yayılır?" sorusu ise, ışığın doğrular boyunca yayılıyor olması nedeniyle, Matematiksel bilimlerin bilgisini gerektirir. Benzer şekilde, "ışın nedir?" sorusu Doğa bilimlerine ait olurken, form ve görünüşlerinin incelenmesi ise Matematiksel bilimlere ait olmaktadır. Işığın nüfuz edebildiği nesnelere de durum aynıdır. "Saydamlık nedir?" sorusu Doğa bilimlerinin konusunu oluştururken, "ışık saydam nesnelere nasıl yayılır?" sorusu da Matematiksel bilimlerin konusuna girer. Bundan dolayı ışık, ışın ve saydamlığın

⁶ Sabra, 1972, s. 197.

⁷ Çeviri J. Baermann'in Arapça orjinal metin ve Almanca olarak yayınladığı "Abhandlung über das Licht von Ibn al-Haitam", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 36, 1882, 195-237; makalesi ve M.F. Quraishi'nin yaptığı İngilizce çeviriye "Discourse on Light", *Ibn al-Haitham*, proceedings of celebrations of 1000th anniversary, ed. Hakim Mohammed Said, Karachi, 1969, 272-279, dayanılarak oluşturulmuştur.

araştırılması hem Doğa, hem de Matematiksel bilimler kategorisi altına konulmalıdır.

Bunu böylece belirledikten sonra, biz bu kavramların tartışmasına girişmek ve genel bir öneri ileri sürmek istiyoruz: herhangi bir doğal nesnede bulunan ve onun özünü oluşturan niteliğe *özel nitelik* denir. Çünkü her nesnenin doğası, yalnızca, kendi doğası değişmediği sürece ondan ayrılmayan niteliklerin toplamından oluşur. Şu halde kendinden ışıklı her nesnede, ışık, o nesnenin doğasını belirleyen özelliklerden biridir; ve bundan dolayı ışık, kendinden ışıklı her nesnenin özel niteliğini oluşturur. Buna karşılık, opak nesnelere görünen ve ışıklı nesnelere ışığı gibi yayılan, *ilineksel ışık* da bir *nitelik* (özellik) tir. Bu da felsefe ilminde mahir olanların görüşüdür.

Matematikçilere gelince, onlar ışığın kendinden ışıklı nesnelere yayıldığını, bu tür nesnelere özel niteliğini oluşturduğunu ve böylesi nesnelere ısı enerjisi şeklinde bulunduğunu düşünmektedirler. Şüphesiz ki, eğer güneş ışığı çukur bir aynadan yansıtılıp, bir noktada yoğunlaştırılacak olursa, bu ısı enerjisi açığa çıkacaktır. Eğer ışığın yoğunlaştığı bu noktaya yanıcı bir cisim konulacak olursa, o cisim derhal tutuşacaktır. Aynı şekilde güneş ışığı hava içerisinde geçtiğinde hava ısınacaktır. Eğer güneş ışığı opak bir cismin üzerine düşürülüp, bir süre öylece bırakılırsa, bu cisim dikkat çekecek kadar ısınır. Sonuç olarak biz, bu olgudan, güneş ışığının *ısı enerjisi formu* olduğunu çıkartıyoruz.

Bundan dolayı onlar, bütün ışıkların tek bir tür, yani ısı enerjisi şeklinde olduğunu; ancak, yalnızca zayıf ya da kuvvetli olmalarına bağlı olarak farklılaştıklarını düşünmektedirler. Şöyle ki, eğer herhangi bir cisim ışıkla tutuşursa, bu, ışığın kuvvetli olduğundan, eğer tutuşmazsa zayıf olduğundan dolayıdır. Bütün ışıkların ısı enerjisi, yani *ateş* şeklinde bulunmalarından dolayı, bu ateş, havanın kendisine yakın olan kısmını ısıtır; ve yanan cismin yakınındaki hava uzak olan havadan daha kuvvetlice ısınır. Eğer, ateşi çevreleyen hava içerisinde yanıcı bir cisim bulunuyorsa, ve cismin ateşe uzaklığı da oldukça fazla ise, o cisim yanmaz. Fakat eğer cisim ateşe yaklaştırılır, ve yanan cisim ile temas halindeki hava içerisinde yerleştirilirse, (yanıcı cisim) yanar. Burada cisme bitişik hava ve ateşten uzakta bulunan hava arasında yanan cisme bitişik havanın daha güçlü bir ısıya sahip olması dışında başkaca bir fark yoktur. Çünkü ısı enerjisinden dolayı her iki durumda da hava ısınmış olur. Ancak tek farkla ki, yanan cisme bitişik olan

hava daha kuvvetlice ısınır. Böylece ısı enerjisiyle doldurulmuş her iki hava kütlesi arasındaki fark, birisinin yakabilmesi ve ısısının kuvvetli olması, ve diğerinin ise yakamaması ve ısısının zayıf olmasıdır. Bundan dolayı ışık güçlüyse yakan, zayıfsa yakamayan bir *ateş enerjisi formudur*. Bu nedenle matematikçilere göre her tür ışık ateş enerjisidir; ve bu ışık ateşe sahip bir cisimdeki ateşin açığa çıkması gibidir.

Kendinden ışıklı cisimlerde ışığın açığa çıkması, görsel algılama duyularımızın kavradığı biçimiyle, iki türlüdür: yıldızlar ve ateş. Bu cisimlerin ışığı yakınlarında bulunan diğer bütün cisimlerin üzerine düşer ve bu olgu görme duyumuyla algılanır. Biz, *Optik* kitabımızın ilk bölümünde⁸, kendinden ışıklı her cisimdeki ışığın, o cismin özsel ya da ilineksel bir özelliği olabileceğini, bu ışığın o cisimden çıkıp karşısındaki diğer cisimlerin üzerine düştüğünü çok ayrıntılı bir biçimde açıklamıştık. Şurası açıktır ki, bu olgunun açıklanması halihazırda tamamen anlaşılmıştır. Çünkü, ışıklı cismin karşısına opak bir cisim yerleştirilmemişse, bu ışıklı cisimden çıkan ışık opak cismin üzerine düştüğü anda, eğer bu cisimlerin arasında bir engel veya büyük bir mesafe yoksa, ya da ışıklı cismin ışığı çok zayıf değilse, o opak cisim görünür. İster opak, isterse saydam olsun bütün maddi cisimlerde, bu cisimlerin ışıklı cisimden gelen ışığı alabilmeleri nedeniyle, bir ışık alma kapasitesi vardır. Fakat, saydam cisimlerde ışığı alabilme kapasitesinden başka, ışığı öte yana geçirme kapasitesi gibi diğer bir kapasite daha vardır. Buna *saydamlık* denir. Saydam adı verilen cisimler ışığın geçmesine ve arkalarında bulunan nesnelere gözün algılamasına izin veren cisimlerdir. Bu cisimler ışığın kendilerinden iki yolla geçmesine olanak sağladıklarından dolayı iki kısma ayrılırlar. Bu cisimlerin bir kısmı ışığın tamamen geçtiği diğer kısmı da ışığın yalnızca kısmen geçtiği cisimlerdir. Bu cisimlerin bazı parçaları ışığın geçmesine izin verirken, bazı parçaları vermez. Işığın tamamen geçmesine izin veren cisimler grubuna hava, su, cam ve bunlara benzer cisimler girer. Buna karşılık, ışığın kısmen geçmesine izin veren

⁸ *Kitâb el-Menazır*, I, bölüm III, çev. A.I. Sabra, London, 1989. İbn el-Heysem bu bölümün I. paragrafında, kendinden ışıklı her cismin ışığının, aralarında biri diğerini perdeleyecek herhangi bir opak ya da saydam olmayan cisim olmadığı sürece, karşısındaki her cisim üzerine yayılacağını, bu niteliğin Ay ve ateş ışığı için geçerli olduğunu belirtmektedir. s. 13. Benzer şekilde kendinden ışıklı cisimlerden yayılan ışıkların yalnızca doğrusal çizgilerde yayıldığı belirtilmiştir. ss. 13, § 2 ve s. 15, § 8; s. 16, § 12; s. 17, § 14. Bunların yanında aynı zamanda s. 20, § 19'da kendinde ışıklı her cismin her parçasından çıkan ışığın o parçadan uzayan her doğrusal çizgi boyunca yayıldığını bir kez daha vurgulamış ve paragraf 20'de ise bu niteliğin kendinden ışıklı cisimlerin doğasını ve özünü oluşturduğunu belirtmiştir.

cisimler grubuna ise seyrek kumaşlar ve benzeri girer. Seyrek kumaşlarda ışık iplik telleri arasındaki gözenekler aracılığıyla geçer, fakat ipliklerden geçemez. Çünkü iplikler ışığın geçemediği cisimlerdir. Bununla birlikte, seyrek dokunmuş bir kumaşın ince iplikleri son derece inceyse, ışık, kendisini kumaşın delikleri boyunca geçebilecek şekilde farklı parçalara böler; böylece göz ipliklerce durdurulmuş ve geriye yansıtılmış bu ışınları algılayamaz; yalnızca kumaştaki delikler aracılığıyla diğer tarafa geçen ışık ışınlarını algılayabilir. Açıktır ki, ipliklerin ve gözeneklerin inceliğinden dolayı yansıyan ve durdurulan ışıklar, göz ile birbirlerinden ayırdedilemezler; çünkü göz böylesine uç incelikte bir şeyi algılayamaz. Hava, su ve camdaki saydamlık ise ince kumaşlardaki saydamlığa benzemez. Cisimlerin saydamlığı hakkındaki gerçek, hava, su ve camda olduğu gibi, bu cisimlerin tamamında ışığın geçmesidir; bununla birlikte, ince kumaşlara da saydam denmesinin nedeni, bu cisimlerde de ışığın geçebilmesinden dolayıdır.

Saydam cisimleri birbirinden ayırdettikten sonra, biz ışığın bütünüyle nüfuz edebildiği saydam cisimlerde, opak cisimlerde bulunduğu gibi, ışığı alan bir güç bulunduğunu söylüyoruz. Bu, sanırım, ışığın bütünüyle nüfuz edebildiği saydam cisimler kadar opak cisimler içinde doğru olmalıdır. Bütün opak cisimlerde ışığı alma kuvveti vardır. Bu olgu şöyle açıklanabilir: ışıklı cismin karşısında bulunan opak cisimden çıkan ışık, eğer aralarında herhangi bir engel yoksa ve ışıklı cismin ışığı da çok zayıf değilse, ve bu ışıklı cisim opak cismin karşısında algılanabilir uzunlukta bir süre kalırsa, gözlemci, eğer opak cisim gözden ve kendisini aydınlatan ışıklı cisimden çok uzakta değilse, opak cismin üzerine düşen ışığı algılayacaktır. Bunun nedeni de, ışığın o opak cismin yüzeyine düzenli olarak düşmesi ve ışığı alma gücü bulunan cisimlerin dışındaki opak cisimlerin herhangi birisinin yüzeyinde ışığın görünmemesidir. Bu cisimler yüzeylerine düzenli olarak ışık düşmedikçe ışığı alamazlar. Bundan dolayı opak bir cismin yüzeyinde ışığın görünebilmesi opak cisimlerde ışığı alabilme gücünün bulunmasının bir kanıtıdır.

Saydam cisimlerin doğasını açıklamak şimdi daha kolaydır. Işık saydam cisimlere nüfuz eder ve nüfuz eden bu ışık, saydam cismin opak ve ışıklı cismin arasında olması koşuluyla, o saydam cismin gerisinde bulunan opak cismin üzerinde görünebilir. Eğer opak cisim üzerinde görünen ışık ışıklı cisimden yayılıyorsa, ve saydam cisimlere nüfuz ediyor ve ondan da opak bir

cisme iletiliyorsa, bu, ışığın opak cisim üzerine devamlı olarak düştüğü sürece, saydam cisimde kaldığını gösterir. Işığın, kendisi aracılığıyla aktarıldığı saydam cisimde kalmasının nedeni de, açıklandığı üzere, saydam cismin opak bir cisimle engellenmesidir. Bu engellenme her nerede meydana gelirse gelsin, saydam cisimde bulunan ışık opak cismin üzerinde görünür. Bu durum saydam cisim hava ya da su olduğunda daha belirgin olur. Nitekim saydam cismi engelleyen opak cisim üzerindeki ışığın görünebilirliği, ışığın saydam cisimde bulunduğu açık kanıtıdır. Bununla birlikte, eğer, ışık saydam cisimde bulunuyorsa halihazırda açıklanmış olduğu üzere saydam cisimde ışığı alma gücü bulunmalıdır. Şimdiye kadar yaptığımız açıklamalarda da açığa çıkmıştır ki, ışığı kabul etme gücü opak cisimlerde olduğu kadar saydam olan her cisimde de bulunmaktadır.

Saydam bir cisimde, opak cisimde bulunmayan, ışığı öteye geçirme kuvvetinin olduğu ise açıktır. Çünkü ışık her saydam cisme nüfuz eder ve hiçbir opak cisme nüfuz edemez. Bundan da saydam cisimde, opak cisimde bulunmayan bir niteliğin de bulunduğu ortaya çıkar. Işık saydam cisme nüfuz eder, saydam olmadığı için opak cisme nüfuz edemez. Çünkü ışığı öteye geçiren bu saydamlıktır; ve bu saydamlık da saydam cismin doğasında bulunan bir özelliktir. Bundan dolayı *saydamlık* saydam cismin *özel niteliği*dir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan açığa çıkan şudur: bütün maddi cisimlerde ışığı kabul etme gücü vardır; ve bununla birlikte saydam cisimlerde bir de ışığı ötesine geçirme özelliği vardır. Aynı zamanda şu da çok açıktır ki, saydamlık saydam cisimlerin doğasını oluşturan karakteristik bir özelliktir. Bununla birlikte saydam olması, ışığı kabul etme ve öteye iletmesidir. Işık konusunda söylediklerimizi tamamladıktan sonra bütün bunları da açıklayacağız. Halihazırda, ışığın ışıklı cisimden, karşısında ve çevresinde bulunan her nesneye doğru yayıldığına değinmiştik. Ancak hâlâ açıklanması gereken bir konu daha kaldı: ışık karşısındaki nesnelere doğru nasıl yayılmaktadır ve çevresinde bulunan saydam cisimlere nasıl nüfuz etmektedir? Bu bağlamda, her şeyden önce biz şunu söylüyoruz. Işık ışıklı her cisimden yayılır ve ışıklı cismin çevresinde bulunan her saydam cisme nüfuz eder ve saydam cismin karşısında bulunan opak cismin üzerinde açığa çıkar. Bunun anlamı herhangi bir açıklamaya ve şüpheye gerek duyulmayacak kadar açıktır. Çünkü güneşin, ayın ve yıldızların ışığı saydam olmasına karşın gökyüzüne, yine saydam olan atmosfere nüfuz etmektedir;

aynı zamanda yeryüzünde ve üzerindeki nesnelere de düşmekte, örneğin suya nüfuz etmektedir. Eğer su saydam bir kap içerisinde ise, ışık bu kabin gerisinde bulunan her opak cismin üzerinde görülebilir. Aynı şekilde, ışık cam, kristal ve bunlara benzer saydam mineraller üzerine düşerse, bunların arkasında bulunan opak cisim üzerinde de açığa çıkar. Betimlenen bu örneklerden, ışığın saydam cisimlere nüfuz ettiği açık hale gelmiştir.

Işığın saydam cisimlere nüfuz etme biçimine gelince, ışığın saydam cisimlerde doğrusal çizgiler boyunca yayıldığından kuşku yoktur. Işık ışıklı cismin her bir noktasından çizilebilen doğru çizgiler boyunca, kendisini çevreleyen saydam cisim içerisinde, yayılır. Buna *Optik*'te ayrıntılarıyla değinmiştik. Şimdi bu konu vesilesiyle ondan bir takım şeyleri açıklamak istiyoruz. Bu hususta biz ışığın doğrusal çizgilerde yayılmasının, karanlık bir odaya bir delik aracılığıyla giren ışıkla kolaylıkla açıklanabileceğini belirtmiştik⁹. Çünkü, güneş, ay ya da ateş ışığı karanlık bir odaya orta büyüklükte bir delikten girdiğinde; ve odada toz parçacıkları varsa ve bu parçacıklar havaya yayılmış durumdaysa, delik aracılığıyla giren ışık, havaya karışmış bulunan toz parçacıkları üzerinde, zeminde ve deliğin karşısındaki duvar üzerinde oldukça belirgin bir şekilde görülür; ve bakan kimse delikten zemine ya da deliğin tam karşısındaki duvara gelen ışığın doğrusal çizgilerde yayıldığını görür¹⁰. Eğer bir kimse bu görünen ışığın yönü üzerine düz bir çubuk koysa, ışığın bu çubuğun doğrusal yönünde yayıldığını görecektir¹¹. Bununla birlikte, eğer odada hiç toz yoksa, ve ışık zemin üzerinde ya da deliğin karşısındaki duvar üzerinde parlıyorsa, ve düz çubuk görünen ışık ve delik arasında bulunuyorsa, ya da onların arasına sıkıca bir ip gerilmişse, ve delik ile ışık arasına opak bir cisim konulsa, ışık bu opak cisim üzerinde görülür; ve cismin ışık düşen yeri parlar, buna karşılık başlangıçta görülen yerlerde ışık ortadan kalkmış olur. Eğer bir kimse daha sonra opak cisimi çubuğun doğrultusu boyunca bir aşağı bir yukarı hareket ettirirse, o kimse ışığın daima opak cismin üzerinde olduğunu görecektir. Bundan açığa çıkan şudur: delikten gelip bir noktaya düşen ışık doğrusal çizgiler boyunca ilerler. *Optik* kitabımızda saydam cisimlerin her türünde ışığın nasıl yayıldığını deneysel olarak göstermiştik. Bu hususta burada verdiğimiz bilgi yeterlidir.

⁹ a.g.y. I, bölüm 3, s. 13, § 3.

¹⁰ a.g.y. I, bölüm 3, ss. 13-14, § 3; İbn el-Heysem, bu paragrafta yalnızca güneş ışığıyla yaptığı deneyi sözkonusu etmiştir. Buna karşılık § 4'te Ay ışığıyla, § 5'te yıldızların ışığıyla ve § 6'da ise ateş ışığıyla yaptığı deneyleri açıklamıştır.

¹¹ a.g.y. I, bölüm 3, s. 15, § 6.

Saydam bir cisimde ışığın geçmesi bütün ışık türlerinin fiziksel bir özelliğidir. Elbette kimi zaman ışığın saydam cisimlerde doğrusal çizgiler boyunca yayılmasının saydam cismin özelliği olduğu da iddia edilmiştir. Fakat bu görüş deney ve gözleme zıttır; ve ilk varsayım doğrudur. Eğer saydam bir cisimde ışığın yayılması saydam cismin bir özelliği olsaydı, ışığın yayılımı yalnızca belirli (özel) yollar boyunca olurdu; halbu ki bu olgunun böyle olduğu belirlenebilmiş değildir. Fakat ışığın saydam cisimde birbirini kesen, birbirine paralel ya da aynı anda birbirine yaklaşıp, uzaklaşan çizgiler boyunca yayıldığı görülebilir. Bu olgunun böyle olduğu kuşkusuzdur. Çünkü ışık ışıklı bir cismin her noktasından çizilebilecek her düz çizgi boyunca yayılmaktadır. Işıklı bir cisimdeki iki farklı noktadan çıkan ışık ışınları birbirlerini keserler. Yani bu noktaların birinden bütün yönlere çizilen çizgiler diğer noktadan bütün yönlere çizilenlerle kesişirler. Eğer bir çok ışıklı cisim bir an yanyana konulsa, ve onların herbirinden ışık yayılrsa, ışınların yayıldığı bu çizgilerin konumları farklı olur. Bu nedenle, eğer, ışıklı cisim saydam bir cismin karşıt kenarı üzerinde bulunuyorsa, ışığın aktarımı karşıt yönlerde meydana gelir. Sonuç olarak, ışığın öteye belirli yollarla gönderildiği varsayımı boştur ve saydam cisimlerde ışığın yayıldığı bu tür belirli yollar yoktur. Ayrıca birbirine zıt yönler boyunca (aynı zamanda) fiziksel hareketler oluşamaz. Eğer ışığın yayılımı, yalnızca kendi karakteristik yolları boyunca yayılmasına izin veren saydam cismin özelliği olsaydı, aynı ışık doğaları gereği eşbiçim olan yollar boyunca farklı yönlere yayılmazdı. Eğer ışık saydam cisimlerde birbirine karşıt yönlerde yol alıyorsa, ışığın saydam cisimlerde düz yollar boyunca yayılması saydam cismin bir özelliği değildir. Işık, saydam cisim içerisinde yalnızca düz yollar boyunca yayıldığından ve düz çizgiler boyunca olan bu yayılımın da, saydam cismin özelliği olmadığından, düz çizgiler boyunca yayılım, ışığın bir özelliğidir. Bundan dolayı da, düz yollar boyunca yayılım ışığın; ve saydam cisimde ışığın iletilmesini sağlamak da saydam(lığ)ın niteliğidir.

Işık saydam cisimde *ışın* adı verilen düz çizgiler boyunca yayılır. Işın, ışıklı cisimden çıkan ve saydam bir cisim içerisinde düz çizgiler boyunca yayılan ışıktır; düz çizgiler de duyularca algılanamayan ışığın kendileri boyunca yayıldığı *imgesel* çizgilerdir. Işığın yayıldığı bu imgesel çizgiler ışın diye adlandırılır. Böylece ışın düz çizgiler boyunca yayılan karakteristik bir olgudur (fenomen). Matematikçiler bir ışına yalnızca güneş ve ateş ışınlarına benzerliğinden dolayı, gözişını adını verdiler. Eski matematikçiler görmenin gözden çıkan ve göze geri dönen ışın aracılığıyla oluştuğu görüşündeydiler.

Görme böyle bir ışınla oluyordu ve bu ışın ışığın türüne ait aydınlatıcı bir güçtü; ve gözden başlangıç noktası gözün ortasında bulunan düz çizgiler boyunca başlıyor ve bu aydınlatıcı güç göze geri döndüğünde görme gerçekleşiyordu. Bu aydınlatıcı güç matematikçilerce *görsel ışın* (visual ray) olarak adlandırılan düz çizgiler boyunca gözün merkezinde yayılıyordu. Onlar, görme duyumunun, algılanan nesneden göze yansıtılmış bir görüntü aracılığıyla oluştuğunu sanıyorlardı. Onlara göre, ışın, görülen nesneden aktarılan ve gözün orta noktasında düz çizgiler boyunca yakınsanan (converge) ışıktır. Onların bu görüşüne göre, ışık, kendinden çizilebilecek bütün düz çizgiler boyunca bir nokta ışık kaynağından yayılır. Şimdi eğer göz, kendi ya da edinmiş olduğu ışığı göze her noktasından çizilebilecek çizgiler boyunca gönderen önüne konulmuş herhangi bir nesneyi görürse, bu durumda gözden gelen ışık, görülebilen nesneye gider; ve ışık sayısız düz çizgiler ve sayısız farklı yönler boyunca yayılır. Halbuki, gözün orta noktası ve görülebilen nesne arasında çizilebilecek imgesel çizgiler ışığın onlar boyunca yol aldığı çizgilerdir, ve göz nesnenin görüntüsünü bu çizgiler boyunca yansıyan ışıkla görür. Onlara göre göz doğa tarafından öyle donatılmıştır ki, bu çizgiler boyunca yansıtılan ışığı algılar ama bu çizgilerden başka, öteki yollar boyunca yansıtılmış olanları algılamaz. Düz çizgiler boyunca yol alan ve gözün ortasında toplanan ışıkla birlikte bulunan bu çizgilere *ışın* adı verilir. Böylece ışık ışını bütün matematikçilere göre, düz çizgiler boyunca ilerleyen ve gözün ortasında toplanan herhangi bir ışıktır; ve bu çizgiler -imgesel çizgiler matematikçilerce *ışın çizgileri* olarak adlandırılır. Eski genel açıklamalara göre, ışın, düz çizgiler boyunca ilerleyen, güneşin, ayın ve gözün ışığı da olabilen bir ışıktır. Bu, ışınların tanımıdır. Fizikçiler ışın hakkında bilimsel olarak temellendirilmiş varsayımlardan yoksundurlar.

Bunları açıkladıktan sonra, artık saydam cisimler tartışmasına dönebiliriz. Saydamlığın saydam cisimlerin bir niteliği (kipi) olduğunu ve ışığı ileriye geçirdiğini savunuyoruz. Saydam cisimler iki sınıfa ayrılabilir: göksel ve göksel olmayan (gök-altı sub celestial). Göksel olanlar tek türdür. Çünkü hepsi aynı maddeden oluşmuştur. Gök-altı saydam cisimler üçe ayrılabilir; bunlardan ilki hava, diğeri su ve yumurtanın beyazı, göz sıvıları (saydam tabakalar) ve benzeri cisimler gibi saydam akışkanlar, ve üçüncüsü de cam, kristal, saydam değerli taşlar gibi saydam minerallerdir. Bunlar saydam cisimlerin farklı türleridir. Bu saydam cisimler saydamlıklarına göre farklılaşırlar; ve göksel cisimler dışında, bu türlerin her birindeki saydamlık

farklıdır. Hava örneğin, kısmen yoğun, kısmen seyreltik olan farklı bir saydamlığa sahiptir. Yoğun hava, örneğin, duman ve nemdir, veya havanın duman veya tozla karışmasıdır. Az yoğun hava ise gökyüzü ve gökyüzüne yakın yerlerdeki hava arasında uzayan havadır. Bu hava başka cisimlerle karışmamıştır. Az yoğun hava daha güçlü saydamlığa sahiptir. Benzer şekilde bazı saydam sıvılar diğerlerinden daha güçlü saydamlığa sahiptirler. Örneğin, akarsu, içerisinde bazı renkli maddelerin çözüldüğü sudan ve kristal de Yemen Taşı¹²ndan daha fazla saydamdır. Bütün bunlar duyularla algılanmaktadır. Göksel cisimlerin saydamlıkların da ise fark yoktur. Onların saydamlığı çok açıktır. Çünkü yıldızlar dünyadan farklı uzaklıktadırlar ve bundan dolayı göz onları uzayda farklı konumlarda algılar.

Bütün gök-altı saydam cisimlerde biraz opaklık vardır. Çünkü üzerlerine güneş ışığı düştüğünde, onların herbirinde, tıpkı üzerlerine ışık düştüğünde opak cisimden ışık çıkması gibi; ikincil bir ışık çıkar; yalnızca saydam cisimlerin yaydığı ikincil ışık daha zayıftır. Bu konuyu kitabımız *Optik*'in ilk bölümünde ayrıntılarıyla belirttik¹³. Ve aynı yerde opak cisimlerden yayılan ve saydam cisimlerde bulunan her ışık için kanıtlanmış yöntemleri tartıştık; bu yüzden burada bu tartışmanın bazı kısımlarını tekrarlayacağız. Sabah aydınlığında görülen ikincil ışık havadan çıkar. Dünya yüzeyi güneş doğuşundan çok az önce sabahın erken zamanlarında aydınlanır; ve duyularla algılandığı gibi üst yüzey gecedekinden daha aydınlıktır. Ve sabahın erken saatlerinde güneş dünyanın karşısında değilken, gözle görülür hale gelir. Işıklı cisimlerden gelen ışık yalnızca düz çizgiler boyunca ilerler: bu konuyu kitabımız *Optik*'de çıkarımlar ve gözlemlerle açıklamıştık¹⁴. Güneşin dünya üzerinde henüz parlamadığı, ve de bu ışınlar dünyadaki diğer cisimlerce kesilmediği zaman, Güneşten dünyaya düz çizgiler boyunca yayılmayan ışınlar da vardır. Sonuç olarak, dünyanın yüzeyinde görülebilen ışık güneşin kendi cisiminden (doğrudan) yayılan ışık değildir. Dünyanın yüzeyinin karşısında duran ve ışığını onun yüzeyine gönderebilen, göksel cisimler ve dünyanın yüzeyi arasında duran ve güneş ışığıyla aydınlatılmış havanın üst bölgelerindeki cisimler dışında, başka ışıklı cisimler yoktur. Bu hava güneşin cisminin karşısında durur ve güneş ve onun arasında hiçbir engel yoktur. Bu tan vaktinde parlak hale gelen havadır ve

¹² Yoğunluğu 4.6 ile 4.67 arasında değişen ve kuyumculukta kullanılan, kırmızı veya koyu turuncu renkte değerli taş.

¹³ a.g.y. I, bölüm 3, ss. 37-38, § 87-88.

¹⁴ a.g.y. I, ss. 13-51, özellikle § 23.

onun içindeki ışık duyularca algılanabilir. Sonuç olarak, tan vaktinde dünya yüzeyinde görülebilen ışık dünya yüzeyinin karşısında bulunan havanın ışığından çıkan ışıktır. Bu, güneşin ışığı onlara yayıldığında, onlardan ikincil bir ışığın ilerlediği ve aynı zamanda ışığın onlara nüfuz ettiği su, cam ve saydam mineraller için de doğrudur. Bu ışık, beyaz bir cisim suyun ya da saydam minerallerin yanına getirildiğinde, ışığın ulaşıp, nüfuz ettiği kenarın karşı tarafından duyularca algılanabilir. Çünkü bu durumda bir kimse yeni ışığı daha önce üzerinde görülmeyen beyaz cismin üzerinde görür. Bu ışık zayıftır. Bu olgunun deneysel kanıtının yöntemini *Optik*'te ayrıntılarıyla açıklamıştık¹⁵. Bu açıklama yeterlidir. Her gök-altı saydam cisimden, güneş ışığı üzerine düştüğü zaman, opak cisimlere güneş ışığı düştüğünde çıktığı gibi, ikincil bir ışık çıkar; yalnızca saydam cisimlerden çıkan ikincil ışık, opak cisimlerden gelenlerden daha zayıftır. Opak cisimlerde ışık alma gücü olduğunu ve saydam cisimlerde de bu türden bir güç bulunduğunu açıkça göstermiştik; ve saydam cisimlerde ışık onlara nüfuz edip geçerken aynı zamanda bir ışığın kaldığını da belirtmiştik. Şimdi saydam cisimden çıkan ikincil ışığın yayılımının geçirilen ışığın yayılımı olmadığını savunuyoruz. Çünkü saydam cisme nüfuz etmiş ışık, ışığın yayıldığı cismin ters yönünde iletilir; ve başka hiçbir yönde iletilmez. Cisimlerden çıkan ikincil ışık ise bu yönlerde ters yönlerde iletilir. Sonuç olarak saydam cisimlerden gelen ikincil ışığın yayılması onlara nüfuz etmiş ışığın yayılması değildir. Saydam cisimde kendisine nüfuz etmiş ve onda kalmış olan ışık dışında başkaca ışık yoktur; saydam cisimden çıkan ikincil ışık da yalnızca ondan kalan ışıktan yayılır. Opaklık saydamlığın tersine maddi cisimde ışığın kalmasının nedenidir. Çünkü cisimde opaklık yoksa cisim saydamdır. Saydam olduğu zaman ışık ona nüfuz eder; ve cisim en yüksek derecede saydamsa onun içinde herhangi bir tür opaklık yoktur; ve ışık bütünüyle ona nüfuz eder; ve onun içinde kalmaz. Saydamlık nüfuz etme ve ışığın içinde kalmaması nedenidir. Bu durumda, ışık her opak cisimde kalır ve ışık her saydam cisme nüfuz eder. Işığın kalması opaklığın dışında başka bir nedenden dolayı değildir. Şimdi daha da ötesi, her gök-altı saydam cisimde dışarıdan onlara ışık düşerken sabit bir ışık vardır. Böylece her göksel saydam cisimde saydamlığın yanısıra opaklık da vardır. Saydam cisimlerde saydamlığın farklı olduğu açıklanmıştı. Saydam cisimlerde saydamlığın farklı olduğu ve bu cisimlerin tümünde biraz opaklığın da olduğu açıklanmıştı. Benzer biçimde

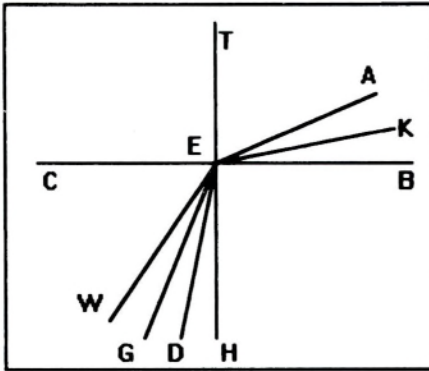
¹⁵ a.g.y. I, bölüm 3, ss. 35-39 § 77-96.

bu cisimlerdeki saydamlık miktarı onlardaki opaklığın sonucudur. Onlarda opaklık daha güçlü ve saydamlık ise daha zayıftır. Onlardaki opaklığın zayıf olması onların saydamlığının güçlü olması demektir.

Göksel cisimlerin saydamlığıyla ilgili olarak mantukçının (Aristo) görüşü ise, onların saydamlığının diğer bütün cisimlerin saydamlığından daha büyük olduğudur. Bunların saydamlığı yüksek dereceli bir saydamlık değildir ve bir cismin göksel cisimlerinkinden daha güçlü bir saydamlığa sahip olması olanaklı değildir. Matematikçiler saydamlığın sınırsız olduğunu ve saydam cisimler gözönüne alındığında onlardan daha saydam bir cismin varlığının olanaklı olduğunu düşünüyorlar. Bu grup matematikçilerden biri olan Ebu Sa'dal ala İbn Suhail bu problemi (fenomen) açıklamıştı. O aynı problemin geometrik kanıtını anlatan bir tartışma yazmıştır. Biz aynı problemin kanıtlanmasını yeniden gerçekleştireceğiz, ama onun (Ala İbn Suhail) yaptığından daha iyi bir biçimde ana noktaları göz önüne getireceğiz; ve onunkinden daha açık bir açıklımını vereceğiz. Deneylerin, saydam cisme düşen her ışığın düz çizgiler boyunca saydam cisim aracılığıyla iletildiğini, gösterdiğini savlıyoruz. Işık saydam cisimde yayıldığında ve saydamlığı ışığın yayılmış olduğu birinci cisimden farklı olan başka bir cisme geçtiğinde, ikinci cismin ara yüzeyine eğimli bir doğrultuda düşerse, ışık kırılır (bent) ve düz bir çizgide iletilmez. Bu sorunu (fenomen) *Optik* kitabımızın 7. bölümünde belirttik ve ayrı ayrı her saydam cisim durumunda bunun deneyle nasıl kanıtlanacağını önerdik; ve ayrıca kırılmanın belirli açılarda olduğunu kanıtladık¹⁶. Kırılma, az yoğun ortamdan çok yoğun bir ortama geçme durumunda olduğu zaman, bükülmenin gerçekleştiği noktada çok yoğun ortamın yüzeyine dik olan normal yönünde ortaya çıkar. Ancak kırılma, eğer ışığın yoğun ortamdan az yoğun ortama geçişi durumunda olursa, normalden öteye doğru gerçekleşir. Şimdi, eğer ışık az yoğun ortamda yayılmış ve çok yoğun ortam içerisine kırılmışsa, kırılma noktasında bir açı yapar; eğer ilk yayılma yoğun ortamdaysa ve daha sonra az yoğun ortamda kırılmışsa, kırık çizgiler boyunca yoğun ortamdan yayılan ışık, gelen ve kırılan ışın arasında bulunan aynı açıyla kırılır. Saydam az yoğun bir ortamda ki ışık, ilkinden daha yoğun ve yoğunlukları da birbirinden farklı olan iki başka ortamda kırıldığı zaman, daha büyük

¹⁶ İbn el-Heysem'in optik kitabı *Kitâb el-Menâzır* 7 bölüm ya da o dönemin sınıflamasıyla 7 kitaptan oluşmaktadır. Bunlardan ilk üç tanesi doğrudan görme (direct vision), 4., 5. ve 6. bölümleri yansıma (reflection) ve 7. bölümü ise kırılma (refraction) konusuna ayrılmıştır.

yoğunlukta olan ortamdaki ışığın kırılması daha büyüktür. Işık, yoğunluğu daha büyük olan bir ortamda kırıldığı zaman, kırılma noktasından çizilen normale yakınlaşır. Fakat eğer saydam çok yoğun ortamdaki ışık, diğer iki az yoğun ortam içerisinde kırılırsa, ve bu iki az yoğun ortamın yoğunluk seyreltikleri de farklı ise ışık yoğunluğu seyreltikliği çok daha az olan ortamda kırılma noktasına çizilen normalden uzaklaşır. (Batlamyus) Ptolemy *Optik Kitabı'nın*¹⁷ 5. bölümünde ışık ışının yayılmasında bu problemi benzer biçimde kanıtlamıştı. Benim görüşüme göre, Batlamyus, görsel bir ışın saydam bir ortamda yayıldığında ve saydamlığı birincinin saydamlığından farklı olan başka bir saydam ortamla karşılaştığında, iki ortamın ortak yüzeyine eğimli bir doğrultuda düştüğünü, ışığın kırıldığını ve düz bir çizgide iletilmediğine değiniyor. Ayrıca Batlamyus görsel ışının havadan cama kırılmasının havadan suya kırılmasından daha büyük olduğunu -cam sudan daha yoğundur- söylüyor. Benzer biçimde az yoğun bir ortama göz yerleştirildiğinde, onun ışının yoğun bir ortamda belli bir açıda kırıldığını ve göz yoğun bir ortamda kırılmış ışının yönünde yerleştirildiğinde de ışının aynı açıda kırıldığını gösteriyor. Bütün bunlardan saydam ortamda yayılmış ve saydamlığı birincisinden daha büyük olan ikinci bir saydam ortamla karşılaşan her ışığın ikinci ortamda kırıldığı ve bu kırılmanın ikinci ortamın yoğunluğuna orantılı olarak gerçekleştiği açığa çıkmıştır. Saydam bir ortamda yayılan ve daha sonra saydamlık yoğunluğu birinci ortamdan daha az olan ikinci bir ortamla karşılaşan her ışık, ikinci ortamda kırılır; ve bu kırılma, ikinci ortamın seyreltikliğine (saydamlığına) orantılı olur.

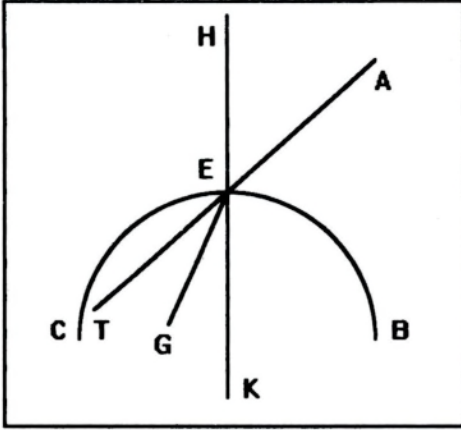

Bu problemi daha açık kılacak bir örnek verelim. Saydamlıkları farklı iki saydam ortam olsun; A noktası az yoğun ortamda yer alsın; A noktasından geçen düzlem yüzey çok yoğun ortamın üst yüzeyine dik açılarda bulunsun. BC çizgisi de her iki yüzeyin, düzlem yüzeyin ve yoğun ortamın üst yüzeyinin, arakesitini oluşturursun. A noktasından BC üzerine, E noktasından yoğun ortamın yüzeyine

¹⁷ Benzer şekilde Batlamyus'un *Optik* kitabı da beş bölümdür ve bunlardan 5. bölüm kırılmaya ayrılmıştır.

dik olan normale, yani EH'ye eğimli düşen ve AE ve W'yi oluşturan bir AE çizgisini çizelim. Bu, E açısının açıkça kırılma açısı olduğunu göstermektedir. Şimdi eğer bir ışın GE çizgisi boyunca yol alırsa, EA çizgisi boyunca kırılır. Biz şimdi TE normalini çizelim ve ışın GE, A'nın bulunduğu az yoğun ortama girerken ET normalinden uzaklaşan bir yönde kırılır. Saydamlığı daha güçlü olan bir ortamdaki kırılma EK yönünde olur. Yoğun ortamdan yayılan ve EA yönünde kırılan DE ışınıdır. Eğer bir ışın saydamlığı çok daha güçlü olan az yoğun bir ortam içerisinde EA yönünde yayılırsa, ED yönünde kırılacaktır. Ama eğer A noktasının bulunduğu çok daha az yoğun ortam, yoğun ortamda yayılmış ışının bulunduğu daha az yoğun ortamdan daha saydamsa EA yönünde kırılır. Bu saydam az yoğun ortam hala daha az yoğun olduğundan, ışın ED'den aynı normale daha yakın olan bir çizgi yönünde kırılır. Suya geçme durumunda da aynı şey geçerlidir. Çok ince ve çok saydam olan bu saydam ortamda ışığın kırıldığı yönde EH normaline yakın çizgiye yanaşır, kırılmış ışın EH çizgisine yakınlaşır; ve HED açısı küçülür ve normal ile kırılmış ışın arasında bulunan açı az yoğun ortamın saydamlığına orantılıdır. Bundan zorunlu olarak saydamlık derecesinin kırılma noktasındaki açıya orantılı olduğu çıkar.

Herhangi bir açının sonsuz sayıda bölünebileceği konusunda matematikçiler ve tabiatçılar arasında görüş farkı yoktur. Çünkü açının iki ucunun birleştiği açı merkezinin bulunduğu nokta ile, ondan belirli bir uzaklığa bir daire yayı çizilirse, daire yayı sınırsızca küçük parçalara bölünürse, açının iki ucunu bağlayan yay da sınırsız küçük parçaya bölünmüş olur. Eğer bu noktalardan açının yer aldığı noktaya bölüm çizgileri çizilirse, açı çok sayıda küçük kısma bölünmüş olur. O zaman bunların herhangi birinden daha küçük bir açı meydana gelebilir. Eğer ortamın saydamlığı bütünüyle kırılma açısına orantılı ise, ve eğer bundan daha küçük bir açı bulunmuyorsa, bundan daha az yoğun olduğu düşünülebilecek bir saydamlık yoktur. Fakat bundan daha az yoğun bir şeyin olabileceğini varsaymak saydamlığın sınırı değildir. Bundan dolayı düşünülebilecek bir saydamlık sınırı var değildir.

Batlamyus, görsel ışının göksel kürenin tümsek kenarında kırıldığını ve göksel kürenin havadan daha saydam olduğunu göstermiştir. Bundan çıkan sonuç, güneş ve yıldızların ışığının göksel kürenin tümsek kısmında kırıldığıdır. Bu [durum] örnekle açıklanmıştır. Daha yoğun ortamın küresel olduğu varsayılın; BEC yayı A noktasının bulunduğu

düzlemin arakesitidir; ve küresel yüzeyin merkezi K olsun ve yoğun ortam merkeze doğru, az yoğun ortamda yayın tümsekliliğinin dış tarafı yönünde olsun. A noktası az yoğun ortamda bulunsun. Ondan çizilen AE ışını küresel yüzey üzerine eğimli düşsün ve GE doğrultusunda kırılsın. KE'yi çizelim ve onu H'ye uzatalım. Bu durumda EH küresel cismin üst yüzeyine normal olur. Eğer bir ışın da GE çizgisi boyunca çizilirse, o da EA yönünde kırılacaktır. Ancak Eğer A'nın bulunduğu ortam güçlü saydamlıktaysa, ışın AE çizgisi boyunca yayılacak ve KH normaline daha yakın bir çizgi boyunca kırılacaktır. Aynı durum diğer ışınlar için de geçerlidir. Kırılan ışın ve KH normali arasında bulunan açı GEK açısından daha küçüktür. GEK açısı sonsuz sayıda bölünebilir ve sonsuz sayıda küçültülebilir. Bir kimse A'nın bulunduğu az yoğun ortamın saydamlığının da o denli indirgenebileceğini düşünebilir. Eğer daha az yoğun göksel ortam ve güneş A noktası doğrultusunda, ve güneş ışınları AE çizgisi boyunca yayılıyorsa; ve EG çizgisi boyunca kırılıyorsa, o zaman AE ışını, uzayın saydamlığının daha saf ve daha az yoğun olması dolayısıyla, GE ve EK çizgileri arasında bulunan bir çizgi boyunca kırılacaktır. GE ve EK arasında sonsuz sayıda çok çizginin bulunması olanaklıdır. GE ve EK arasında sonsuz sayıda çok çizginin bulunabileceği varsayılabilir ve sonuç olarak göksel kürenin saydamlığının da, gerçekte olduğundan, sonsuz derecede daha saf ve daha az yoğun olarak düşünülebilmesi de olanaklıdır.

Şimdiye kadar yaptığımız betimleme matematikçilerin fikridir. Kendi görüşüm ise bir cismin saydamlığının sonsuz derecede daha saf ve daha az yoğun olabileceğidir. Örneğin bir kimse bir saydam cisimde bulunandan

daha az yoğun bir saydamlık düşleyebilir. Tabiatçılar, bununla birlikte, doğal cisimlerin her özelliğinin belirli bir sınırı olduğunu, bunun ötesinde bir değişimin yapılamayacağını, ancak imgesel çizgilerle biçimlenmiş (sınırlanmış) olan açılarının yalnızca imgesel olarak sonsuzca bölünebileceğini, buna karşılık doğal cisimlerden oluşan açılarının ise, sonsuzca bölünemeyeceğini; çünkü kendi formlarının yer aldığı bir bölünme sınırlarının bulunduğunu belirttiler. Şüphesiz, her doğal cisim, kendi formunun bulunduğu bilinen bir uç dereceye kadar bölünebilir; eğer daha fazla bölünürse, orjinal form bozulur ve başka bir forma dönüşür. Bu durum şöyle açıklanabilir. Uç sınıra kadar bölündüğü zaman, suyun varolan en küçük parçası için olanaklı olan bölünme derecesine ulaşılır; eğer daha fazla bölünürse, suyun formu bozulur ve havanın formu elde edilir. Öyle ki, eğer hava, benzer şekilde olanaklı en küçük parçasına kadar bölünürse, ve o da daha alt bölümlere ayrılırsa, havanın formu bozulur ve ateşin formu elde edilir. Eğer, ateş, benzer şekilde olanaklı en küçük parçasına bölünürse, bölmeyi bunun ilerisine götürmek olanaklı olmaz, o zaman yoğunluk bakımından ateşin formu dışında diğer bir form olmaz. Göksel cismin formu, ateşin formundan daha incedir ve ateşin göksel bir cisimle aynı türden (nevi) olduğunu varsaymak olanaklıdır. Çünkü ateş olanaklı en küçük parçasına bölünebilir ve göksel bir forma dönüşür. Bundan dolayı, göksel cismin bölünebileceği düşünüldüğünde, bu bölünme yalnızca imgeseldir, gerçek değil. Çünkü eğer, bölünme, benzer şekilde, onun olanaklı en küçük parçasına kadar götürülürse, daha alt parçalara bölünemez ve gerçekte göksel cisim en yüksek derecede saydamlıktır. Mantık ustası (Aristoteles) doğal cisimler arasında göksel cisimlerden daha saydam olan bir cismin olmadığını belirtir; ve sonuç olarak böyle bir cismin varolabileceğini kabul etmenin de akla uygun olmadığını ileri sürer.

Bana göre, imgesel saydamlığın sınırsız, ancak maddi cisimlerde sınırlı olduğunu ve göksel bir cismin saydamlığının ise cisimlerin uç sınır saydamlığı olduğunu belirten her iki doktrin de doğrudur. Saydamlık ve saydam cisimler hakkında söylediğimiz ne varsa, bütünüyle onların doğasını (koşulunu) bitmek için zorunludur.

Şimdi sıra bu tartışmada açıklamasını vermeye çalıştığımız bütün kavramlarla ilgili son bir tanımlamaya geldi; ve şimdi bu tartışmada (Discourse) betimlediklerimizi özetleyeceğiz; öyle ki burada ileri sürülen düşünceleri, nedenlerini ve kanıtlamalarını araştırmaksızın karşılaştırmak

kolaylaşacaktır. Bu tartışmada filozoflara göre betimlediklerimizi şöyle özetliyoruz:

* Kendinden ışıklı her cisimdeki ışık onun doğasının temel karakteristiğidir. Bununla birlikte, opak cisimlerin üzerinde görülen, ilineksel ışık ise edinilmiş bir karakteristiktir.

* Matematikçilere göre, kendinden ışıklı nesnelereki ısı enerjisidir (ateşisisi); Opak nesnelere üzerinde dağılarak açığa çıkan ve edinilmiş bir karakteristik olan ilineksel ışık da bu nesnelere açığa çıkan ateş kadar görünebilir.

* Saydam bir nesnenin içerisinde doğrusal bir çizgi boyunca yayılan ışığa ışın denir; bu ışın güneş, ay, yıldızlar, ateş ya da 'görme' (görsel) ışımına ait olabilir.

* Saydam nesnelere tümü ışığı aktarırlar ve onların gerisinde bulunan gözün algılamasına izin verirler. Bunlar, birisi ışığın bütünüyle nüfuz ettiği ve diğeri de kısmen geçtiği olmak üzere, iki kısma ayrılabilirler.

* Bu iki grup daha alt bölümlere de ayrılabilir: Işığın bütünüyle geçtiği, yani göksel ve gökaltı; gökaltı nesnelere de üç alt sınıfa ayrılır: hava, su vb. akışkanlar; ve cam ve saydam değerli taşlar gibi, saydam mineraller.

* Saydam nesnelere saydamlığı ışığı aktaran (geçiren) bir karakteristiktir.

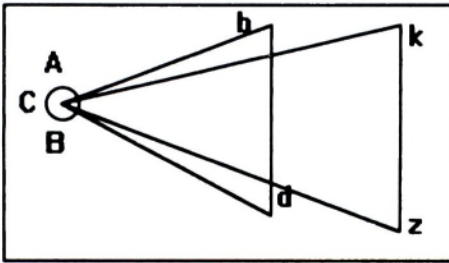
* Saydamlıkta da fark vardır ve bu fark kırılma açılarıyla gözlenmiştir. Saydamlıkları farklı olan iki saydam ortam boyunca iki ışın yayıldığında, ve bu iki ışın, her iki ortamın birleştiği ortak yüzeye kırılma noktasından çizilen kendi normaliyiyle benzer açı yaparlar. Ancak oluşturdukları açılar ortamlarının yoğunluğuna bağlı olarak farklılaşır. Bu açılardan birisi daha yoğun ortamdadır ve daha küçüktür; daha küçük açıya sahip olan ortam ise daha büyük saydamlığa sahiptir.

Tartışmada (Discourse) betimlediğimiz bütün noktalar bunlardır; ve şimdi tartışmayı kapatma zamanı geldi.

Yardım Allah'tandır; ışık tartışması sona erdi.

Değerlendirme

Bir bütün olarak bu makalede ve diğer optik çalışmalarında ileri sürdüğü düşünceleri dikkate alındığında, İbn el-Heysem'in ışık ya da daha teknik deyişle optik biliminde gerçek anlamda bir dönüm noktası, başka bir deyişle bir paradigma oluşturduğu çok açıktır. Çünkü, bilindiği üzere, İbn el-Heysem öncesi optik çalışmalarında Aristocular, Galenciler ve Euclidciler olmak üzere üç ayrı yaklaşım etkindi ve bu üç akım İslâm dünyasında da ayrı ayrı temsilci bulmuştu¹⁸. Nitekim el-Kindi Euclidci, Huneyn İbn İshak Galenci ve İbn Sinâ da Aristocuydular. Gerçi bu bilim adamları da özgün düşünceler geliştirmeye çalışmışlardı, ancak çizdikleri çerçeve temsil ettikleri kuramla sınırlı kalmıştı. Oysa ki İbn el-Heysem, bir kuramı benimseyip diğerini çürütmeye çalışmak anlayışını benimsemeyip, aksine geliştirdiği özgün düşünceleri tutarlı bir biçimde, dizgesel olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda o ne Euclidci, ne de Aristocudur. Bu nedenle geliştirdiği nesneyin kuramı, en az kendisi kadar sağlam itirazlar geliştirmesine rağmen, İbn Sinâ'nın kuramından daha etkili olmuştur. Çünkü İbn Sinâ bütün dikkatini Aristo'yu haklı kılacak düşünceler geliştirmeye ayırmış ve karşıt kuramları yanlışlamak yoluyla Aristo'nun kuramının doğruluğunu göstermeyi hedeflemiştir¹⁹. Bu amaçla da görmenin gözden çıkan ışınların nesneye ulaşmasıyla oluştuğunu savunan gözişin kuramını, kabul edilemez ve saçma olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Çünkü ona göre, bu görüş çok küçük olmasına rağmen, bütün evreni dolduracak kadar maddenin gözden çıkabileceğini varsaymaktadır. Bu ise saçmadır.

Diğer taraftan İbn Sinâ, görmede söz konusu olan nesneyi gözün gözden yayılan ışınların dağıldığı hava aracılığıyla algıladığını varsayan Galenci kuramı da, bireysel olan görme olgusunu ortak bir olgu durumuna getirdiği gerekçeyle reddeder. Çünkü bu kurama

¹⁸ Antikçağ'daki görme kuramlarına ilişkin daha ayrıntılı bilgi için, David C. Lindberg, *Theories Vision from Al Kindi to Kepler*, Chicago, 1976, ss. 1-17'ye bakılabilir.

¹⁹ Hem Antikçağ'daki görme kuramları hem de onların İslâm dünyasındaki yansımalarına ilişkin olarak, Hüseyin Gazi Topdemir, *Işığın Niteliği ve Görme Kuramı Adlı bir Optik Eseri Üzerine Araştırma*, (yayınlanmamış doktora tezi) Ankara, 1994, ss. 20-62'ye bakılabilir.

göre havaya dağılan gözişını eğer görme gücü kuvvetli birisine aitse muhtemelen orada bulunan görme gücü zayıf kişinin görüşünü de etkileyecektir. Oysa böyle bir durum söz konusu olmamaktadır. Çünkü görme bireysel bir olgudur.

İşte böylece İbn Sinâ bu iki kuramın geçersizliğini ya da savunulamaz olduğunu göstermekle geriye savunulacak tek kuramın Aristo'nun ışığı bir ilinek olarak, ışık kaynağını da saydam bir ortamın ateş tarafından aktüel hale getirilmesi olarak gören ortamcı kuramı olduğunu kanıtladığını düşünmektedir. Oysa İbn el-Heysem bu konuda tamamen bağımsız davranmış ve gözişın kuramının eksikliğini ve yanlışlığını belirleyerek reddettikten sonra, kendi nesneşın kuramını temellendirme yoluna gitmiştir. Bu nedenle geliştirdiği görme kuramına *yeni nesneşın* kuramı adı verilmiştir. Bu tutumu ise ona haklı olarak *bütün zamanların en büyük optikçisi* unvanını kazandırmıştır²⁰.

Onun ışığın kaynağı, yayılımı, görmeye etkisi ve görmenin oluşumu konularını yoğunlukla incelediği baş yapıtı olan *Kitâb el-Menâzır*'ın ilk üç kitabında (bölüm) sergilediği düşüncelerini dikkate aldığımızda bu unvanı gerçekten hakettiğini rahatlıkla görebiliriz. O burada, öncelikle görmeyi sağlayan ışığın gözden yayıldığını varsayan, gözişın kuramına karşı çıkarak; ışığın nesneden geldiği varsayımından hareket eder; bunu kanıtlamak için de, görmenin hem fiziksel hem de nesneden göze gelen ışınlar aracılığıyla, matematiksel yorumunu yapar. Bunu yaparken de doğal olarak, görme ışınları hakkında bir tartışmayla iş başlar:

Işğın gözden çıktığını varsayanlara göre, ışık gözden çıkar ve saydam ortamdan geçerek görüntüye neden olan nesneye gider; ve görme bu ışınlar yoluyla olur... Ben bu ışınların göze birşey getirip getirmediğini araştırmak isterim. Eğer görme sadece bu yolla oluyorsa ve göze bir şey geri gelmiyorsa, göz göremez.... Eğer nesneden göze ışık aracılığıyla renk ve ışın gelmezse, göz o nesneyi algılayamaz. Bu nedenle, bütün olasılıklar göz önüne alındığında, gözden ışık çıksa da,

²⁰ Boyer, Carl B., *The Rainbow, from Myth to Mathematics*, Princeton, New Jersey, 1987, s. 80.

çıkmasa da, göze bakılan nesneden bir şeyler geri gelmezse, görme olayı gerçekleşemez²¹.

Bu anlatım, açıkça, ışık kaynağı ne olursa olsun, göze dışardan birşeyler gelmediği sürece görmenin gerçekleşemeyeceğini belirtmektedir. Bu açıklama İbn el-Heysem'in kendinden önce konuya yönelik çalışan bilim adamlarına oranla çok daha yalın ve o ölçüde de sağlam bir kanıt elde ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü burada ışık kaynağı ne olursa olsun, dışarıdan ışık ve renk göze gelmediği sürece görmenin olamayacağı savı, çok özlü bir biçimde belirtilmektedir. Şu alıntı bunun kanıtıdır:

Gösterildiği gibi, nesnenin durumu ne olursa olsun, bakılan nesnenin göze ulaşan rengi ve ışığı, gözde ışık çıksın ya da çıkmasın, göz tarafından algılanır²².

Burada dayanılan temel sav şudur: eğer görme göz ışınları aracılığıyla oluyorsa, bu ışınların tekrar nesneden göze birşeyler getirmesi gerekir. Çünkü nesneden göze birşeyler gelmiyorsa, görme olmaz. Eğer göz ışınları nesneye gidip ondan birşeyler alıp göze geri geliyorsa, o zaman da ışının nesneden çıkışını kabul etmek daha akıllıca olacaktır.

Nitekim İbn el-Heysem'da *Işığın Görme Üzerine Etkisi*'ni incelediği dördüncü bölümde, ışığın nesneden geldiğini gözden birşeylerin yayılmadığını belirtmektedir. Bu bölümün beşinci maddesinde şöyle demektedir: *Işık gözde belirli bir etki yapmaktadır*²³.

Böylece İbn el-Heysem ışığın nesneden geldiğini ve görmeye de bu ışığın neden olduğunu kesinlikle gösterdikten sonra, kendi kuramının temel dayanağını kuracak ve gözişin kuramına da son verecek belirleyici kanıtını şöyle oluşturur:

Şimdi, gözden ışının çıktığını savunanların görüşünü gözönüne alalım ve bu görüşten neyin yanlış ve neyin doğru olduğunu gösterelim. Bu demektir ki, (yani gözişin kuramına göre) görme

²¹ İbn el-Heysem, 1. Kitap, 6. bölüm, § 51 ve 52, ss. 78-79.

²² İbn el-Heysem, 1. Kitap, 6. bölüm, § 53, s.79.

²³ İbn el-Heysem, 1. Kitap, 4. bölüm, § 5, s.52.

gözden nesneye bir yayılımın gitmesiyle oluşmaktadır. Eğer böyleyse, o zaman da bu yayılım ya maddeseldir, ya da değil. Eğer maddeselse, ki maddesel olmalıdır; çünkü gökyüzüne baktığımızda yıldızları görmekteyiz. Bu durumda yer ile gök arasındaki alanı bu yayılım dolduruyor ve gözde bu süreçte kendisinden hiçbirşey kaybetmiyor demektir ki, bu açıkça olanaksız ve saçmadır. Bu nedenle görme, gözden bakılan nesneye maddesel bir yayılımın geçmesiyle oluşmaz. Fakat eğer, bu yayılım maddesel olmayan bir yayılımsa, o zaman da algılama olmaz; çünkü algı yalnızca maddesel nesnelere aittir. Bu nedenle görsel nesneyi algılayabilmek için gözden hiçbir şey yayılmaz²⁴.

Bu aşamadan sonra İbn el-Heyssem, haklı olarak, ışığın nesneden çıktığını kanıtlamaya girişir. Bunun için, bir dizi ayrıntılı deney düzenler ve bunlara dayanarak açıklamalarda bulunur. Bunların ayrıntısına girmeksizin onun bu açıklamalarında ulaştığı sonucu ve temel argümanını formüle etmek olanaklıdır. O da, göz parlak bir nesneye, bir renge ya da ışığa uzun süre bakarsa acı duymaktadır; mademki dışardan etki almak acının doğasıdır, öyleyse görsel süreçte gözün dış bir etkinin alıcısı olduğu açıktır²⁵. Böyle bir durumda gözden nesneye doğru bir şeylerin gittiğini varsayamayız. Tam aksine, nesneden göze doğru bir şeylerin geldiğini varsaymak daha tutarlıdır.

Böylece İbn el-Heyssem gözişin kuramına karşılık olarak oluşturduğu bu ilk ve önemli girişiminden sonra kendi nesneişin kuramını oluşturmaya girişir. Ona göre bakılan nesnenin üzerindeki her noktadan göze bir ışık (ve renk) gelir. Ancak görmeyi bu ışıklardan yalnızca dik olanı belirler; diğer ışıklar ise gözün tabakaları aracılığıyla kırılmaya uğrarlar. Bundan dolayı, yani dik ışının kırılmamasından dolayı ışıklar içerisindeki en güçlü ışındır ve dolayısıyla göze gelen ışıkların çokluğundan dolayı ortaya çıkması gereken karışıklık da ortaya çıkmaz ve görme meydana gelmiş olur.

²⁴ İbn el-Heyssem, 1. Kitap, 6. bölüm, § 56, s.80.

²⁵ İbn el-Heyssem, 1. Kitap, § 1., 2., 3., 4., 5., ss. 51, 52.

İbn el-Heysem içinde görme, göz ve nesne arasını bağlayan bir koni aracılığıyla oluşur. Ancak, bu koninin kaynağı nesne, hedefi ise gözdür.

Bütün bu açıklamalarıyla görüntü mekanizmasının temelinde yatan ilkeleri açıkça belirleyebilmiş olan İbn el-Heysem, aynı zamanda bu makalesinde görme optüğüne ilişkin diğer bir önemli etmen olan saydam ve saydamlık konusunu da modern yaklaşımla karşılaştırılabilecek boyutlarda ayrıntılı olarak incelemiştir.

Bütün bu çalışmalarını gözönüne aldığımızda onun görüntü mekanizmasına ilişkin olarak ileri sürdüğü ilkeleri şu şekilde gösterebiliriz:

- Işık ışıklı nesnelere, o nesnedeki her noktadan karşısındaki bütün yönlerde doğru, doğrusal olarak yayılır.

- Işık bu tür nesnelere özüne ait bir özelliktir. Bu nesnelere birincil ışık kaynakları ve bunlardan yayılan ışığa da birincil ışık adı verilir.

- Görme de nesnelere gelen ışık ve renk etkisiyle oluşur.

- Saydamlık ışığı geçiren bir özelliktir. Bu nesnelere saydam denir.

İbn el-Heysem'n bu kuramı olağanüstü etkili olmuş, doğuda ve batıda 17. yüzyıla kadar tam anlamıyla otorite haline gelmiştir. Onun bu kuramının etkisinin çok açık olarak görüldüğü bilim adamları, doğuda Kemâlüddîn el Fârîsî, batıda ise Roger Bacon, John Pecham, Witelo, Mourolico, della Porta ve Kepler'dir²⁶.

²⁶ Lindberg, 1976, s. 86.

HARPUT'TA BİR TÜRKMEN BEYLİĞİ ÇUBUKOĞULLARI

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

GİRİŞ:

Türkler, binlerce yıllık tarihleri boyunca, anayurtları olan Orta Asya'dan, çeşitli sebeplerle, müteaddit defalar göç etmek zorunda kalmışlardır. Ancak bu göçler içerisinde şumülü, etkileri ve sonuçlarının büyüklüğü bakımından, XI. yüzyıl başlarında vukû bulan Oğuz göçünün çok önemli bir yeri vardır. Orta-Asya'da nüfus kesafeti, yurt darlığı, otlak sıkıntısı ve Karahıtay baskısı gibi sebeplerle birbirlerini sıkıştırarak yerlerinden oynayan Türk boyları bir kere daha göçe ve yeni bir yurt aramaya mecbur oldular.

Bu arayışlar içerisinde kayda değer ilk teşebbüs, Çağrı Bey'in 1015 yılında, henüz Karahanlılar idaresindeki Maverâünnehir'de yaşarlarken, içinde buldukları şartların ağırlığı nedeniyle, kendileri için tehlikelerle dolu düşman Gazne ülkesini (Horasan) aşarak, Doğu-Anadolu bölgesine yaptığı keşif akınıdır. Van ve çevresinde bulunan Ermeni Vaspuragan Prensliği topraklarından başlayarak Nahcivan ve Nik bölgesine kadar uzanan bu başarılı keşif akını, Bizans idaresinde bulunan Anadolu'nun yurt tutmak için uygun bir yer olduğunun ve fethedilebilirliğinin ilk olarak bir Selçuklu lideri tarafından tespit edilmiş olması itibariyle önemlidir. Her ne kadar bu tarihten Gazneliler engelinin kalktığı 1040 Dandanakan Savaşı'na kadar, bir daha böyle büyük bir teşebbüse imkân olmadı ise de, Gazneliler'in baskılarına maruz kalan Yabgulu Türkmenlerinin zaman zaman Anadolu'ya kadar uzanan akınları olduğu bilinmektedir.

Malûm sebeplerle yurtlarından kopup Gazneliler Devleti hudutlarında birbiri üzerine yığılan Türkmen kitleleri, 1040 yılında, soydaşları olan Selçuklular'ın bir devlet kurmaları üzerine, artık sel gibi batıya akmaya başladılar. Horasan, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu hudutlarına kadar her yeri dolduran bu Türkmenler, Tuğrul Bey'den itibaren, ilk Selçuklu sultanlarını iki ciddi mesele ile karşı karşıya bıraktılar. Sultanlar bir yandan hâkim oldukları ülkelerin Müslüman halkını bu akınlardan korumak, diğer yandan

da soydaşları olan Türkmenlere yurt bulmak zorunda idiler. Türkmenlerin yağma ve akınlarına maruz kalan ülkelerin hükümdarları ve hattâ Halife de bu olayların sorumlusu olarak gördükleri Tuğrul Bey'e şikâyet ve sitemlerde bulunmuşlardı. İçinde buldukları güç şartları tam bir ileri görüşlülükle değerlendiren Tuğrul Bey ve halefleri, bu Türkmen seline yeni bir istikamet çizdiler.

İşte bu sayededir ki, Türkmenlerin yeni bir yurt bulmak ihtiyacıyla başlayan bu önü alınamaz akınları, Anadolu'ya yönelik şuurlu bir fetih siyasetine dönüştü ve Dandanakan Zaferi'nden sonra, bizzat Selçuklu sultan ve şehzadelerinin idare ettiği Anadolu akınları başladı. Diğer taraftan Karadeniz'in kuzeyinden gelen gayr-i müslim Türklerin de baskısına maruz kalan Bizans imparatorluğu karşısında büyük başarılar kazanan, hattâ Batı-Anadolu'ya kadar ulaşan Türkmenler, buna rağmen, 1071 Malazgirt Zaferi'ne kadar, kendileri için yeterince emniyetli olmayan bu ülkeye kati olarak yerleşme imkânı bulamamışlar; başları sıkıştıkça Azerbaycan ve Irak'taki üslerine dönmek zorunda kalmışlardır.

1071 Malazgirt Zaferi ise, Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi tarihinde bunlardan daha önemli bir mevki işgal eder. Öyle ki, bu mağlûbiyetle büyük bir çöküş yaşayan Bizans'ın âdeta Anadolu ile alâkası kesilmiş ve bundan sadece birkaç yıl sonra, İznik'te, başkentleri İstanbul'un hemen yanı başında Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna engel olamamıştı. Kalabalık göçebe topluluklar ise, kendilerine kumanda eden Türkmen beylerinin idaresinde, Malazgirt Zaferi'nin sağladığı emniyetli ortam içerisinde, doğudan başlayarak Anadolu'nun hemen her tarafında hâkimiyetlerini kurmaya başladılar. Bu hâkimiyetlerden bazılarının çok kısa ömürlü olmalarına, bir müddet sonra komşu beylikler veya Selçuklular tarafından ilhak edilmelerine rağmen, beraberlerinde getirdikleri kalabalık Türkmen nüfusunu hâkimiyet sahalarında iskân ederek Anadolu'nun etnik yapısı ve coğrafyasıyla bir Türk yurdu olmasında çok büyük hizmetleri olduğu bilinmektedir.

İznik'teki Selçuklu Devleti ile birlikte sayıları ondokuz olarak belirlenen¹ bu hâkimiyetlerden birisi de bu araştırmanın konusunu teşkil eden Çubuk Beyliği'dir. İleride daha tafsilâtle anlatılacağı gibi hâkimiyet sahası, Harput merkez olmak üzere, Palu, Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir, Genç ve

¹ M.H. Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944, s. 132-133.

Dersim'in güneyi ile, bugün nereye tekabül ettiği tam olarak anlaşılamayan bazı yerleri içerisine alıyordu.

A. Çubuk Bey'in Harput'un Fethinden Önceki Faaliyetleri

1. Çubuk Bey Hakkında İlk Bilgiler ve Kirmanşah'ın İktâ Edilmesi

Çubuk adlı bir bey tarafından kurulan bu emirliğin hâkimiyet alanının tespitine girişmeden önce Çubuk Bey'in kimliğini ortaya koymak gerekmektedir. Fakat bu dönem Türkiye tarihinin tamamı için olduğu gibi, Çubuk Bey ve beyliği hakkında da kaynakların yetersizliği sebebiyle boşluklar bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda *Emîrû't-Türkmân* veya *Türkmâni* nisbetiyle anılan Çubuk Bey'in, gulâm menşe'li değil, Türkmen asıllı bir komutan olduğu açıkça anlaşılmaktadır². Bununla birlikte, Çubuk Bey'in nerede, ne zaman doğduğuna dair bilgimiz olmadığı gibi, Anadolu'ya hangi tarihte geldiği hakkında da kesin bilgilere sahip değiliz. Buna rağmen daha sonraki bazı olaylarda büyük Türkmen komutanı Artuk Bey'in maiyetinde olduğuna ve hadiselerin seyrine bakılarak³, Anadolu'ya da onunla birlikte gelip fetihlere iştirak ettiği tahmin edilebilir. Öyle ise, Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu'nun fethi ile görevlendirilen Artuk Bey ile birlikte, İzmit'e kadar ulaşan Türk kuvvetleri içerisinde de bulunmuş olmalıdır.

Nitekim Artuk Bey'in Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarında fetihlerde bulunduktan sonra, Sakarya Nehri'ni geçip Bizanslı âsi kumandan Russel'i ve taht müddeisi İsak Komnenos'u esir etmesi ve Türk kuvvetlerinin Bizanslıları takiple İzmit'e kadar varmasıyla, Sivas, Kayseri ve Ankara şehirleri de Türklerin eline geçmişti⁴. İşte Artuk Bey'in 1073 yılında vukû bulan bu fetih-

² Sibt İbnü'l-Cevzi, "Mîratü'z-zaman", fi Tarihi'l-âyan, kayıp Uyûnü't-tevârih'ten naklen Selçuklularla ilgili bölümleri nşr. Ali Sevim, *TTK Belgeler*, XIV/18 (1989-1992), s. 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, nşr. J.C. Tornberg, X, Beyrut 1966, s. 129, 203, 427 (Türkçe trc. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 122, 176, 343); M.H. Yinanç, a.g.e., s. 116; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtu- Destanları*, İstanbul 1980, s. 108, 136. F. Sümer, onun Melikşah devrinde devlete hizmet eden Artuk ve Yağısıyan gibi birkaç Türkmen kumandanından birisi olduğunu kaydetmektedir.

³ Artuk Bey'e, Anadolu'dan alındıktan sonra Hulvan iktâ edildiğinde, komşu Kirmanşah bölgesi de Çubuk'a verilmiş; Diyarbekir'in Mervanoğullarından zabtedildiği savaşa da onun maiyetinde katılmıştı.

⁴ Artuk Bey hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Fuad Köprülü, "Artuk Oğulları", *İslâm Ansiklopedisi*, I, s. 617 vd.; A. Sevim, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, xxvi/104 (1962), s. 121-146; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 133 vd.

leri, Amasya civarında Artukova/Artukâbâd adıyla tarihi izler de bırakmıştır⁵. Artuk Bey'in hizmetinde bulunan Türkmen kuvvetlerinin, bu olaylar sırasında Alexis ve İsak Komnenos kardeşleri Ankara'dan kaçmak zorunda bırakıp, onları takip ederek Sakarya havalisine ulaşmalarıyla, Ankara'yı 1073 yılında ele geçirdikleri anlaşılıyor. Bugün Ankara iline bağlı bir ilçe merkezi olan Çubuk/Çubukova/Çubukâbâd⁶ adının da bu harekâta muhtemelen Artuk Bey'in hizmetinde bulunmuş olan Çubuk Bey ile alakalı olabileceği akla geliyor ise de bu hususu teyid edecek vesikalardan mahrumuz.

Çubuk Bey hakkında açık bilgileri, Türk fetihlerinin Anadolu'dan Filistin'e kadar çok geniş bir sahaya yayıldığı tarihlerde, 476/1083 yılından itibaren, Suriye meliki Tutuş ile Musul'un Arap emîri Müslim arasında cereyan eden hâdiseler içerisinde buluyoruz. Ancak Çubuk Bey'in Suriye bölgesinde ortaya çıkmasının, Artuk Bey'in 1073 yılında taht kavgaları dolayısıyla Anadolu'dan merkeze alınması ile mi, yoksa 470/1077-1078 yılında Suriye melikliğine tâyin edilen Tutuş'un maiyetine verilmesi ile mi ilgili olduğunu, kaynakların malûm yetersizlikleri sebebiyle bilemiyoruz⁷. Buna rağmen, İbnü'l-Esir, Çubuk Bey'in 485/1092-1093 yılında Aden ve Yemen'in fethine iştirakinden söz ederken, diğer kaynaklarda bulunmayan ve araştırma eserlerde de dikkatten kaçmış olan çok mühim bir bilgi vermektedir⁸. Müellif,

⁵ O. Turan, a.g.e., s. 134; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 51, 130; Artukâbâd ile ilgili başka rivayetler için bkz.: H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I, İstanbul 1328-1330, s. 351; VI, s. 14-15 (Süleymaniye Kütüphanesi müdürü Muammer Ülker'in emanetinde bulunan 1350 tarihli müellif nüshası yazma).

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 117, s. 153. Zilhicce 929/Ekim 1523 tarihli bu defterde Ankara'ya bağlı Çubuk kazası olarak geçmektedir. Ayrıca bkz.: Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti, *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimiz Adları*, İstanbul 1928, s. 153; *Ankara İl Yıllığı*, 1967, s. 82-83.

⁷ Bununla birlikte İbnü'l-Adîm'in, Anadolu'nun fethi ile görevlendirildiklerini söylediği beyler arasında zikrettiği ve sonra da Suriye meliki Tutuş'a yardım için gönderilen, hattâ Süleymanşah'a hizmet etmek istemedikleri için Anadolu'dan ayrılan bu beylerden olan Türkman, ya da Türkmanü't-Türki (*Zübdetü'l-haleb min Tarih Haleb*, nşr. S. ed-Dehhan, Dımaşk 1954, s. 61-63; aynı yazar, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih Haleb (Selçuklularla ilgili Hâtercümeleri)*, nşr. A. Sevim, Ankara 1976, s. 50-52), Emîrü't-Türkman unvanı taşıyan Çubuk Bey ile aynı şahıs olabilir mi? Öyle ise, İbnü'l-Adîm'in gösterilen yerlerde anlattığı olayların devamı olan, fakat onun kısaca geçtiği Harran isyanında şehir halkının tanıdığı birisi olarak, Çubuk Bey'in birdenbire ortaya çıkışı daha kolaylıkla izah edilebilir. Zira Tutuş'un Haleb muhasarası sırasında ona yardımla görevlendirilen ve kuvvetleri, Müslim'in teşviki ile Arapların saldırısına uğrayarak büyük kayıplar vermiş (İbnü'l-Adîm, aynı yerler; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 94-95) olan Türkman eğer Çubuk ile aynı kişi ise, bunun intikamını almak üzere, Harran'ı ele geçirmek istemiş olmalıdır.

⁸ İbnü'l-Esir, X, s. 203 (trc. X, s. 176).

Çubuk'un bu tarihte Karmisin⁹ ve diğer bazı yerlerin sahibi olduğunu kaydediyor. Artuk Bey'in ıktâ olan Hulvan'a komşu bulunan Karmisin (Kirmanşah)'in Çubuk Bey'in ıktâ olduğunun anlaşılmasıyla, hayatının bundan önceki devresini de kısmen aydınlatmak imkânı buluyoruz. Buna göre, Çubuk'un Artuk Bey ile birlikte Anadolu'da fetihlerde bulunduktan sonra, sultan Melikşah'ın taht kavgalarını bastırmak üzere, Artuk'u geri çağırması üzerine, onunla beraber Anadolu'dan ayrıldığı ve yaptıkları hizmetlere mukabil Artuk Bey'e Hulvan'ın, Çubuk'a Kirmanşah (Karmisin)'in ıktâ edilmiş olduğu tahmin ve iddia edilebilir.

2. Harran'ı Ele geçirme Teşebbüsü

Sultan Melikşah, kardeşi Tutuşu Suriye melikliğine tâyin ettiği zaman, Anadolu'nun fethine iştirak eden birçok Türkmen komutanı yanında, Musul'un Arap emîri Şerefüddeve Müslim'i de ona yardım etmekle görevlendirmişti. Ancak Müslim, Selçuklu sultanının tâbilerinden olmasına rağmen, bu bölgedeki Türk fetihlerini, kendi Arap birliği kurma emellerine aykırı bulduğu için Tutuş'a yardım etmek bir yana, ona karşı açıkça cephe almaktan dahi çekinmiyordu. Hattâ Tutuş'un Suriye hâkimiyetini güçlendirmek için giriştiği Halep muhasarasını akamete uğrattığı gibi şehri kısa bir süre sonra kendisi ele geçirmişti. Müslim 474/1081-1082 yılında Arap Numeyroğullarından Harran'ı almak Urfa'nın Bizanslı valisi ile Fileratos'a tâbi Antakya'yı da vergiye bağlamak suretiyle, hâkimiyet sâhasını giderek genişletti¹⁰. Bütün bunlarla yetinmeyen Müslim, Tutuş'a karşı giriştiği nüfuz mücadelesini, onun Antakya havalisinde seferde olmasından istifade ile, Dımaşk'ı muhasaraya kadar vardırırmıştı. Müslim'in harekâtundan haberdar olan Tutuş süratle dönerek Dımaşk'a girdi (Muharrem 476 / Mayıs 1083). Bu savaş için Fatimîlerden yardım vaadi alan ve buna güvenerek Dımaşk'ı kuşatan Müslim, Tutuş'un bir hurûç harekâtıyla kuvvetlerinin önemli bir kısmını kaybetmesine rağmen, Mısır'dan gelecek askerleri bekleyerek muhasarayı uzatıyordu.

⁹ İran yaylasını güneybatıdan çeviren dağlar arasında, Bağdad-Hemedan ticaret yolu üzerinde, Cibal eyaletinin o devirde mamur bir şehri olan Karmisin (Kirmanşah) hakkında daha fazla bilgi için bkz.: J.H. Kramers, "Kirmanşâh", *IA*, VI, s. 821-823; G. Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Londra 1966, s. 186-187, 228; A.K.S. Lambton, "Kirmanshêh", *EI*², s. 167-171.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 40-41; M. H. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 114-115; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 99-105; M. Sobernheim, "Müslim", *IA*, VIII, s. 822-823.

Beklenen yardımın gelmemesi, Beni Kilâb ve Benî Numeyr'e mensup Arap askerlerinin de kendisini terketmesiyle güç duruma düşen Müslim, bu sırada, 474/1081-1082 yılında Arap Numeyroğullarının elinden aldığı Harran'da kendisine karşı bir isyan çıktığını haber aldı. Gerçekten şehrin kadısı İbn Hulba ile Numeyrî ailesinden İbn Utayr, Türkmen beylerinden Çubuk'a başvurarak, Harran'ı kendisine teslim etmek istediklerini bildirdiler. Harranlıların şehri, bugüne kadar adı Arap kaynaklarında hiç geçmeyen Çubuk Bey'e teslim etmek istemeleri hadisesi, evvelce de ileri sürüldüğü gibi, onun daha önce Tutuş ile Müslim arasında vukûbulan bölge olayları içerisinde yer aldığını ve Çubuk Bey'in bu havalinin hâkimleri tarafından tanındığını ve belki de, İbnü'l-Adîm'in *Türkman* adıyla zikrettiği şahsın Çubuk Bey ile aynı kişi olabileceği kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Garsunni'ne Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'den naklen verdiği bilgiye göre, Harran'da isyan çıktığı sırada ileri gelenlerin davetini alan ve yakınlarda bir yerde bulunan Çubuk Bey çağrıya uyarak yola çıktı¹¹. Müslim de bu arada süratle ve cebri bir yürüyüşle, 8 Rebiülevvel 476 Cuma /26 Temmuz 1083 Çarşamba günü Harran'a vardı ve şehri muhasara etti. Kadı ve İbn Utayr herhalde onun arkadan sarılmasını temin etmek üzere Çubuk Bey'in Türkmen kuvvetleriyle gelmekte olduğunu gizlediler. Muhasara aletleri ile surlarda gedikler açılmaya başladığında Çubuk Bey de Harran müdafilerinin yardımına yetişti. Ancak Müslim, kuvvetlerinin sarılmasını engellemek için askerleriyle birlikte Türkmenlere yöneldi. Birliklerine, Harran önlerinde akmakta olan Cüllâb Çayı ile Çubuk'un kuvvetleri arasına girerek, onların suya ulaşmalarını engellemelerini emretti. Böylece Çubuk'un askerleri, atlarının şiddetli susuzluk çekmeleri yüzünden akşam vakti suyun kıyısına ulaştıklarında Arap askerlerinin baskınına uğradılar. Çubuk Bey, kuvvetlerinin bu baskında yenilmesi üzerine pekçok ölü, esir ve ganimet bırakarak savaş meydanını terketti¹². Nihayet bir buçuk aylık bir

¹¹ Sibt, nşr. A. Sevim, s. 237-238. M. H. Yınanç ve ondan naklen İ. Kafesoğlu, Çubuk Bey'in bu daveti aldığı sırada Harput yakınlarında karargâh kurmuş olduğunu söylüyorlar (Anadolu'nun Fethi, s. 116; *Sultan Melikşah*, s. 42) Elimizde bunu teyid, ya da tekzip edecek herhangi bir bilgi olmadığından, hâdiselerin seyrine göre, Müslim'in Harran isyanını haber alıp Dımaşk yakınlarındaki Merc Suffer'den Harran'a, Çubuk Bey'den önce ulaştığı düşünülerek, Çubuk'un da bu sırada Dımaşk-Harran mesafesinde veya ondan uzak bir yerde olduğu söylenebilir.

¹² Sibt, aynı yer; İbnü'l-Esir, X,s. 129-130 (trc. X, s. 122-123); İbn Şeddad, el-A'lâk el-hatıra...nşr. Yahya Abbare, Dımaşk, 1978, III. Cilt 1. kısım, 47. M.H. Yınanç, a.g.e., s. 115-116; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 43-44.

kuşatmadan sonra Cemaziyelevvel 476 / Eylül 1083 tarihinde Müslim, Harran'ı zabtedip âsileri şiddetle cezalandırarak yeniden idaresi altına aldığı gibi, hemen akabinde Ermenilerin elinde bulunan Sümeysat'ı da ele geçirmek suretiyle hâkimiyetini pekiştirdi¹³.

Harran olayından sonra Çubuk Bey'in kuvvetleriyle birlikte nereye çekildiğine dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Ancak burada iki ihtimal akla gelmektedir. İlki, yukarıda sözedildiği üzere bazı araştırmalarda iddia edildiği gibi¹⁴, Çubuk Bey Harran'ı zabtetmeye Harput taraflarındaki karargâhından gelmiş ve o bölgede fetihlerle meşgul idi ise, yine oraya dönmüş olabileceğidir. İkinci olarak da, Harran isyanının hemen ertesi sene, Diyarbekir'in fethine Artuk Bey'in maiyetinde katıldığına bakılarak, bu sırada ikâ sâhası olan Karmışın'e dönmüş olabileceği, birinci ihtimâlden daha kuvvetle tahmin edilebilir.

3. Diyarbekir'in Fethine Katılması

Âmid (Eski Diyarbakır) ve Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere, Hısm Keyfâ, Siirt, Mardin, Ahlat ve Erciş havalisinde, X. asrın son çeyreğinden beri hüküm sürmekte olan Mervanoğulları¹⁵, daha sultan Alparslan zamanında imparatorluğun tâbirleri arasındaydılar. Mervaniler, Selçuklu idaresine itaat hususunda, hânedânının son zamanlarında görülen bazı olaylar dışında, büyük bir mesele yaratmamışlardı. İmparatorluğu daha merkezi bir yapıya kavuşturmak isteyen sultan Melikşah, 477/1083-1084 yılında, Mervanoğulları ülkesinin doğrudan imparatorluk topraklarına katılmasına karar verdi. Sultanın bu karar almasında evvelce Mervanoğullarının, daha sonra da Halife el-Kaim bi-Emrillah'ın vezirliğini yapmış olan Fahrüddeve b. Cüheyr'in telkinlerinin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Fahrüddeve kendi yerine halifenin vezirliğine tâyin edilen oğlu Amîdüddeve'nin 476/1083 yılında azledilmesinden sonra İsfahan'a gelerek,

¹³ Önceki dipnotta zikredilen kaynaklardan başka; *Süryani Mihail Vekayinamesi*, yayımlanmamış Türkçe tcr. H. Anderasyan (TTK, Kitaplığı), II, s. 37; Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, nşr. A. Sevim, Ankara 1988, s. 19; Zubda, II, s. 81-82; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 105-106; M. Sobernheim, *a.g.m.*, s. 823; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 204.

¹⁴ Bkz. Dipnot 11.

¹⁵ Mervanoğulları hakkında bkz.: K.V.Zetterstéen, "Mervaniler", *İA*, VII, s. 780-781; C. Hillenbrand, "Marwanids" *El*², VI, s. 626-627; M.H.Yınanç, *a.g.e.*, s. 134-135; aynı yazar, "Diyarbekir", *İA*, III, s. 612; V. Minorsky, "Meyyâfârikîn" *İA* VIII, s. 198-199; Abdürrahim Tufanoz, *Mervanoğulları*, İstanbul 1994, M.Ü.S.B.E. basılmamış doktora tezi.

oğlunun kayınpederi olan Nizamülmülk vasıtasıyla sultana tesir etmiş; daha önce burada görev yaptığı için çok iyi tanıdığı Mervanoğulları ülkesinin zenginliğinden, hazinelerinin çokluğundan ve idarecilerinin zaaflarından, dolayısıyla bu bölgenin doğrudan imparatorluk topraklarına katılmasının faydalarından söz ederek onu ikna etmiştir.

Sultan Melikşah, Diyarbekir eyâletinin zabtu görevinin, kendi adına hutbe okutmak, para kestirmek ve nevbet (günde üç vakit) çaldırmak gibi, Selçuklu meliklerine has yetkilerle donatığı Fahrüddeve'ye verdi¹⁶. Sultan ayrıca Hille emîri Mansur b. Mezyed ile oğlu Seyfüddeve Sadaka'dan başka Hacib Altuntak, Irak-ı Acem bölgesi kumandanı Sâdüddeve Gevherâyîn ve Hulvan hâkimi Artuk Bey'e de el-Cezire ve Irakı Arab'ta bulunan Türkmen kuvvetleri ile birlikte Fahrüddeve'ye iltihak etmeleri emrini verdi (476/1083) yılı sonları).

Artuk Bey aldığı emir üzerine, maiyetinde Çubuk Bey, Sunduk/Sandak ve Dilmaçoğlu gibi Türkmen beylerinin kuvvetleri bulunduğu halde, Âmid önlerinde Fahrüddeve'nin ordusuna katıldı. Bu arada büyük bir Selçuklu ordusunun üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Mervani emîri Nasrüddeve Mansur ise, Musul emiri Müslim'den yardım talebinde bulunurken, Âmid ve Ceziret İbn Ömer'i de ona vermeyi vadediyor; ayrıca Selçuklu tehdidinin kendisi için de geçerli olduğunu hatırlatarak, onu tahrik ediyordu. Gerçekte Mervanilerle münasebetleri hiç de dostça olmayan Müslim, kurmayı hayâl ettiği Arap birliği için ciddi bir tehlike olarak gördüğü Selçuklulara karşı, devletin tâbilerinden olmasına ve Melikşâh'ın halası ile evli olmasına rağmen, Nasrüddeve'ye yardım etmeye karar verdi. Askerleriyle birlikte Âmid önlerine gelen Müslim, Nasrüddeve ile birlikte Selçuklu ordusuna karşı karargâh kurdu. Fahrüddeve de emrinde büyük bir ordu olduğu halde Rebiülevvel 477 / Temmuz 1084 tarihinde Âmid'e ulaştı. Müslim daha işin başında Selçuklu ordusunun azametinden ürkererek savaşa girmekten çekindi. Aslen Musullu olan soydaşı Fahrüddeve ile irtibat kurup, Nasrüddeve'nin ve kendisinin Melikşah'ın bendeleri olmak hasabıyla, bu savaşın gereksizliğinin-

¹⁶ Bundarî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra*, trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 76; aynı eser *Tarihu Devleti Âli Selçuk*, nşr. Dâru'l-Âfâki'l-Cedide, Beyrut 1980, s. 75-76; İbnü'l-Esir, X, s. 129 (Trc. X, s. 125-126); İbnü'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fariki ed-Devletil-Mervâniyye*, nşr. B. A. Avad, Kahire 1959, s. 208; İbn Şeddad, a.g.e., s. 384-385; M.H. Yınanç, a.g.e., s. 135-137; aynı yazar, "Diyarbekir" *İA*, III, s. 612; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 48-49; A. Sevim, a.g.e., s. 112; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s. 101; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 204.

den bahsederek sulh talebinde bulundu. Kaynakların açıkça ifade ettikleri gibi¹⁷, milli hisleri galebe çalan ve harp olduğu takdirde Arapların kırılacağından korkan Fahrüddeve, "Benim yüzümden Arapların başına bir belâ gelmesini istemiyorum" diyerek barışa meyletti. İbn Cüheyr, Diyarbekir'e giriş çıkış yollarını kontrol altında tutan Artuk Bey'den, kuvvetlerini geri çekerek Müslim'in gitmesine izin vermesini istedi. Artuk Bey, "daima ileri götürülmesi gereken sultanın sancağının herhangi bir mülâhaza ile geri çekilemeyeceğini" bildirip emre karşı geldi. Ayrıca Fahrüddeve'nin bu teşebbüsünden haberdar olan ve dört bir yandan ganimet toplamak üzere gelen Türkmenler, isyan edip 12 Rebiülevvel 477 / 19 Temmuz 1084 Cuma gecesi, Çubuk Bey'in idaresinde Arap askerlerini muhasara ettiler. Arap kuvvetleri neye uğradıklarını şaşırıp dağılırken, Türkmenler bu baskında pek çok esir alıp, ordugâhı da yağmalayarak Araplara ait ne kadar harp malzemesi, koyun, deve ve at varsa ele geçirdiler. Rivayete göre, ele geçirdikleri onbin mızrağın tahta kısımlarını yakıp yemeklerini pişirdiler. Bu esir ve ganimetleri satan Türkmenler çok para kazandılar. Bu baskından güçlkle kurtulan Müslim ise, güç belâ Âmid içerisine sığınabildi¹⁸.

Ancak bu hâdisenin kendi emrine karşı gelen Artuk Bey'in gizli muvafakati ile gerçekleştirildiğini zanneden Fahrüddeve, bundan sonra Artuk Bey'i sultanın ve emrindeki Türkmenlerin indinde zor duruma düşürmek için çeşitli tertiplere girişti. Oysa bu baskından Artuk Bey'in haberinin olmadığından Bundarî tarafından açıkça kaydedilmiş olması bir yana, eğer onun bilgisi dahilinde gerçekleşmiş bile olsa, bunda Çubuk Bey'in önemli bir rolü olduğu gözden kaçırılmıştır. Zira yaklaşık bir yıl kadar önce Harran önlerinde Müslim karşısında uğradığı yenilginin acısını unutmayan Çubuk Bey'in intikam almak için ayağına gelen bu fırsatı kaçırmak istemeyeceği ve Türkmenlerin tavrından büyük ölçüde onun mesul olduğu aşîkârdır.

¹⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 134 (Trc. X, s. 125-126); *Bundarî a.g.e.*, s. 77; aynı yazar, arapça nşr. s. 75-76.

¹⁸ Bundarî, aynı yer; İbnü'l-Esir, aynı yer., s. 85; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ö. R. Doğrul, İ. Ankara 1987, s. 29-30; İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 193; Sibî, s. 242. Bu kaynaklardan yalnızca Bundarî, baskını düzenleyen kuvvetlere Çubuk Bey'in kumanda ettiğini yazıyor. Ayrıca bkz.: s. 19; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 205; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 139-140; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 50; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 113; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi*, s. 101-102. Bu son üç araştırmadan Çubuk Bey'in Müslim'in kuvvetlerine yaptığı askının tarihi 19 Temmuz yerine, 31 Temmuz olarak verilmiş ise de, Sibî'nin baskının Cuma gecesi yapıldığına dair verdiği bilgi ışığında 19 Temmuz olduğu anlaşılmalıdır, M. H. Yinanç'ın verdiği tarih de bunu doğrulamaktadır.

Bu olaydan sonra Müslim ile giriştiği sulh teşebbüsünün sultana iletilmesinden ve durumunun sarsılmasından korkan Fahrüddeve, yukarıda işaret edildiği gibi, Artuk Bey'e tavır aldı. Kendisinin Selçuklu ordusunun komutanı olduğunu hatırlatan Fahrüddeve, Artuk Bey'den önce, Türkmenlerin ele geçirdikleri ganimetlerin toplanıp İsfahan'a gönderilmesini, sonra da Müslim'i yakalayıp getirmesini isteyince araları tamamen bozuldu. Bu arada Müslim'in zengin hediyeler karşılığında çekilmesine izin verilmesi yolundaki isteğini kabul eden Artuk Bey, onun kuvvetleri ile birlikte Âmid'den çekilmesini temin ettikten sonra kendisine bağlı Türkmenlerle harp meydanını terkederek Irak'a gitti¹⁹.

Ancak Fahrüddeve'nin kendi rızası hilafına gerçekleştirilen bu baskının gerçek sorumlusu olan Çubuk Bey'e karşı tavır almaması, sonra da taltif etmesi, bu olayların gerçek yüzünü öğrenmesinden korktuğu Melikşah'tan çekinmesi dolayısıyla yaptığı siyaset değişikliğinden kaynaklanmış; Çubuk Bey de muharebe sahasını terketmeyerek harekâtun sonuna kadar hizmete devam etmiştir.

Artuk Bey'in ayrılmasından sonra Âmid muhasarasını oğlu Zaîmüddeve'nin idaresine bırakan Fahrüddeve, kendisi maiyetinde Hâcib Altuntak, Ayaz, Türşek, Seyfüddeve Sadaka, Humartaş ve Çubuk Bey olduğu halde, bölgenin diğer önemli merkezi olan Meyyâfârikin'i kuşatmaya gitti. Muhasaranın uzaması üzerine bir kısım kuvvetlerini Mervanilere ait diğer beldelerin zabtu için gönderen Fahrüddeve, kendisi de kışı İs'ird (Siirt)'de geçirdi. Bu sırada maiyetindeki Seyfüddeve Sadaka, Ayaz ve Türşek'in de ordudan ayrıldıklarını görüyoruz. Bu ayrılışın Sultan Melikşah'ın Müslim'i tedip için gelişi ve sonra da kardeşi Tekiş'in isyanı dolayısıyla İsfahan'a dönüşü ile ilgili olmalıdır. Âmid ve Meyyâfârikin haricinde, hemen bütün kale ve şehirleri düşmüş olan Mervanoğulları'nın bu iki müstahkem merkezine karşı yürütülen kuşatma 478/1085 baharında giderek ağılaştırıldı. Dışarıyla bağlantısı kesildiği için büyük sıkıntıya düşen ve bu sebeple şehrin Hıristiyan ve Müslüman halkı arasında gittikçe büyüyen anlaşmazlık yüzünden Müslümanlar şehri teslim kararla verdiler. 478 Muharremi'nin ilk Çarşambası / 4 Mayıs 1085 tarihinde Zaîmüddeve Âmid'e girdi. Bunun üzerine Âmid'e

¹⁹ Bundarî, s. 77; Sibt, s. 242-243; İbnü'l-Esîr, X, s. (trc. X, s. 126); A. Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 129-137; aynı yazar, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 113; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi*, s. 102-103; M. H. Yinanç, a.g.e., s. 141; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 52-53; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 205.

gelen Fahrüddeve işleri tanzim ettikten sonra, yeniden Meyyâfârikin'e döndü. Bazı araştırmalarda Fahrüddeve'nin Âmid'de yaptığı düzenleme ve tâyinlerden söz edilirken, Çubuk Bey'in şihneliğe tâyin edildiği kaydediliyor²⁰ ise de bu husus kısa bir süre sonra Meyyâfârikin'e yapılan tâyinler ile alâkalıdır.

Bir yılı aşkın bir süredir devam eden Meyyâfârikin kuşatması da nihayet Sa'düddeve Gevherâyin'in muhasaraya katılmasıyla, şehrin iyice tazyik edilmesi sayesinde neticelendi. 8 Cemâziyelevvel 478 / 31 Ağustos 1085 tarihinde Selçuklu ordusu şehre girdi. Fahrüddeve, Nasrüddeve'nin Hıristiyan veziri Ebû Salim'i tevkif edip, Mervanoğulları'nın bütün hazine ve mallarına el koydu, bu savaşta çok sıkıntı çeken halka erzak yardımı yaptı; Diyarbekir eyâletinin fethinde pek çok hizmetlerini gördüğü Çubuk Bey'i Meyyâfârikin şihneliğine tâyin ederek emrine 300 asker verdi. Fahrüddeve ayrıca Çubuk Bey'e Harput²¹ ve havalisini iktâ etti²².

4. Kurzâhil Savaşı'nda Çubuk Bey

Çubuk Bey'in 478/1085 yılında, daha Harput ve havalisinde fetihlere girmeden önce bölgede cereyan eden bazı olaylarda önemli roller oynadığını görüyoruz. Bu hâdiselerin ilki, bundan önceki bahislerde de kendisinden söz edilen, Irak ve Kuzey-Suriye'de çok geniş bir sahada hüküm sürmekte olan Şerefüddeve Müslim ile Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleymanşah arasında cereyan eden Kurzâhil Savaşı'dır.

Süleymanşah, Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurduktan sonra önceleri daima Bizans topraklarına yönelen bir fetih siyaseti gütmüş, 1081 yılında imparator ile yaptığı anlaşma ile de Drakon Çayı'nın doğusundaki Anadolu toprakları üzerinde, hukukî olarak hâkimiyetini kabul ettirmeye muvaffak olmuştu. Ancak bu tarihlerde, Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Bizans'ın içine düştüğü buhrandan yararlanan bazı Ermeni sergerdeleri de Çukurova'dan Doğu-Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir alanda küçük derebeyikler kurdular. Bunların başlıcası, diğer Ermeni hâkimlerini de bertaraf etmek suretiyle

²⁰ M. H. Yinanç, "Diyarbekir", *İA*, III, s. 612; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 53; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 105.

²¹ Harput hakkında bkz. Besim Darkot, "Harput" *İA*, V/I, s. 296-299; Cl. Cahen, "Kaharper", *EP*, IV, s. 1084; E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, trc. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 57, 68, 73-75, 89; *Tarih İçinde Harput Sempozyumu*, Elazığ 1992.

²² İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212; M. H. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 151.

Harput'tan Tarsus'a kadar uzanan bölgede Philaretos'un kurduğu derebeylik idi. Philaretos'un varlığı, Bizans ile sulh yaptıktan sonra Anadolu'da milli birliği kurmayı Doğu ve Güneydoğu-Anadolu'dan İslâm dünyasına ulaşmayı hedefleyen Süleymanşah için büyük bir engel teşkil ediyordu. Bu sebeple imparatorla yaptığı sulhün sağladığı emniyet ortamı içerisinde rahatlıkla doğuya yöneldi. 475/1082 yılında Tarsus'tan başlayarak, ertesi sene Adana Misis (Masisa), Anazarba ve bütün Çukurova'yı hâkimiyeti altına aldı²³. Son derecede kaypak bir siyaset takip eden Philaretos ise, varlığını sürdürebilmek için Müslim'e, Tutuş'a ve Melikşah'a ayrı ayrı yaranmaya çalışıyor, fakat Süleymanşah'ın fetihleri ile içine düştüğü tehlikeyi anlayarak Melikşah'ın huzuruna çıkıp, zâhiren Müslümanlığı da kabul ederek hâkimiyetini onaylatmaya muvaffak oluyordu. Ancak onun şehirden ayrılmasını fırsat bilen ve zulmünden bıkmış olan Antakya ahalisi, Süleymanşah'ı, şehri teslim almak üzere davet ettiler. Bunun üzerine ülkesindeki işleri süratle tanzim eden Türkiye Selçuklu hükümdarı, aynı süratle Antakya'ya vardı. 11 Şaban 477/Aralık 1084 tarihinde şehri fethetti. Fakat bu durum, Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçukluları hem hudut yapıyor ve iki aile arasındaki rekabeti daha da alevlendiriyordu. Buna rağmen ilk çatışma doğrudan Büyük Selçuklular ile değil, onların tâbilerinden olan Şerefüddöve Müslim ile vukûbuldu. Zira Antakya şehri, Philaretos'un idaresinde olmakla birlikte Müslim'e yıllık haraç ödemek durumunda idi. Bölgede bir Arap birliği tesisine yönelik olarak sürekli topraklarını genişleten Müslim, bu emrivâki karşısında hemen harekete geçti. Süleymanşah ile Müslim arasında cereyan eden olaylar nihayet bir savaş ile neticelendi. İki ordu, 24 Safer 478/23 Haziran 1085 tarihinde, Haleb ile Antakya arasında Afrin Çayı üzerinde *Kurzahil* denilen yerde karşı karşıya geldi. Müslim'in ordusunda Arap ve Ermeni kuvvetleri yanında Türkmen askerleri de bulunuyordu. Kaynakların ifadelerine göre²⁴, Müslim'in ordusundaki Türkmenlere Çubuk Bey kumanda ediyordu. Daha savaşın başlangıcında, Çubuk ve maiyetindeki Türkmenlerin Müslim'i terkederek Süleymanşah tarafına geçmeleri Arap askerlerinin bozguna uğramasına sebep oldu. Yanında birkaç yüz kişilik kuvveti kalan Müslim ise sa-

²³ Süleymanşah hakkında geniş bilgi için bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 45-82; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 85-125.

²⁴ İbnü'l-Esir, X, s. 140 (trc. X, s. 129); Sıbt, s. 248.

vaş meydanından çekilmek isterken, Türkmen askerlerinin mızrak darbeleri ile can verdi²⁵.

Bu konuda Sıbt İbnü'l-Cevzi ve İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından Çubuk Bey'in Kurzâhil Savaşının kazanılmasında büyük hizmetinin olduğu anlaşılıyor. Ancak Diyarbekir bölgesinin fethiyle ilgili olaylar hatırlandığında, onun Kurzâhil Savaşı'na katılması hususu, tartışılması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Zira aynı tarihlerde Büyük Selçuklu ordusunun Meyyâfârikîn muhasarası da bütün şiddeti ile devam ediyordu. Âmid kuşatmasının başladığı Rebiülevvel 477 / Temmuz 1084 tarihinde orada bulunduğunu kat'î olarak tespit ettiğimiz Çubuk Bey'in 24 Safer 478 / 23 Haziran 1085 tarihinde vukûbulan Kurzâhil Savaşı'nda yer alması biraz şaşırtıcı görünmektedir. Bununla birlikte Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin²⁶ verdiği bazı ayrıntılar kısmen durumu aydınlatmaktadır. Buna göre Müslim, bu savaşta kendisine yardım etmesi için Çubuk Bey'e çokça mal vererek onunla dostluk kurdu. Müslim'in bu yardım için, aralarında eskiye dayanan bir münâferet olan Çubuk'u seçmesi hiç şüphesiz onun Âmid önünde tecrübe ettiği cesareti ve Büyük Selçuklulara tâbi bir Türkmen beyi olmasından kaynaklanmaktadır. Çubuk Bey, kendisine sunulan kıymetli hediyelerin cazibesi yanında, belki de Artuk Bey'in Süleymanşah'a karşı duyduğu gibi bir öfkeyle, geçici bir süre Meyyâfârikîn muhasarasından ayrılarak Kurzâhil Savaşı'na katılmıştır. Ancak daha harbin başlangıcında, millî hislerinin etkisi ile mi, yoksa Müslim'e karşı duyduğu şahsi kinin etkisi ile midir bilinmez, onu terkederek Süleymanşah'ın tarafına geçmiş, bu hareket bazı Arap kuvvetlerinin de Müslim'den ayrılmasıyla, hezimetine ve ölümüne sebep olmuştur. Netice olarak Çubuk Bey'in bölgede cereyan eden iki önemli hâdisede, birbirine çok yakın tarihlerde yer almasında göze çarpan tuhaflığı, Melikşah'tan, kendi tâbîlerinden olan Müslim'e, Türkiye Selçuklu sultanına karşı yardım emri alması ile ilgili olabileceği de ileri sürülebilir.

Bu olaydan hemen sonra Çubuk Bey'in Süleymanşah'ın, dolayısıyla Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine girdiğini düşündürecek herhangi bir delil mevcut değildir. Aksine 31 Ağustos 1085 tarihinde Fahürddeve tara-

²⁵ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sıbt, aynı yer; *Zübde*, II, s. 89-92; Abu'l-Farac, I, s. 332; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 73-74; M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 121-124; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 86-87; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 117-118; aynı yazar, *Anadolu'nun Fethi*, s. 90-91.

²⁶ Sıbt, s. 248.

findan, emrine üçyüz asker verilmek suretiyle Meyyâfârikîn şihneliğine tâyin edildiğini bildiğimize göre²⁷, onun Kurzâhil Savaşı'ndan hemen sonra Meyyâfârikîn'e döndüğüne şüphe yoktur. Çubuk Bey'in buradaki faaliyetlerine dair elimizde bundan başka bilgi olmamasına rağmen, bir müddet buradaki görevini ifa ettikten sonra, yeni ıktâ bölgesi olan Harput'un fethine giriştiğini söylemek yanlış bir tahmin olması gerek. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi, Çubuk'un Süleymanşah'ın tâbiyetine girdiğini gösteren hiçbir vesikaya sahip değiliz. Bununla birlikte Müslim ile arasında cereyan eden ve onun ölümüyle neticelenen savaştan sonra Süleymanşah'ın Haleb'i muhasarasıyla bir kere daha ortaya çıkan Büyük Selçuklu - Türkiye Selçuklu rekabetinin sebep olduğu çatışmada, Çubuk Bey'in savaşın başlangıcında Süleymanşah'ın yanında yer aldığına dair bazı yorumlara da rastlıyoruz²⁸. Buna göre Süleymanşah Haleb'i kuşattığı sırada şehrin hâkimi Suriye Meliki Tutuş'u şehri teslim almak üzere davet edince, iki ordu arasında savaş kaçınılmaz bir hale gelmişti. 18 Safer 479 / 5 Haziran 1086 tarihinde Haleb yakınında Ayn Seylem mevkiinde meydana gelen savaşta onun yanında yer alan Çubuk vs. Türkmenler, Türkiye hükümdarını terkederek yenilmesine sebep oldular. Bu görüşe göre, Diyarbekir'in fethi sırasında Harput'u ıktâ olarak alan Çubuk'un bu tarihten sonra orada bulunması, onun Süleymanşah'ı terk ve Büyük Selçuklular tarafına iltihak etmesinde hiçbir tereddüde mahal bırakmaz. Süleymanşah'ın bu savaşta, bazı kuvvetlerince terkedildiği kaynaklarda da belirtilmesine rağmen²⁹; Çubuk'un bu savaşta herhangi bir rolü olduğuna işaret etmezler. Selçuklu tarihçisi O. Turan'ı bu kanaate sevkeden sebep, Çubuk Bey'in Kurzâhil Savaşı'nda Süleymanşah'ın tarafına geçmesinden hemen sonra Meyyâfârikîn'e dönmesinin ve şihneliğe tâyin edilmesinin dikkatten kaçması olmalıdır.

B. Beyliğin Kuruluşu ve Çubuk'un Bundan Sonraki Faaliyetleri

1. Harput'un Çubuk Bey'e İktâ Edilmesi ve Beyliğin Kuruluşu

Fahrüddeve b. Cüheyr'in valisi bulunduğu Diyarbekir eyaleti sınırları içerisinde, bulunmayan fakat bu eyalete hemhudut olan Harput'un Mervanoğulları ülkesinin zabtı sırasında Selçuklu topraklarına katıldığına

²⁷ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212.

²⁸ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 74-76.

²⁹ Anna Comnena, *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, İng. trc. Elizabeth A. S. Dawes, Londra 1967, s. 153-154; Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 20; Ayrıca bkz. Urfalı Mateos, s. 169 n. 150; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 88-89; *Zübde*, II, s. 96-97.

dair hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır. Buna göre, bu tarihte Ermeni Philaretas'un idaresinde bulunan Harput ve havalisi, Çubuk Bey'e fethedilmek üzere iktâ edilmiştir. Ayrıca Çubuk Bey'in Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'daki fetihleri sırasında evvelce tanıdığı bu çevrede bazı faaliyetlerinin olduğu ve Diyarbekir eyaletinin zabunda gösterdiği yararlılıklar dolayısıyla taltif edilirken, Harput'u kendisinin istemiş olabileceği de tamamen ihtimal dışı değildir. İbnü'l-Ezrak, Harput'un Çubuk Bey'e iktâ edildiğini kaydetmekle birlikte tafsilâta girmezken, bu konudaki ayrıntılı malumatı da İbnü'l-Esîr'den³⁰ öğreniyoruz. Buna göre, Harput, Antakya ve Urfa'ya da hâkim olan Ermeni derebeyi Philaretos'un elide idi³¹. Türkiye Selçuklu sultanı Süleymanşah'ın Tarsus'tan başlayıp Antakya'ya kadar Philaretos'a ait bir çok yerleri fethetmesi, Fahrüddeve b. Cüheyr idaresindeki Büyük Selçuku ordusunun da Diyarbekir eyaletini ele geçirmesinden sonra Harput stratejik bakımdan zor duruma düştü. Topraklarının çoğunu kaybeden Philaretos Harput'a gerekli yardımı ve ikmâli yapamayınca Çubuk Bey burasını onun elinden aldı. İbnü'l-Esîr bu hadiseyi Çubuk'un oğlu Muhammed'den bahisle 500/1106-1107 yılı olayları içerisinde zikretmiş ve tarih bildirmemiştir. Ancak Meyyâfârikîn şihneliğine tâyin edildikten sonra (6 Cemaziyevvel 478 / 31 Ağustos 1085), Selçuklu idaresinin yerleşebilmesi için bir müddet burada görev yapmış olmalıdır. Buna göre Harput'un Çubuk Bey tarafından fethinin en erken 479/1086-1087 yılı baharında olduğu tahmin edilmektedir.

Yine İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre³², Çubuk Bey Harput'u Philaretos'un elinden aldıktan sonra yine Harput yakınındaki başka bir kaleyi de ele geçirmiştir. Müellif her hangi bir ipucu vermediği için neresi olduğu tahmin edilemeyen bu kale, Rumlardan Efrenci³³ adlı birisinin idaresinde bulun-

³⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 427 (trc. X, s. 343).

³¹ Philaretos'un hâkimiyet sâhası hakkında bkz.: O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 69-72; M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s. 121-123; E. Honigmann, s. 142; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 83-84; Süryani Mihail, II, s. 30-31; Abû'l-Farac, I, s. 330-331, 333; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi*, trc. H. Andreasyan, s. 147-150, 153, 155. O. Turan, Harput'un Çubuk Bey'e iktâ edildiği tarihte Emîr Yakut adlı birisinin idaresinde olduğunu söylüyor (*Selçuklular Tarihi*, s. 205-206) ise de bu bilgiyi teyid etmek mümkün olmadığı gibi, İbnü'l-Esîr verdiği bilgi ile, Harput'un Philaretos'un elinden alındığını tasrih eder.

³² İbnü'l-Esîr, X, s. 427-428 (Trc. X, s. 343).

³³ İbnü'l-Esîr bu şahsın kimliğine dair bilgi vermezken, M. H. Yinanç, İbnü'l-Esîr'in Efrenci adını verdiği bu kale sahibinin Frankopol lâkaplı Normandıyalı Herve olabileceğini ve Bizans İmparatorluğunun inhilâli üzerine, daha önceden görevle gelip tanıdığı bu yerlerde eski mesleği olan şekavete atılmış olabileceğini söylüyor (*Anadolu'nun Fethi*, s. 55, 126). O. Turan

yordu. Kaynağımıza göre, Efrenci yol keser, bir çok Müslüman öldürürdü. Bunu duyan Çubuk Bey ona hediyeler göndererek dostluk ve yardımlaşma teklifinde bulundu. Hattâ Efrenci'nin güvenini kazanabilmek için, ona malûm faaliyetlerinde yardımcı olmak üzere kuvvet dahi göndermişti. Efrenci de aynı şekilde Çubuk Bey istediği zaman yardım ederdi. Nihayet onu ortadan kaldırmaya karar veren Çubuk Bey, ondan ele geçirmek istediği bir kalenin zabtu için adamlarını göndermesini istedi. Sonra Efrenci'nin gönderdiği adamları bağlatarak onun hâkimi olduğu kalenin önüne getirdi. Kalenin ileri gelenlerine, "eğer Efrenci'yi bana teslim etmezseniz, vallahi bunların boyunlarını vurur, kaleyi de silah zoruyla alıp hepinizi öldürürüm" diye haber gönderdi. Onlar da korkudan kale kapılarını açıp Efrenci'yi Çubuk Bey'e teslim ettiler. Çubuk Bey, Efrenci'nin derisini yüzüp öldürdükten başka, bütün servetine el koyup kaleyi de hâkim oldu³⁴.

Böylece 478/1085 yılında Harput'un kendisine iktâ edilmesi ile Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi küçük bir emirlik olarak ortaya çıkan Harput Beyliğinin hâkimiyet sahasını, kaynakların kifayetsizliği sebebiyle kat'i sınırları ile ortaya koymak mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte, merkezi Tilenzit olan ve Harput'un da önemli merkezlerinden birisini teşkil ettiği Hanzit³⁵ bölgesinin bütünüyle, ayrıca Hanzit'in hemen sınırında bulunan Palu³⁶ ile Hozan bölgesindeki Mazgirt havalisinin de bu beyliğin hâkimiyet sahası içerisinde bulunduğuna şüphe yoktur³⁷.

da Efrenci'nin Herve olabileceği ihtimalini kabul ediyor (*Selçuklu Tarihi*, s. 153; ayrıca bkz. Mateos, s. 115-117). Eğer öyle ise, Herve'nin elinde bulunan bu kalenin de yaklaşık olarak tahmin edilmesi mümkün olabilir. Zira 1062 yılında Türkmen kuvvetleri Diyarbekir hududunda ve Bizans idaresinde bulunan Bağın, Argin ve Telhum'u ele geçirdikleri zaman İmparator Konstantin Dukas bu yerlerin geri alınması için Herve idaresinde bir ordu göndermişti. Herve'nin bu vesile ile tanıdığı bölgede, Bizans'ın çöküşünden sonra hâkimiyet tesis ettiği kabul edilirse, Çubuk'un ondan fethettiği kalenin de Harput ve Palu'ya en yakın yer olan Bağın olduğu tahmin edilebilir.

³⁴ İbnü'l-Esir, aynı yer; M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 125-126.

³⁵ Hanzit için bkz. E. Honigmann, s. 74 n.3, 88-91, harita II, s. 38-39; Cl. Cahen, "Khanzit", *El²*, IV, s. 1029.

³⁶ M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 125; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 85; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987, s. 26. Palu, onun armenia temasının Arzenene bölgesinde olması dolayısıyla (E. Honigmann, s. 30, harita II), Herhalde Hanzit'e dahil edilmemesi gerekir.

³⁷ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212; aynı yazar, *Artuklular Kısmı*, trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 43; İbnü'l-Esir, X, s. 427 (Trc. X, s. 343); Süryani Mihail, II, s. 60; M. H. Yınanç, *a.g.e.*, s. 125; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, 85; B. Darkot, "Harput", *İA*, V/I, s. 297; Cl. Cahen, "Kharput", *El²*, s. 1084; M. H. Yınanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 26.

Harput merkez olmak üzere, Hanzit, Palu ve Mazgirt dışında, bu çevredeki bazı yerlerin daha Çubuk Bey'in idaresinde olduğu kesin olmakla birlikte, bu husustaki bilgileri, o dönemin kaynakları ile açığa kavuşturmak mümkün olmamaktadır. Buna rağmen bazı araştırmalarda görüldüğü üzere³⁸, Mazgirt yakınıdaki Çemişkezek ile Eğin, Arapkir, Palu yukarısında Genç bölgesi ve Malatya-Hanzit sınırındaki Pötürge'nin de Harput Beyliği'nin muhtemel hudutlarına dahil edilmesinde herhalde mantıkî bir mahzur yoktur.

Türkiye tarihi ile ilgili değerli araştırmaları bulunan Mükrimin H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi* adlı eserinde, bu konu ile ilgili olarak ilginç bir faraziye ortaya koymaktadır³⁹. Buna göre Germeyan bölgesi olarak adlandırılan Pötürge ve Şiro havalisini topraklarına kattuktan sonra uzun zaman burada yaşamış olmalarından dolayı *Germeyanlı* adını alan ve XIII. asrın ikinci yarısında Kütahya havalisine göç ederek, Selçuklu Devleti'nin inkırazından sonra burada bir beylik kuran Türk aşiretinin, Çubuk Bey'in başında bulunduğu Türkmen aşiretlerinden birisinin olması çok muhtemeldir. Bu görüş, kaynakların verdiği bilgilerle teyid edilebilmiş olsa idi, o devir Türkiye tarihinin önemli bir bölümüne ışık tutacaktı. Germiyanogulları hakkında yapılan araştırmalarda⁴⁰, bu husus açığa kavuşturulamamış, fakat beyliği kuran Germiyan aşiretinin bu ismi, Malatya civarında yaşadıkları aynı adlı bölgeden almış olabileceği ihtimali zikredilmiştir.

Harput Beyliği'nin hâkimiyet sahasını mevcut belgeler ışığında ortaya koymaya çalıştıktan sonra, bu hususta halli mümkün olmayan bir başka meseleye daha temas etmek gerekmektedir. O da Harput dahil, bütün Hanzit bölgesi ile Palu ve Mazgirt dışında kalan yerlerin, Çubuk Bey mi, yoksa oğlu Muhammed zamanında mı fethedilmiş olduğu hususudur. Yine de bütün bu müphem malûmat arasında Çubuk Bey'in Harput Beyliği dışında, hiç olmazsa, Melikşah'ın sağlığında, eski ıktâı olan Karmisin'i de elinde tuttuğunu öğrenebiliyoruz⁴¹.

³⁸ M. H. Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 125-133; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 85.

³⁹ *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁰ M. Ç. Varlık, *Germiyanogulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 3; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1984, s. 339-54; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc., Y. Moran, İstanbul 1994, s. 283.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, X, s. 427-428 (Trc. X, s. 343).

2. Yemen ve Hicaz Seferine Katılması

Çubuk Bey Hakkında, Kurzâhil Savaşına katıldığı ve Meyyâfârikîn şihneliğine tâyin edildiği 478/1085 yılından sonraki ilk bilgiyi, ancak 485/1092-1093 yılında alabiliyoruz.

Sultan Melikşah'ın 485/1092 yılında, ikinci Bağdat ziyareti vesilesiyle hilâfet merkezinde huzuruna çağırılan beyler arasında Tutuş, Aksungur, Bozan ve Gevherâyin'in yanında Çubuk Bey de bulunuyordu⁴². Sultanın Bağdat ziyaretinin başlıca maksadı, Fatimîler üzerine büyük bir sefer tertip edip Mısır'ı fethetmekti, Yine bu hedefe uygun olarak, Fatimîlerin Suriye'de kazandıkları bazı başarılarının Hicaz ve Yemen üzerindeki muhtemel tesirleri düşünülerek, bu bölgelere bir ordu gönderilmesine karar verildi. Fatimîlerin güçlerini arttırmalarına bağlı olarak, zaman zaman şîi hutbesinin okunduğu görülen Hicaz'a, daha önce de ordular gönderilmiş ve asayiş sağlanmış idi. Sultan Melikşah, bununla birlikte anılan sebeple, Hicaz, Yemen ve Aden'in imparatorluğa bağlanması emriyle, Sâdüdevle Gevherayın idaresinde bir ordu gönderdi. Bu orduyu sevkeden komutanlar içerisinde Türşek ve (Yorunkuş) Yarinkuş yanında, sultanın emriyle bu sefere katılan Çubuk Bey de bulunuyordu⁴³. Gevherayın'ın Türşek kumandasında sevkettiği ordu, önce Yemen'i sonra da Aden'i itaat altına alarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağladı⁴⁴.

İbnü'l-Esîr'in Çubuk Bey'in Hicaz-Yemen seferine katıldığına dair verdiği bu bilgi, ayrıca onun Harput'tan önce sultan Melikşah tarafından iktâ edilen Karmisin (Kirmanşah)'i de bu tarihte hâlâ elinde tuttuğunu öğrenmemiz bakımından ehemmiyeti hâizdir.

3. Çubuk Bey'in Tutuş'un Hizmetine Girmesi

Çubuk Bey hakkında başlangıçtan beri zaten oldukça az ve dağınık olan tarihi malûmat, bundan sonra neredeyse tamamen kesilmektedir. Öyle ki, bu durum M. H. Yinanç'ı "Emîr Çubuk'un geri döndüğü veya Yemen'de kaldığı hakkında şimdilik hiçbir malûmata malik değiliz" demeye sevketmiştir⁴⁵.

⁴² İbnü'l-Esîr, X, s. 203 (Trc. X, s. 176).

⁴³ İbnü'l-Esîr, X, s. 203-204 (Trc. X, s. 176).

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, aynı yer; Sadreddin Hüseyinî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. N. Lûgal, Ankara, 1943, s. 50; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 124-125; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 214-215.

⁴⁵ M. H. Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 126.

İbnü'l-Ezrak'da⁴⁶ tespit ettiğimiz bir kayıt, Çubuk Bey'in hayatının bundan sonrası için önemli ipuçları vermekte, hiç olmazsa onun Yemen seferinden döndüğünü ve Zilkade 487/Kasım 1094 tarihinde henüz hayatta olduğunu ve Harput'ta hüküm sürdüğünü öğrenmemizi sağlamıştır.

Buna göre, Melikşah'ın ölümünden sonra yeğenlerine karşı taht kavgasına girişen Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş, bu mücadelede kendisini terkederek Berkyaruk saflarına geçen Aksungur ve Bozan'ı bertaraf ettikten sonra, 11 Cemaziyevvel 487/30 Mayıs 1094 tarihinde Haleb'i, müteakiben Suruç, Harran ve Urfa'yı da ele geçirip, bu şehirlerde saltanatını kabul ettirmişti. Bu hâdisenin hemen akabinde, hâlâ Cüheyroğulları ailesinden gelen valiler tarafından idare edilen Diyarbekir vilâyetindeki bütün şehir ve kasabalar da Tutuş'a teslim olmak zorunda kalmışlardı⁴⁷. Bu arada Irak'ta Harbî kasabasında yaşayan, Diyarbekir bölgesinin eski sahibi Nasrüddevle Mansur, sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Meyyâfarikin şehrinin bazı surlarının muhafazası ile görevli olan şair ve edib Hasan b. Esed'in daveti ve yardımlarıyla, yeniden buraya hâkim olmuştur. Ancak bir süre sonra Diyarbekir ve el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi Meyyâfarikîn'i de zabta muvaffak olan Tutuş, burada bazı tâyinler yaptıktan sonra Harran'a gitti. Bu sırada Harran'a kaçmış olan Hasan b. Esed, Tutuş'a bir methiye yazıp huzuruna çıktı ise de kim olduğu anlaşılınca öldürüldü⁴⁸. İşte bu hâdise üzerine Tutuş'un Meyyafarikîn şehrinin işlerini yürütmeye tâyin ettiği Mervanoğullarının eski veziri Ebû Tahir b. el-Anbarî, ihtümal daha önce Berkyaruk'u davet etmiş olmasından dolayı, Tutuş'tan korkarak iki oğlu ve yeğeni ile birlikte 14 Zilkade 487/25 Kasım 1094'te şehirden kaçıp Harput'a geldi. Onun Harput'a gelişinde şüphesiz Çubuk Bey'in Meyyâfarikin şihneliği sırasındaki tanışıklıklarının etkisi vardır. Çubuk Bey bu sırada şehirde bulunmadığı için Ebû Tahir, onun kızkardeşi ve oğlunun yanına sığınmıştı. Tutuş, Çubuk'un kızkardeşine vezirin teslimini, aksi takdirde Çubuk'un boyununun vurulacağını bildirdi. Ondan korkan Çubuk'un kızkardeşi, veziri büyük oğlu Ebu'l-Kasım ile birlikte, Tutuş'a teslim edilmek üzere gönderdi.

⁴⁶ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 239-240.

⁴⁷ İbnü'l-Adim, *Zübde*, II, s. 118-119; A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 142-143, 150; F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 20; O. Turan, *Selçuklular Tarihi* s. 257-258.

⁴⁸ Hassan b. Esed için bkz. *Bugya*, nşr. A. Sevim, s. 111-118; A. Sevim, a.g.e., s. 143.

Vezir ve oğlu idam edildiler⁴⁹. İbnü'l-Ezrak, burada konumuz bakımından çok önemli bir bilgi daha veriyor ve Tutuş'un boynunu vurdurmakla tehdit ettiği Çubuk'un bu sırada onun ordusunda bulunduğunu söylüyor⁵⁰. Bu durumda Berkyaruk ile Tutuş arasında geçen Rey Savaşının hemen öncesine düşen bu kayda bakılarak, Çubuk Bey'in de bütün el-Cezire ve Diyarbekir bölgesi hâkimleri gibi, Tutuş'a tâbi olduğu, hattâ giriştiği saltanat mücadelesinin bu son merhalesinde onun kuvvetleri arasında bulunduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Daha da ileri gidilerek kaynakların nerede, ne zaman öldüğünü bildirmedikleri Çubuk Bey'in, iki Türk ordusunun kıyasıya vuruştuğu Rey Savaşı'nda ölmüş olabileceğini iddia etmek yanlış olmayacaktır.

C. Çubuk Bey'den Sonra Harput Beyliği

1. Çubuk Bey'in Yerine Oğlu Muhammed'in Geçmesi

Bu tarihten itibaren artık hakkıda bilgi edinemediğimiz Çubuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed geçti⁵¹. Ancak sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçukluların uzun bir zaman taht kavgaları ile çalkalanmaları, Haçlı seferlerinin başlamasıyla Anadolu'ya kayması yüzünden, Doğu-Anadolu'nun kısmen kaynakların ilgi alanının dışında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Anadolu'nun ilk fetih yılları olduğu halde bir hayli malûmat sahibi olduğumuz Çubuk Bey devrine nisbetle, oğlu Muhammed hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır.

Emir Muhammed'den ilk olarak, sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında Hoy kapısında yapılan Savaşta Tapar'ın yenil-

⁴⁹ İbnü'l-Ezrak, Ebü Tahir el-Anbari'nin, bu olaydan sağ olarak kurtulan ve hâdiseden sonra iki gün daha Harput'ta kalıp Bağdad'a giden yeğeni Sadüddeve'den duyduğunu söylediği vezir ve oğlunun idam tarihlerini Cemâziyelâhîr 489/Mayıs 1096'da gösteriyor ise de bu tarihte Tutuş ölmüş olduğuna göre yanlış vermiştir.

⁵⁰ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 239-240. İbn Şeddad (a.g.e., 400'de), Tutuş'un ölümle tehdit ettiği kişinin Çubuk'un oğlu olduğunu söylüyor ise de İbnü'l-Ezrak muasır kaynak olması yanında olayları canlı bir şahidinden dinlemiş olması dolayısıyla da daha güvenilirdir.

⁵¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., X, s. 4427 (Trc. X, s. 343); İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 211-212; Süryani Mihail, İI, 53; M. H. Yınanç, "Belek", İA, II, s. 469; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 152-153; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s. 60, 68; F. Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 21. İbnü'l-Esir, 590/1107 yılı olayları içerisinde Kılıç Arslan'ın Musul'u zabtu ve Emir Muhammed'in onun maiyetinde olduğunu söyledikten sonra bu vesile ile Çubuk Bey'in ve oğlunun Harput'a nasıl hâkim olduklarını anlatmakta ve büyük bir şahsiyet olan Çubuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed'in geçtiğini kaydetmektedir.

mesi ve 497/1104 yılında, Büyük Selçuklu ülkesinin iki kardeş arasında takimi vesilesi ile söz edilmektedir. Buna göre, Sefidrûd (Kızıl Özen) sınır olmak üzere Azerbaycan ve bütün Doğu-Anadolu, Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahasını teşkil ediyordu. Bu durumda bölgede hüküm süren Erzeni Rûm emîri Kızıl Arslan, Ahlatşah Sökmen el-Kutbi, Bitlis emîri Hüsameddin Togan Arslan, Hani emîri Şahruh gibi beyler yanında, Harput emîri Muhammed de Tapar'a tâbi bulunuyor ve onun adına hutbe okutuyorlardı⁵².

2. Emîr Muhammed'in

Kılıç Arslan - Çavlı Mücadelesine Katılması

Babası Süleymanşah'ın Tutuş ile yaptığı mücadelede hayatını kaybetmesinden sonra kardeşi ile birlikte İsfahan'da gözaltında tutulan Kılıç Arslan, 1092'de Melikşah'ın ölümü üzerine, kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve İznik'te Türkiye Selçuklu tahtına oturmuştu. Süleymanşah dönemine nispetle oldukça küçülen ve bir müddet sonra İznik'in de düşmesiyle Orta-Anadolu'ya çekilen Türkiye Selçuklu Devleti, Haçlı fırtınasının da atlatılmasından itibaren yeniden büyümeye başladı. Kılıç Arslan'ın Anadolu'da milli birliği kurmaya yönelik siyaseti onu, Doğu ve Güneydoğu-Anadolu'ya çekerken, o da nihayet babası gibi Büyük Selçuklularla karşı karşıya geliyordu. Harran'ı aldıktan sonra Haçlıların elinde bulunan Urfa'yı muhasara etmesi, İslâm âleminde büyük sevinç yaratmış, buna bağlı olarak Doğu-Anadolu'daki Türk beylerinin çoğu da ona tabiyet arzemişlerdir⁵³. İşte bu sırada sultan Tapar'ın Musul'a vali tâyin ettiği Çavlı'nın, şehrin eski valisi Çökermiş'i öldürmesi üzerine Musul ileri gelenleri Kılıç Arslan'ı şehre davet ettiler. Malatya'dan hareket eden sultanın ordusunda Amid beyi Yinal oğlu İbrahim ve Çubuk oğlu emîr Muhammed de bulunuyorlardı⁵⁴. Musul'u kuşatmakta olan Çavlı'yı Nusaybin'de yenilgiye uğratan Türkiye Selçuklu ordusu, 25 Receb 500/22 Mart 1107 tarihinde Musul'a girdi. Kılıç Arslan, Muhammed Tapar adına okunmakta olan hutbeyi kendi adına çevirirken, şehirde halkı hoşnut eden

⁵² O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 6, 88; A. Özeydin, a.g.e., s. 68; F. Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 20-21; Bu araştırmada yer alan ve yukarıda zikredilen Selçuklu Devletinin taksim şekline göre, Harput beyinin de Tapar'a tabi olması hususu, çok tabii görünmekle birlikte, bunu muasır kaynakların verdiği bilgilerle teyid etmek mümkün olamamıştır.

⁵³ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 107-108; aynı yazar, *Selçuklular Tarihi*, s. 220; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 88; A. Özeydin, s. 68.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, X, s. 426-427 (Trc. X, s. 342-343); Süryani Mihail, II, s. 52-53; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 108-109.

düzenlemeler yaptı. Daha sonra Çavlı'nın, Melik Rıdvan'ın da dahil bulunduğu büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Kılıç Arslan, onunla savaşmak üzere Musul'dan ayrıldı. Fakat Çavlı'nın ordusunun kalabalık olduğunu haber alan sultanın askerleri ihtilafa düştüler. Kılıç Arslan Haçlılara karşı göndermiş olduğu bir kısım kuvvetlerinin kendisine iltihakını beklerken, başka Amid emiri, Yinal oğlu İbrahim olduğu halde, bir kısım beyler ordudan ayrılarak ülkelerine döndüler⁵⁵. Sultan, diğer askerleri de yetiştirmeden Çavlı'nın hücumuna uğraması üzerine büyük bir mücadele verdiği halde ordusu yenilince, Habur Nehri'nden karşıya geçmek isterken boğularak öldü (19 Şevval 590/14 Haziran 1107)⁵⁶.

Selçuklu tarihçisi O. Turan, evvelce Büyük Selçuklulara tâbi iken, bu savaş sırasında kendi saflarında yer alan Doğu-Anadolu Türkmen beylerinin Kılıç Arslan'ı terkle Çavlı'nın ordusuna geçtiklerini, böylece onun yenilgisinde büyük pay sahibi olduklarını söylüyor. Bununla birlikte bu konuda bilgi veren İbnü'l-Esîr, Yinal oğlu İbrahim'in ve onu takiple diğerlerinin de ordudan ayrılarak ülkelerine döndüklerini kaydediyor. Süryani Mihail'in verdiği bilgi de bunu teyid ediyor. Bundan da Kılıç Arslan'ın ordusundan karşıya iltihaklar değil, firarlar olduğu anlaşılıyor⁵⁷. İbnü'l-Esîr'in, Musul'un zabtı sırasında Kılıç Arslan ile birlikte olduğunu zikrettiği Çubuk oğlu Muhammed'in de "diğer emîrler de aynı şekilde hareket ettiler" şeklindeki ifadesinden, Kılıç Arslan'ı terkedenler arasında olduğu anlaşılmaktadır.

3. Harput Beyliği Topraklarının Belek Gazi Tarafından Zabtedilmesi

Bu hâdiseden sonraki hayatına dair hiçbir malûmat bulamadığımız emîr Muhammed, 505-506/1112 yılında vefat etti⁵⁸. Muhammed'in yerine kimin

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 429 (Trc. X, s. 344); Süryani Mihail, II, s. 52; O. Turan, *a.g.e.*, s. 109; A. Özyayın, s. 62.

⁵⁶ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 273; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Süryani Mihail, aynı yer; Urfalı Mateos, s. 231; Abu'l-Farac, II, s. 345-347.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 429 (Trc. X, s. 344); Süryani Mihail, II, s. 52; F. Sümer, *Doğu Anadolu Beylikleri*, s. 111; aynı yazar, "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnal Oğulları Beyliği", *II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993, s. 111-118. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 109. Aynı yazar, başka bir eserinde (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 88), adı geçen beylerin eski sultanlarına karşı savaşmaktan sakınarak ülkelerine döndükleri kanaatini ortaya koymaktadır.

⁵⁸ Süryani Mihail, II, s. 60 (I. Demirkent'ten naklen, X, s. 10; Fransızca trc. III, s. 199). Bu yazar, Palu sahibinin adını Taşphek olarak kaydediyor ki, bunun emîr Muhammed'in Türkçe adının bozuk bir yazılışı olması mümkündür; M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 153; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 26.

geçtiğini tespit edemiyoruz. Ancak daha sonraki tarihlerde Çubuk Bey'in neslinin devam ettiğini bildiğimize göre⁵⁹, Artuklu Belek Gazi'nin, bu beyliğin topraklarını ele geçirmesi sırasında Çubuk Bey'in ahfâdından söz edilmemesi, onların yaşlarının henüz küçük olduğu ve idarenin onlar adına bazı emirlerin elinde olabileceği intibamı uyandırıyor.

Harpur beyi Muhammed'in öldüğünü haber alan Artuk Bey'in torunu meşhur Belek Gazi, Ahlatşah'ın elinden hapisten kurtulduğu bu tarihte el-Cezire'den topladığı Türkmen kuvvetleri ile onun topraklarını zabta girişti. Öncelikle, beyliğin Harput'tan sonraki önemli merkezi olan Palu ile çevresini ele geçirdi⁶⁰. Palu havalisindeki bu yerlerin, coğrafi konumları dikkate alındığında Mazgirt, Dersim yöresi ile Çemişkezek olduğu anlaşılıyor.

Kaynakların verdiği bilgiler ışığında beyliğin esas merkezini teşkil eden Harput ve Hanzit bölgesinin, Belek Gazi'nin bu ilk harekâtının dışında kaldığı açıklıkla görülmektedir.

Kılıç Arslan'ın dul eşi, oğlu Tuğrul Arslan'ı Malatya'da atabeyinin yanında bırakıp, evlenmek üzere Belek'in yanına gittiğinde (1113) o, Palu'da hüküm sürüyordu. Belek Gazi'nin, bu evlilikle biraz daha güç ve itibar kazanması, Harput emirini korkutmaya başladı. Harput'u idare eden bu şahsın kimliği meçhul olmakla birlikte, Çubuk Bey'in soyundan birisi olması kuvvetle muhtemeldir. Belek'in güçlenmesinden korkan Harput emiri, şehri başka yerler karşılığında, Malatya hükümdarı Tuğrul Arslan'a sattı (507/1114). Fakat Tuğrul Arslan'ın Harput'u teslim almak üzere gönderdiği kuvvetler, bu sırada Tapar'ın oğlu melik Mesud da maiyetinde olduğu halde, Aksungur Porsuki idaresinde Haçlılara karşı hareket eden Büyük Selçuklu ordusunun yaklaşmasıyla Malatya'ya dönmek zorunda kaldılar⁶¹.

⁵⁹ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212.

⁶⁰ Bkz. dipnot 58; ayrıca bkz.: İbnü'l-Ezrak, *Artuklular Kısmı*, nşr. A. Savran, s. 43, 100; Abû'l-Farac, II, s. 351; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 153; aynı yazar, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 147, 200. Bu son yazar, Belek'in Palu, Dersim havalisini Mengüçüklerden aldığını söylerken (a.g.e., s. 58), aynı eser s. 147 ve *Selçuklular Zamanında Türkiye* s. 162'de verdiği bilgiler ile çelişkiye düşmekte ve Harput'un da 1113 yılında Belek'in eline geçtiğini kaydetmektedir (*Doğu Anadolu...*, s. 181).

⁶¹ Abû'l-Farac, II, s. 351-353; Süryani Mihail, II, s. 65-66. Her iki kaynak da Malatya kuvvetlerinin çekilmesinden sonra, Harput'un Büyük Selçuklu sultanı Tapar'ın oğlu Mesud'un idaresine geçtiğini zikretmektedirler. Ayrıca bkz. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 153; M. H. Yınanç, "Belek", *İA*, II, s. 469; I. Demirkent, a.g.e., s. 26. Aksungur Porsuki'nin bu harekâtı ve melik Mesud'un sefere kaulması hakkında bkz. A. Özyayın, s. 126-129.

Haçlılara karşı düzenlenen bu sefer sırasında Artuklu İlgazi ile Aksungur arasında başgösteren anlaşmazlık savaşıyla, Büyük Selçuklu ordusunun yenilgi ve hattâ melik Mesud'un İlgazi'ye esir düşmesiyle neticelenmişti. Bazı araştırma eserlerde, bu savaşta amcasının yanında yer alan Belek'in, buradan süratle Harput önlere gelerek 1115 yılında şehri zabettiği ve Harput Beyliğine son verdiği kanaati hâkimdir⁶². Ancak devrin kaynaklarında bu malûmatı teyid edecek bilgi bulunmamaktadır. Bu düşüncenin oluşmasında M. H. Yinanç'ın kaynak zikretmeden, 1114 yılında Harput'u teslim almaya giden Malatya kuvvetlerine Belek'in kumanda ettiğini söylemesinin⁶³, dolayısıyla Aksungur ile muharebeden hemen sonra, Belek'in yarım kalan Harput'un ilhakı meselesine döndüğü fikrinin tesiri vardır. Halbuki Belek'in güçlenmesinden endişeye düşen Harput emîrinin 1114 yılında şehri Tuğrul Arslan'a vermek girişiminde bulunduğunu anlatan kaynaklar, bu mesele ile ilgili olarak Artuklu emîrinin adını vermezler. Malatya kuvvetlerinin şehre hâkim olmaları mümkün olmamış ise de bu şekilde Tuğrul Arslan'ın tâbiyetini kabul ettiği anlaşılan Harput emîrine karşı Belek'in herhangi bir girişimde bulunmamış olması gerekmektedir.

Cl. Cahen ise, Belek hakkında yazdığı bir makalede⁶⁴, Çubuk Bey'in neslinden gelen Harput emîrinin 1115 yılı dolaylarında henüz yerinde oturduğunu, başka bir eserinde de⁶⁵ Belek'in Tuğrul Arslan'ın annesi ile 1118 yılında evlendiğini⁶⁶, Malatya işlerine daha kolay müdahale edebilmek için Hanzit bölgesine yerleşmeye çalıştığını yazıyor.

Bu konuda en açık bilgiyi Süryani Mihail'in⁶⁷, 1119 yılı olayları içerisinde, "Balak Hısnızıad mülhakatına hâkim oldu" ifadesinde buluyoruz.

⁶² M. H. Yinanç, "Belek", *İA*, II, s. 470; Cl. Cahen, "Khartpert", *El²*, IV, s. 1084; aynı yazar, "Balak", *El²*, I, s. 983'de, 1115 yılı dolaylarında Harput emîrinin henüz yerinde olduğunu söyleyerek ihtiyatlı bir ifade kullanıyor; I. Demirkent, *a.g.e.*, s. 26; I. Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, İstanbul 1958, s. 111.

⁶³ *a.g.m.*, s. 469-470.

⁶⁴ *El²*, I, s. 983.

⁶⁵ *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* trc. Y. Moran, İstanbul 1994, s. 101.

⁶⁶ Belek'in Ayşe Hatun ile evlendiği tarih hususundaki çelişkilerin, Yunan takviminin miladiye çevrilmesindeki karışıklıklardan kaynaklandığı anlaşılıyor. Yunan takvimine göre 1425 yılının miladi karşılığı S. Mihail tercümesinde (II, s. 65) 1114; Anonim Süryani Kroniği'nin İngilizce tercümesinde ise 1118 olarak verilmektedir (A. S. Tritton, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *JRAS*, I (1933), s. 87).

⁶⁷ S. Mihail, trc. H. Andriasyan, II, s. 68.

Anonim Süryani Kroniği de⁶⁸ Belek'in Gerger harekâtı öncesinde "Artuk'un oğlu Balak Hanzid ve Harput kalesini elinde tutuyordu" şeklindeki kaydıyla ilhakın 1121'den önce olduğunu ortaya koyuyor. Ayrıca Mihail'in bu bilgiyi, Tuğrul Arslan ve Belek'in Mengüçükoğlu'na karşı 1120 yılında giriştikleri hareketle⁶⁹ ilgili olarak, Anonim'in de Gerger Ermenilerine karşı 1121 yılı başında düzenlenen seferden hemen önce vermeleri dikkat çekicidir. Buna göre Harput'un ilhakının Belek'in Tuğrul Arslan ile birlikte, Mengüçükoğlu'nun ülkesine girmesinden hemen önce veya bu seferin muvaffakiyetle tamamlanmasından sonra 1119-1120 yılları arasında gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini de reddetmek çok kolay görünmemektedir.

Böylece 1085 yılında, Büyük Selçuklular tarafından Harput'un kendisine ikta edilmesiyle Çubuk Bey'in kurmuş olduğu bu Türkmen Beyliği, Belek Gazi'nin Harput'u zabtıyla 30-35 yıl kadar kısa bir ömürle nihayete eriyordu.

4. Harput Beyliği'nin Yıkılmasından Sonra Çubukoğulları Hakkında Bilgiler

Çubuk Bey'in torunlarının bundan sonra bir müddet daha Artukoğullarının hizmetinde varlıklarını sürdürdüklerini öğreniyoruz. Buna dair İbnü'l-Ezrak'ın söylediğine göre⁷⁰, Çubuk Bey'in neslinden bir cemaat, onun esereni yazdığı tarihlerde, Hısn Keyfâ'da Fahreddin Kara Arslan (539-562/1144-1167) ve oğullarının hizmetinde bulunuyorlardı. Aynı müellif, 557/1162 yılında, Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı'nın hastalanması üzerine, çocukluğundan beri dayısı Ahlatşah Sökmen'in yanında bulunan oğlu İlgazi'yi getirtmek üzere gönderdiği heyet arasında ilerigelen emirlerden olduğunu söylediği emir Çubuk'un adını da zikretmektedir⁷¹.

Bu malûmata göre, Harput'un Hısn Keyfâ Artuklularının topraklarına katılmasından sonra, Çubuk Bey'in torunlarından bir kısmını onlara bağlı olarak Hısn Keyfâ'da, bazılarının da dedesinin adını taşıyan Çubuk gibi Mardin Artuklularının hizmetinde varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor.

⁶⁸ A. S. Tritton, *a.g.m.*, s. 87.

⁶⁹ Bu olay için bkz. S. Mihail, II, s. 67-68; O. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 58-59, 151; aynı yazar, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 162-163; F. Sümer, "Mengüçükler", *İA*, VII, s. 714; aynı yazar, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 3; N. Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 1971, s. 37-40; Cl. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 106, 119.

⁷⁰ İbnü'l-Ezrak, nşr. Avad, s. 212; aynı eser, nşr. Savran, s. 129.

⁷¹ İbnü'l-Ezrak, nşr. Savran, s. 129; ayrıca bkz.: O. Turan, *Doğu Anadolu ...*, s. 162.

Harpur Beyliği, Anadolu'nun ilk fetih yıllarında, siyasî olarak çok çalkantılı bir dönemde, çok kısa bir süre yaşamış olmasına rağmen, hiç olmazsa beyliğin merkezi olan Harpur'ta bazı imar faaliyetlerinin olması beklenebilirdi. Ancak o zamandan günümüze kalan mimarî kalıntılar ve kaynaklar, böyle bir tespite imkân vermemektedir. Bu konuda yalnızca, Artukoğulları ve bölge tarihi için çok değerli bir kaynak olan İbnü'l-Ezrak'ta çok müphem bir kayıt bulunmaktadır. Buna göre Diyarbekir hâkimi Nisanoğlu'nun Erzen emîri Fahreddin Devletşah'ın kızkardeşiyle evlenmesi sırasında, düğün alayı geri dönerken Erzen-Amid yolu üzerinde bir yerde Çubuk Hanı'nda⁷² konaklamıştı. Hakkında bundan başka bir bilgi edinemediğimiz Çubuk Kervansarayı için muhtemelen Hısn Keyfâ yakınlarında bulunduğu ve Artukoğullarının önde gelen ümerasından olduğu söylenen emîr Çubuk tarafından yapılmış olabileceğinden daha ileri bir tahminde bulunmak mümkün değildir. Zira beyliğin kurucusu olan Çubuk Bey'in bu bölge ile alâkası olduğuna dair bir işaret olmadığı gibi, hayatı gözden geçirildiğinde böyle bir teşebbüse imkân bulmuş olması ihtimali de yok gibidir. Ancak aynı tarihlerde bu bölgede başka bir Çubuk Bey'in varlığından haberdar olmadığımızı göre, Çubuk Kervansarayı'nın yine de Çubukoğullarının bir eseri olabileceğini kabul etmek makul görünmektedir.

Sonuç olarak ifade edilebilir ki, Harpur Beyliği çok kısa süren ömrüne rağmen, Anadolu'nun fetih yıllarında bu bölgenin Türk idaresine katılması ve beyliğin kuruluşu ile çok sayıda Türkmenin bölgeye iskânında mühim rol oynamıştır. Harpur Beyliği topraklarının Artukoğullarının eline geçmesi ise bu anlamda yalnızca siyasi iktidar değişikliği şeklinde vukubulmuş, dolayısıyla bölgenin Türk yurdu haline gelmesi süreci bu defa daha güçlü bir Türkmen beyliğinin idaresinde devam etmiştir.

Belek Gazi'nin 518/1124 yılında Menbic'i kuşatarken şehit olması üzerine topraklarından Harpur, amcası İlgazi'nin oğlu Süleyman'ın, Palu vs. yerler ise diğer amcası Sökmen'in oğlu Davud'un eline geçti. Süleyman'ın da kısa bir süre sonra vefat etmesiyle Harpur da Davud'un hâkimiyet sahasına katılmıştır⁷³. Harpur 1234 yılında bölgenin Alâeddin Keykubat tarafından zabtuna kadar Artuklu idaresinde kalmıştır.

⁷² İbnü'l-Ezrak, nşr. Savran, s. 129; ayrıca bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 162.

⁷³ İbnü'l-Ezrak, nşr. Savran, s. 43, 100; Abu'l-Farac, II, s. 358; M. H. Yınanç, "Belek", *İA*, II, s. 472; Cl. Cahen, "Balak", *El²*, I, s. 983; O. Turan, *Doğu Anadolu ...*, s. 153.

XVI.-XVII. YÜZYILLARDA BAYRÂMÎ (HAMZAVÎ) MELÂMÎLERİ VE OSMANLI YÖNETİMİ*

AHMET YAŞAR OCAK

Altıyüz yıllık tarihi boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut olmuş tarikatlar arasında özellikle ikisi, gerek yapı husûsiyetleri gerekse merkezî yönetimle ilişkileri açısından bir hayli dikkate değerdirler. Bunların ilki ve en eskisi olan *Kalenderiyye tarikatu*, XIV. yüzyılın başından XVII. yüzyılın sonlarına kadar mâcerâlî bir çizgi takip ederek bu yüzyılın sonlarına doğru Bektaşîlik için de eriyip gitmiştir. Diğeri ise, Hacı Bayram-ı Velî'nin (öl. 1430) halifesi olup 1475'te Göynük'te vefat eden Ömer Dede (Emîr Sikkînî) ile başlayıp yine XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bir sükûn devresine giren *Bayrâmî Melâmîliği*, diğeri adıyla *Hamzavîlik*'tir. Bu sükûn devresi XIX. yüzyılda sona erecek, Seyyid Muhammed Nûr el-Arabî ile yeni bir devre başlamış olacaktır.

Bilindiği üzere Melâmîlik yahut Melâmetîlik, hemen hemen tasavvuf kadar eskidir. Bugün bilebildiğimiz kadarıyla ilk defa İran'ın eski kültür merkezlerinden Horasan'da IX. yüzyılda belirgin olarak ortaya çıkan Melâmetîlik, kuvvetli bir şekilde Nişapurlu Hamdûn-i Kassar (öl. 885) tarafından temsil edildi. Ancak Melâmetîliğin daha önce de mevcut olduğu anlaşıldığı gibi, Hamdûn-i Kassar'dan başka Ebû Hafs-i Haddad (öl. 879), Ahmed b. Hudraveyh (öl. 854), Ebû Osman-ı Hîrî (öl. 911) ve daha başkaları gibi önemli Melâmetî şeyhleri de yaşamıştır.

Ağır bir zühd hayatına, halvet ve riyâzata dayanan tasavvuf anlayışına bir tepki olarak doğan Melâmetîlik, estetikçi bir yapıya sahiptir. Bu sebeple daha ziyade engin bir vecd ve ilâhî zevk peşinde koşan bu cereyan, Sülemî, Kuşeyrî, Sühreverdî ve İbnu'l-Arabî gibi büyük mutasavvıflarca takdir edilmiştir. Horasan Melâmetîliğinin, yukarıda sayılan ilk büyük şeyhlerinin adla-

* Bu makale 4-6 Haziran 1987 tarihinde İstanbul'da CNRS ve İFEA'nın düzenlediği "Les Mélamis et les Bayramis" Kollokyumuna sunulan Fransızca bildirisinin yeniden düzenlenmiş çevirisidir.

rının da gösterdiği gibi, devrin esnaf tabakası arasında gelişip yayıldığı daha ilk bakışta dikkati çeker¹.

İşte XV. Yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Melâmîliği yeniden ihya eden Ömer Dede de, Emîr Sikkînî lâkabının gösterdiği üzere, yine esnaf zümresine mensuptu. Hiç şüphe yok ki o, mensubu bulunduğu Bayrâmîlik ve onu doğuran Safeviyye tarikatı kanalıyla Horasan Melâmîtiyyesi geleneğine vâris olmuş kabul edilmelidir. Mizacındaki yatkınlığın da tesiriyle Ömer Dede, şeyhi Hacı Bayram-ı Veli'de de sezilen Melâmet anlayış ve yaşayışına yeni bir muhteva kazandırmasını bilmiştir. Bu yeni muhteva, kuvvetli bir cezbe ve coşkun bir *Vahdet-i Vücut* yorumu ile kendini gösterdi². İşte bu, Osmanlı yönetimi ile Bayrâmî Melâmîlerinin ilişkileri açısından da tam bir dönüm noktası oldu.

Artık Bayrâmî Melâmîleri, Osmanlı yönetimi nazarında hemen daima şüpheli ve tehlikeli kimseler olarak muamele görecektir ve takibata uğratılacaklardı. Üstelik bununla da kalmayacaklar, ülemâ ve diğer tarikat erbabı ile aralarında büyük bir uçurum meydana gelecekti. Halbuki Akşemseddin (öl. 1459) tarafından yönetilen Bayrâmîliğin öteki kolu ise, temsil ettiği zühud ve takvâ anlayışıyla hem Osmanlı yönetiminin alâka ve desteğini kazanacak, hem de diğer tarikat çevrelerinin tasvibine mazhar olacaktı. O halde aynı tarihin içinde doğan bu iki zümre arasındaki fark ne idi? Neden biri merkezî yönetimin ve ülemânın sempatisini kazanırken diğeri bunların tam karşısında yer almak zorunda kalacaktı?

İşte burada ele alınacak ana mesele bundan ibarettir. Bu vesileyle ileri sürülecek yorum ve fikirlerin, VX.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda *zendeka* ve *ilhad* (hérésie ve athéisme) meselesine hasredilmiş bir araştırmancının bir bölümünün geçici sonuçlarından oluştuğunu belirtmek yararlı olacaktır.

¹ Horasan Melâmîtiyyesi'nin tarihçesi için bk. Richard Hartmann, "Es-Sülemî'nin er-Risâletü'l-Melâmîtiyye'si", çev. Köprülüzâde Ahmed Cemal, *DEFM*, 6 (Nisan-Mayıs 1340), ss. 277-322; Sadık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Melâmîlik*, İstanbul 1338-1340, ss. 7-33; Abdülbaki (Gölpınarlı), *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, ss. 3-26; Ebu'l-A'lâ el-Affî, *İslâm Tarihinde İlk Melâmet*, çev. Ö. Rıza Doğrul, İstanbul 1950 (Bu eseri Ö.R. Doğrul kendi eseri imiş gibi, yazarının adını vermeden yayınlamışsa da eser aslında adı geçen zâundur); ayrıca bk. Yusuf Ziya İnan, *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 1976.

² Ömer Dede hakkında, Hartmann ve Affî'nin eserleri hariç, yukarıda zikredilenlerin hepsinde bilgi vardır.

Bilindiği gibi Bayrâmî Melâmîliği, üzerinde fazla çalışılmış bir konu değildir. Halbuki XVI ve XVII. yüzyıllar Osmanlı kültür ve düşünce, tasavvuf, hatta sosyal tarihinin ihmal edilmemesi gereken önemli bir cephesini teşkil ettiği bugün daha iyi anlaşılmaktadır. Konuyu yarım asırdan fazla bir zaman önce, değerli bir monografi ile tasavvuf tarihi açısından ilk defa ilim alanına çıkararak ve böylece bizlere çalışma zemini hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı merhumu bu vesileyle burada minnetle anmak bir borcun da edası olacaktır.

A) T a r i h ç e :

Konunun tahliline geçmeden önce, Osmanlı merkezî yönetimi ile Bayrâmî Melâmîleri'nin ilişkilerinin nasıl ve hangi şartlar altında geliştiğini genel hatlarıyla gözden geçirmek gerekecektir. Zira böyle bir tarihçe, meselelerin mâhiyetini daha iyi teşhis edebilmeye yarayacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Bayrâmî Melâmîliği Bursalı Ömer Dede ile başladı. Ömer Dede, bugün Bolu'ya tâbi Göynük kasabasında yerleşmiş ve kaynakların bildirdiğine göre, vefatını müteakip yerine Ankara'ya tâbi Ayaş kasabasında oturmakta olan bir çiftçi, Bünyamin-i Ayaşî geçmişti³. Bu zatla birlikte Melâmîliğin merkezi, Hacı Bayram-ı Velî zamanındaki gibi yeniden Ankara ve havâlisine taşınmış oldu.

İşte görüldüğü kadarıyla Bayrâmî Melâmîleriyle Osmanlı yönetimi arasındaki ilk soğuk ilişkiler Bünyamin-i Ayaşî zamanında başladı. Bu hususta resmî kaynaklarda hiç bir mâlûmat bulunmamasına karşılık, Melâmî kaynakları adı geçen şeyhin "*bazı isnad ile Kütahya kal'asında habs*" olduğundan bahsederler⁴. Bu "isnad"ın ne olduğu ise tamamiyle meçhuldür. Ancak biraz aşağıda başka bir örneği görüleceği gibi, bir *Mehdîlik* dâvası ile ilgili bulunması kuvvetle muhtemeldir. Aynı kaynaklar, Kanunî Sultan Süleyman'ın Rodos muhasarasının uzamasını şeyhin hapiste tutulmasına bağlayarak onun salıverilmesinden sonra ancak fethin gerçekleştiğini iddia ederler⁵.

Bünyamin-i Ayaşî'nin (öl. 1524) ne tür bir isnad ile hapsolüldüğünü açıklamayan Melâmî kaynakları, onun yerine geçen Pir Aliyy-i Aksarayî konusunda daha doyurucudurlar. Rivâyete bakılırsa, tıpkı şeyhi gibi bir çiftçi olan ve Niğde yakınındaki Aksaray'da oturan Pir Ali hakkında, mehdîlik dâva-

³ Msl. bk. Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-Fuâd*, İstanbul 1288, s. 245; Lâ'lizâde Abdülbâki, *Melâmîyye-i Bayramîyye (Sergüzeşt)*, İstanbul 1156, s. 23.

⁴ Msl. bk. Sarı Abdullah, aynı yerde; krş. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, ss. 44-45.

⁵ *Ag.eserler*, aynı yerlerde.

sında bulunduğu gerekçesiyle tahkikat açıldığı anlaşılıyor. Melâmî kaynakları tabiatıyla bunu Pir Ali'nin hasımları tarafından tezgâhlanmış bir iftira olarak vasıflandırılar ve tahkikat sonucunda hakikatın ortaya çıktığını ve Pir Ali'nin mâsum olduğunun anlaşıldığını ileri sürerler⁶.

Ne var ki, kaynakların bu iddiasının gerçeği yansıttığı çok şüphelidir. Zira A. Gölpınarlı'nın vaktiyle yayınladığı, Pir Ali'nin Aksaray'daki türbesinde bulunan 935/1528 tarihli mezar kitabesinde geçen *es-Sâid eş Şehîd* ibaresi, aslında mehdîlik iddiasının doğru ve hatta Pir Ali'nin bu yüzden öldürülmüş olabileceğini düşündürüyor. Nitekim A. Gölpınarlı da bu ihtimali benimsemiş görünmektedir⁷. Fakat hemen hemen aynı tarihlerde (1527) Pir Ali gibi mehdîlik iddiasında bulunan ve üstelik büyük bir isyan çıkaran Şah Kalender hakkında Osmanlı kaynaklarında bol mâlumat bulunduğu halde⁸, Pir Ali'den hiç bahis açılmaması dikkat çekicidir. Bu da, Pir Ali'nin mehdîlik iddia etmesine rağmen, Şah Kalender gibi işi tatbik safhasına koyacak zamanı veya fırsatı bulamadığını düşündürüyor.

Her ne kadar Melâmî kaynakları bu hâdise dolayısıyla devrin padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'ı Pir Ali ile dostâne ilişkiler içinde gösteriyorlarsa da bu durumda bunu kabul etmek zordur. Çünkü bir yandan Orta Anadolu'da çıkan isyanlar, diğer yandan 1527'deki Molla Kabız hâdisesi, hiç şüphe yok ki başta padişah olmak üzere ülemâdan vezirlere ve diğer yetkililere varıncaya kadar yönetimin üst kademelerini kâfi derecede tedirgin ediyordu. Buna bir de Melâmî çevrelerindeki mehdîlik iddiaları eklenince, merkezî yönetim hâliyle bunları yakından takip ve baskı altına alma yoluna gidecekti.

Melâmî hareketinin bu kolunu Orta Anadolu'dan Trakya'ya taşıyan, Pir Ali'nin oğlu İsmail-i Mâşukî oldu. Genç ve yakışıklı bir delikanlı olduğu için Oğlan Şeyh diye meşhur olan İsmail-i Mâşukî, babasının sağlığında İstanbul'a gelmiş, oradan Edirne'ye geçerek bir müddet faaliyetlerine devam ettikten sonra, tekrar İstanbul'a dönmüştü. Aşırı bir cezbe ve Vahdet-i

⁶ Sarı Abdullah, ss. 246-249; Lâ'lizâde, ss. 23-24. Buralarda nakledilen Melâmî geleneği, Kanûnî Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferine giderken şeyh uğrayıp onun ne derece faziletli biri olduğunu iddiaların hiç bir esasa dayanmadığını anladığını nakleder, ki bunun tarihî bir değeri yoktur.

⁷ Gölpınarlı, s. 45. Mezar kitabesinin metni 44. sayfada bulunmaktadır.

⁸ Şah Kalender olayı ve kaynaklarına dair bk. Jean - Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport inédit sur la révolte anatolienne de 1527.", *SI*, LXII (1985), ss. 155-171.

Vücut'a dair tehlikeli vaazlarıyla geniş bir mürid kitlesini etrafına toplamay başaran bu genç şeyh, çok geçmeden halk arasında karışıklıklara sebep oldu ve nihayet on iki müridi ile birlikte 945 (1538-39)'te idam edildi⁹. Olayın tahkikatını İstanbul kadılığı yürüttü ve idam fetvasını o zamanlar şeyhülislâm olan İbn Kemal verdi¹⁰.

Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşukî'ye, âlemin ezeli ve ebedî olduğu; tasavvufta muayyen bir mertebeye ulaşanlar için helal ve haram diye bir sınırın bulunmadığı; cennet ve cehennem izafi kavramlar olduğu ve hepsinden de öte, Allah'ın insana -dolayısıyla kendine- hulûl ettiği şeklinde iddialar isnad edildiğini İstanbul şer'îye sicillerindeki kayıtlardan naklen merhum Mustafa Akdağ vaktiyle belirtmiştir¹¹.

Bu inançların halk arasında ne gibi yankılar uyandıracığı, mevcut toplum düzenini ne ölçüde sarsacağı ve özellikle İsmail-i Mûşukî'nin terennüm ettiği tarzda aşırı bir Vahdet-i Vücut inancının¹², cahil müridler tarafından nasıl algılandığı ve çıkarılan kargaşa tasavvur edildiği vakit, kendini gösteren tehlikenin boyutları hiç şüphesizki Osmanlı yönetimine idam kararı almakta başka bir seçenek bırakmamış olmalıdır. Nitekim İsmail-i Mâşukî'nin idamından otuz sene sonra bile, müridlerinin hâlâ bu inançları yaymakta bu-

⁹ İsmail-i Mâşukî'nin hayatı, faaliyetleri ve ölümüne dair geniş bilgi için bk. Nev'îzâde Atâyî, *Zeyl-i Şakayık*, İstanbul 1268, s. 89; Sarı Abdullah, ss. 249-251; Lâ'lîzâde, ss. 27-30; Müstakimzâde Süleyman Efendi, *Ahvâl-i Melâmiyye-i Şettariyye*, Millet (Ali Emîri) Küt., Şeriye kısmı, nr. 1051, ss. 18-19; ayrıca bk. Kâtip Çelebi, *Tekvîmü't-Tevarih*, İstanbul 1146, s. 117; krş. Gölpinarlı, ss. 48-50. Ayrıca bk. A. Yaşar Ocak, "XVI. yüzyılda Osmanlı resmi düşüncesine karşı bir tepki hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşukî", *OA*, X (1990), ss. 49-58; İsmail E. Erünsal, "Abdurrahman el-Askerî's Mir'âtü'l-İşk: A new source for the Melami Movement in the Ottoman Empire during the 15th and 16th Centuries", *WZKM*, 83 (1993), ss. 95-115. Erünsal'ın bu eseri yayınlaması, İsmail-i Mâşukî konusunun daha iyi bilinmesine yardımcı olacak gibi görünüyor.

İsmail-i Mâşukî'nin idamı çoğu kaynaklarda 935/1528-29 olarak belirtilmekte ve bizim yukarıda zikredilen makalemizde de aynı tarih gösterilmekte ise de, Erünsal'ın makalesinde bunun 945/1538-39 olması gerektiği gösterilmiştir. Aslında merhum Gölpinarlı da bunun böyle olduğunu sonradan tesbit etmiştir (bk. *Melâmilik*, İstanbul 1992, tıpkıbasım, ss. 48-49).

¹⁰ Atâyî, s. 89; ayrıca bk. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussud Efendi Fetvaları*, İstanbul 1972, ss. 85-86, 349 nolu meselenin cevabı.

¹¹ Bk. *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, İstanbul 1972, 2. basım, II, 64, 65; krş. İsmet Parmaksızoğlu, "Ebüssuud", *İA*; ayrıca bk. Ocak, a.g.m., ss. 55-57. (Evkaf-ı Hümâyün Müfettişliği Sicilleri, no: 4/2, s. 35'ten naklen).

¹² İsmail-i Mâşukî'nin hulûle yorulabilecek aşırı Vahdet-i Vücut telâkkisi, Gölpinarlı tarafından yayınlanan şiirlerinde açıkça görülmektedir (bk. *Melâmilik ve Melâmiler*, ss. 50-54). Gölpinarlı, şeyhin müridlerine zikir yaptırırken "Allah Allah" yerine, "Allahım Allahım" dedirttiğinin, eskiden beri Melâmî geleneğinde bilindiğini kaydetmektedir (bk. s. 49).

lunduğu ve devletin bunu engellemek için epeyce çaba sarfettiği görülüyor¹³. Bu sebeple idam kararının rastgele verilmediği, uzun tahkikat ve sorgulamalardan sonra, başta şeyhülislâm İbn Kemal olmak üzere, Mevlânâ Şeyhî Çelebi ve hatta Ebussûd Efendi'nin de iştirakiyle *ihümal munkatı' oldıktan sonra*" verildiği müşahede olunmaktadır¹⁴.

Henüz 29 yaşlarında iken hayatına son verilen bu genç şeyhin idamının halk arasında bir hayli yankılara sebep olduğu müşahede edilmektedir¹⁵. Şeyhin sempatizmanlarının onun şahsında tasavvuf tarihinin ilk büyük şehidi Hallac-ı Mansur'un bir benzerini gördükleri muhakkaktır. Bu yüzden, idamından hemen sonra halk arasında onun zulmen katledildiğini vurgulayan pek çok menkabe dolaşmaya başlamıştı¹⁶. Hatta Ebussuud Efendi'nin bir fetvası, bu konuda halk arasındaki tartışmaların boyutlarını göstermesi bakımından ışık tutucudur¹⁷.

İsmail-i Mâşukî'nin idamının, Melâmîler'le onlara yakın çevrelerde hâsıl ettiği gürültünün, yönetimi endişeye sevkettiği muhakkaktır. Bunun tesiriyle sıkı tedbirler alındığını tahmin etmek zor olmamalıdır. Bu yüzden olsa gerek, Melâmîler'in otuz yıla yakın bir müddet ve özellikle Ahmed-i Sârban (öl. 1545) dönemiyle¹⁸, halefi Hüsâmeddin-i Ankaravî'nin son zamanlarına kadar bu tür çatışmalara meydan vermemeye çalıştıkları görülüyor. Ama Atâyî'nin ifadelerine bakılırsa, Haymana yakınlarında Kutluhan köyünde çiftçilikle uğraşan ve bölgedeki timarlı sipahilerden de bir hayli müridi olan bu şeyhin, bir müddet sonra, yapılan bir teftiş sonunda Ankara kalesine hapsedildiği ve 1568 tarihinde orada öldüğü -belki de idam edildiği- anlaşılıyor¹⁹. Melâmî

¹³ Bk. Ahmed Refik, "Osmanlı Devrinde Râfızilik ve Bektaşilik", *DEFM*, IX/2 (1932), s. 35 teki 27 Cemâziyelâhir 967 (1559) tarihli belge.

¹⁴ Atâyî, s. 88; bk. Parmaksızoğlu, "Ebüssuud", *İA*.

¹⁵ Atâyî, s. 89; Lâ'lizâde, s. 30.

¹⁶ Yukarıda zikredilen bütün Melâmî kaynaklarında bu Menkabelere rastlanacağı gibi, Evliyâ Çelebi de, mâsumiyetine inandığı İsmail-i Mâşukî'nin, Melâmî kaynaklarında bulunmayan ilgi çekici bir menkabesini kaydeder. Bu menkabeye göre şeyh, bir gün padişah sarayın balkonundan denizi seyrederken, idam edilen öteki müridleriyle denizden yukarı çıkmış ve semâ ederken, mâsum olduğu halde kanına girildiğini söyleyerek padişahu ağlatmıştır (bk. *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, İstanbul 1314, I, 465).

¹⁷ Bk. Düzdağ, s. 196, 987. mesele ve cevabı, Burada, eğer, Oğlan Şeyh zulmen katlolundu diyenler de onun iükadına mensuplar ise, onların da katlolunmaları gerektiğine dair Ebussuud Efendi'nin bir fetvası yer alıyor.

¹⁸ Ahmed-i Sârban'a dair bk. Gölpınarlı, ss. 55-67.

¹⁹ *Zeyl-i Şakayık*, s. 70.

kaynakları bu olayı bir at meselesi yüzünden şeyhe kin besleyen Ankara has-ları voyvodasının iftirasına bağlarlar²⁰.

Olayın iddia edildiği gibi bir iftira olmadığı konusunda açıklık getiren ve Hüsâmeddin-i Ankaravî'nin idam edilerek öldürüldüğünü ortaya koyan iki arşiv belgesi mevcuttur. Vaktiyle Ahmed Refik Altunay tarafından yayımlanan bu belgelerin ilkinde, Haymana taraflarında Şeyh Hüsâm adlı bir "mülhid" in zuhur ettiği; pek çok mal, para ve silâha sahip olduğu; Mahmud ve Kızıl Ali adlarında iki halifesiyle faaliyet gösterdiği belirtilmekte; ötekinde ise, şeyhin idam olunduğu bildirilerek metrûkâtunun bir defter halinde tesbit edilip İstanbul'a yollanması istenmektedir²¹. Birincisi 5 Zilka'de 975 (2 Mayıs 1568), İkincisi 18 Muharrem 976 (13 Temmuz 1568) tarihlerini taşıyan bu belgeler durumu yeterince aydınlatıyor kanaatindeyiz²². Şu duruma bakılırsa, Hüsâmeddin-i Ankaravî 1568 tarihinde - yine çok muhtemel olarak mehdilik dâvasıyla - ayaklanma hazırlıklarına girişmiş, fakat yakalanarak öldürülmüş-tür.

Böylece Bayrâmî Melâmîleri içinde Osmanlı yönetimine karşı hareketler yeniden gündeme gelmiş oluyordu.

Hüsâmeddin-i Ankaravî'nin halifesi olup yönetimle Melâmîler'in arasının iyice bozulduğu ikinci büyük kriz döneminin temsilcisi olan Hamza Bâlî²³, Melâmîlik tarihinde her bakımdan yepyeni bir devrin başlatıcısı sayılmalıdır. O, hareketin merkezini Orta Anadolu'dan çok değişik bir alana taşıdı. Bu değişik alan, şeyhin memleketi olan Saray Bosna ve havâlisiydi. Ortaçağda Bogomilizm hareketinin en yaygın bulunduğu sâhalardan biri

²⁰ Rivayete göre, Ankara haslar kadısı, Şeyh Hüsâmeddin'in oğluna ait cins bir atı istemiş, fakat elde edemeyince, şeyhin isyana hazırlandığına dair yalan ihbarda bulunmuştur (bk. Sarı Abdullah, ss. 256-257; Lâ'lizâde, ss. 33-34). Aynen buna benzer bir menkabe de, Babai hareketinin önderi Baba İlyas ile Amasya kadısı Köre Kadı arasında geçmektedir (bk. Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye*, yay. İsmail E. Erünsal -A. Yaşar Ocak, İstanbul 1984, ss. 33-34), ki çok muhtemel olarak geleneğin, adları geçen şeyhleri müdafaa etmek maksadıyla icad ettiği hayalî olaylar olup tarihî gerçeğe ilgisi bulunmayabilir.

²¹ Bk. "*Râfîzîlik ve Bektaşîlik*", ss. 42-43. Belgenin metni için buraya bakılmalıdır.

²² Söz konusu belgelerin tarihleri, Hüsâmeddin-i Ankaravî'nin *Zeyl-i Şakayık*'ta verilen ölüm tarihinden tam on bir yıl sonrasını göstermektedir. Belgedeki isim ve yer adları, söz konusu Hüsâmeddin'in bu Hüsâmeddin-i Ankaravî olduğunu ortaya koyuyor. Bu takdirde Atâyî'nin verdiği 964/1557 tarihinin yanlış olması gerekir. Akis halde Haymana'da aynı yıllarda bir ikinci Şeyh Hüsâmeddin'den bahsetmek lâzım gelir, ki bu bize göre çok zayıf bir ihtimaldir.

²³ Hamza Bâlî hakkında geniş bilgi için bk. Gölpinarlı, ss. 72-77.

olan bu mıntukada²⁴, hareketi yayma konusunda Hamza Bâli'nin hayli başarılı olduğu, Osmanlı ve Melâmî kaynaklarından anlaşılıyor²⁵. Ancak bir müddet sonra şeyhin faaliyetleri önce mahallî yönetimin, sonra da merkezin dikkatini çekmekte gecikmedi. Nihayet, Atâyî'ye nazaran "*Şer'i şerife nâ-mülâyim ahvâli zuhûr eylediğinden...*", Melâmî kaynaklarına göre ise, "*Cezbesi gâlib olub..... bâzı hâlât-ı acıbesi istidrâca haml olunub nice isnâd ile....*" hakkında tahkikat açıldı. Tahkikatın sonunda İstanbul'a gönderilen Hamza Bâli, burada muhakeme edildi. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi meseleyi değişik yönlerden pek çok ülemâ ve diğer tarikat ileri gelenleriyle tartıştıktan sonra, "*Kemalpaşazâde fetvasıyla maktul olan Oğlan Şeyhi tarikinde olduğu*", halkı dalâlete sevkettiği gerekçesiyle idam fetvasını verdi. Böylece Hamza Bâli, 1561 yılında tıpkı İsmail-i Mâşukî gibi, başı kesilmek sûretiyle idam edildi²⁶. Osmanlı hükûmetinin bununla yetinmeyerek Bosna havâlisinde geniş çaplı bir tahkikat başlattığına bakılırsa, hareketin ciddi tehlike arzedecek boyutlara geldiği tahmin edilebilir. Bosna kadısı Bâli Efendi'nin yürüttüğü tahkikat ve sıkı takip sonucu, Hamza Bâli'nin halifelerinden onikisinin daha idam edildiği, buna rağmen, Atâyî'ye göre Bosna havâlisinde hâlâ "*boyu uzun aklı kısa mülhidlerin eksik olmadığı*" kaydediliyor²⁷.

Hamza Bâli'nin idamından sonra Bayrâmî Melâmîleri artık *Hamzavî* adıyla anılmaya başladılar²⁸. Bu, sırf bir isim değişikliğinden ibaret kalmadı. Aynı zamanda hareketin bünyesinde de önemli değişiklikler meydana geldi. Bir defa, Hamza Bâli ile Melâmî hareketinin önderliği kesin olarak çiftçilerden esnaf tabakasına geçtiği gibi, hareketin yayılma alanı da buna paralel olarak Orta Anadolu kasaba ve köylerinden, İstanbul dahil olmak üzere, Trakya ve Rumeli'nin kasaba ve şehirlerine kaydı. Artık Melâmîlik tamamıyla şehirli bir karakter kazanacak ve Orta Anadolu bir daha hiç bir Melâmî hareketine sahne olmayacaktı.

²⁴ Hamza Bâli'den itibaren Melâmîliğin Bosna mıntukasında kök salması ve bu dönemden başlayarak hareketin fikrî yapısı üzerinde, aynı şekilde mehdici (messianique) bir karaktere sahip bulunan Bogomilisme'in tesiri olup olmadığı meselesi ayrıca incelenmeğe değer bir konudur.

²⁵ Msl. bk. Atâyî, ss. 70-71, 283; Sarı Abdullah, s. 257; Lâ'lizâde, ss. 36-39 ve onlardan naklen Müstakimzâde, s. 66.

²⁶ *Ag. eserler*, gösterilen yerlerde; Kâtip Çelebi, *Takvimü't-Tevarih*, s. 213; ayrıca bk. Halil İnalçık, *The Ottoman Empire*, London 1973, ss. 191-193.

²⁷ *Zeyl-i Şakayık*, s. 283. Kadı Bâli Efendi'nin biyografisi için de buraya bakılmalıdır.

²⁸ Lâ'lizâde, s. 39; krş. Gölpınarlı, s. 74.

Tabii bu değişiklik Melâmiliğın doktrin yapısını da ister istemez etkilemekte geçikmedi. İsmail-i Mâşukî ile kendini aşırı bir şekilde meydana vuran Vahdet-i Vücut düşüncesi, mehdilik telâkkisinin önüne geçti, ama mehdilik telâkkisi her zaman mevcudiyetini korudu. Nitekim Hamza Bâli'nin idamına da, İsmail-i Mâşukî'de olduğu gibi, hulûle yorulabilecek aşırı bir Vahdet-i Vücut inancının halk içinde yarattığı sarsıntuların sebep olduğunu biliyoruz²⁹.

Hamza Bâli olayının sebebiyet verdiği karışıklıklar üzerine hükûmetin aldığı tedbirler ve özellikle 1524'lerden beri önderlerini sürekli devlete kurban vermiş olmaları, Hamzavî Melâmîleri'ni ister istemez yeni bir strateji uygulamaya yöneltti. Bu yeni strateji, başka hüviyetler altında merkezî yönetime karşı faaliyetlere devam etmekte. Pek çok Melâmî mürid ve şeyhi, Halvetî, Rifâî, Mevlevî ve hatta Bektaşî tekkelerine intisab ederek kendilerini bu tarikatlara mensup göstermeye başladı, ama bu yeni stratejinin en başarılı uygulayıcısı, Hamza Bâli'den sonra hareketin başına geçen Şeyh Aliyy-i Rûmî, öteki adıyla İdris-i Muhtefî oldu. Veziriâzam Rüstem Paşa'nın terzibasısı olan amcasının yanında yetiştiği için, şeyhi Hüsâmeddin-i Ankaravî tarafından kendisine, terzilerin pîri İdris Peygamber'in adı verildiği rivâyet edilir³⁰.

Şeyh Aliyy-i Rûmî halife sıfatıyla İstanbul'a geldikten sonra faaliyetlerine başladı. Aynı zamanda ticaretle uğraşiyor, bu vesileyle zaman zaman Gelibolu, Edirne, Filibe ve Sofya taraflarına gidip geliyordu. Onun bu sayılan yerleri tercihi herhalde sadece ticarî amaçtan kaynaklanmayıp aynı zamanda Melâmî hareketinin propagandasıyla da alakalı bulunmalıdır. Kazandığı servet sâyesinde zengin olan Şeyh Aliyy-i Rûmî, İstanbul'da tüccardan Hacı Ali Bey kimliği ile tanınıyordu. Melâmî kaynakları, hiç kimsenin câmi kürsülerinde Vahdet-i Vücut'a dair ateşli vaazlar veren, devleti tenkit eden Şeyh İdris'in, gerçekte Tacir Hacı Ali Bey olduğunu bilmediğini yazarlar. Öyle görünüyor ki, Şeyh Aliyy-i Rûmî gerçek kimliğini gizleme işini çok ustaca yapıyordu. Nitekim bu yüzden Melâmî geleneği kendisini daha ziyade İdris-i Muhtefî (Gizlenmiş İdris) adıyla anmıştır.

²⁹ Bayrâmî ve Hamzavî Melâmîleri'nin inanç ve doktrinlerinin gerek siyasî sâhaya etkisinin, gerekse bunun daha geniş bir çerçevede Osmanlı tarihindeki *zendeka* ve *ilhad* meselesi ile ilgisinin ayrıca ele alınmasının lüzumlu olduğu kanaatindeyiz. Nitekim bu konudaki monografik bir çalışmamız tamamlanmak üzeredir.

³⁰ Şeyh Aliyy-i Rûmî hakkında bk. Atâyî, ss. 602-603; Lâ'lizâde, ss. 41-48; Müstakimzâde, ss. 69-72; ayrıca bk. Kâtîp Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1286, I, 373-374; krş. Gölpinarlı, ss. 123-128.

İdris-i Muhtefî'nin faaliyetleri çok geçmeden halk arasında, ülemâ ve tarikat çevrelerinde ve tabiatıyla en fazla yönetim kademelerinde şiddetli tepkiler uyandırmakta geç kalmadı. Hükûmet kendisi aleyhinde *zındıklık ve mülhidlik* suçuyla tahkikat ve takibata geçti. Ama bütün çabalara rağmen İdris-i Muhtefî bir türlü ele geçemedi. Oysa Hacı Ali Bey, bu muhterem, dürüst, Şerîatten kıl kadar ayrılmayan zengin tacir, Sultanselim semtindeki evinde oturuyor ve mahallede herkesçe biliniyordu. Kâtip Çelebi, şeyhin faaliyetlerini 1615 yılında ölünceye kadar sürdürdüğünü, hatta zamanla vezirler, ülemâ ve saray mensuplarından bazılarını çevresine toplamayı başardığını yazmaktadır³¹. Herhalde bu başarılı gizlenmede onların da katkıları olmalıdır. Bu sûretle, ilk defa bir Melâmî önderi kendisini merkezî yönetimin elinden kurtarabilmiş oluyordu.

Böylece Melâmî yahut Hamzavî hareketi, 1561 tarihinden itibaren yaklaşık yetmiş yıl kadar sürecek ârızasız bir faaliyet dönemini gerçekleştirebildi. Ne varki, XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Şeyh Hacı Kabâyî³² zamanında da başarıyla sürdürülecek bu sâkin dönem, onun yerine geçen Sütçü Beşir Ağa ile son bulacaktı.

Sütçü Beşir Ağa aslen Arnavut olup sarayda Bostancı ocağına girmiş, buradan emekliye ayrıldıktan sonra, Silivri yakınlarında sütçülük yapmaya başlamıştı³³. 1628'de şeyhlik makamına geçtiği zaman, eskiden mensubu olduğu Bostancı ocağından pek çok kişinin kendisine mürid olduğunu kaynaklarımız haber veriyor. Yine kaynaklara bakılırsa, hemşehirisi olan kalabalıkça bir Hurûfî Arnavut grubunun da şeyhin müridleri arasına katıldığını kabul etmek icap ediyor. Lâkin görünüşe göre, Sütçü Beşir Ağa'nın hükûmetle başını belâya sokanlar da bu Hurûfî hemşehrileri olmuştur. Ortaya çıkan şâyialar üzerine Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa derhal harekete geçerek şeyhin aleyhinde tahkikat emrini vermiştir. Sonunda, şeyhülislâm Sun'izâde'nin fetvasıyla ve *zındıklık-mülhidlik* suçundan, rivâyete göre kırka yakın müridi ile başı kesilmiştir. Melâmî kaynakları, "*bâzı hussâd-ı bed-nihâdın ilka-i mefsetleri ve iftirâ-i mahzlarına*" kurban giden Sütçü Beşir Ağa'nın o sıralarda doksan yaşlarında bulunduğunu yazıyorlar³⁴.

³¹ Bk. *Fezleke*, I, 374.

³² Hacı Kabâyî hakkında bk. Gölpinarlı, ss. 156-157.

³³ Beşir Ağa'ya dair daha geniş bilgi için bk. Lâ'izâde, ss. 51-56; Müstakimzâde, ss. 124-130; krş. Gölpinarlı, ss. 158-160.

³⁴ *A.g. eserler*, gösterilen yerlerde.

Sun'izâde'nin, İbn Kemal ve Ebussuud Efendi gibi meseleyi fazla ince eleyip sık dokumaya gerek görmeden kapatmak istediği anlaşılıyor. İddianın iyice isbat edilmeden kesinleşmiş kabul edilmesi ve bir de Beşir Ağa'nın doksan yaşlarında bir pîr-i fâni olması, idama şiddetli tepkiler gösterilmesine yol açtığı için olsa gerek, hükûmet şeyhülislâmı derhal görevinden almak zorunda kalmış ve yerine Minkarizâde Yahya Efendi getirilmiştir³⁵.

Lâlîzâde Abdülbakî'nin, Beşir Ağa'nın müridlerine gönderdiği mektup diye metnini verdiği bir belge hayli dikkat çekicidir. Beşir Ağa burada, müridlerini çok dikkatli davranmaları gerektiğine, Şeriatun zâhirine sıkı sıkıya uymaya ve bilhassa *devir* (insanların dünyaya bir kaç defa değişik kalıplarda geldikten sonra ancak, iyi bir mertebeye erecekleriyle ilgili tasavvufî telâkki) konusunda ulu orta söz söylememeleri icap ettiğine iknaya çalışmaktadır³⁶. Eğer bu mektup gerçekten Beşir Ağa'ya ait ise, o zaman mesele az çok aydınlanmaktadır. Çünkü mektubun metninden, Beşir Ağa'nın müridlerinin şurada burada devir ve tenâsühe dair sözler ettikleri, ülemânın ve diğer tarikat erbabının tepkisini çekecek kadar şer'î emir ve ibadetlere aldırış etmedikleri anlaşılıyor. Bu da herhalde Fâzıl Ahmed Paşa'yı harekete geçirmeye kâfi gelmiş olsa gerekir.

Her hâlü kârda, 1663 yılında Sütçü Beşir Ağa ve kırk kadar müridinin öldürülmesi, Hamzavî Melâmîleri'ni artık büsbütün gizlenmeye ve yer altı faaliyetlerine itmiştir. Hepsinden önemlisi, Melâmî hareketi, artık İstanbul'u da terketmiş ve Arnavutluk, Bosna gibi, Rumeli'nin merkezî yönetimin takibinden nisbeten uzak mıntakalarına geçilmiştir. Bu uzun sükûn devresi, XIX. yüzyıla kadar sürecektir.

Melâmîler'le Osmanlı yönetiminin ilişkilerinin her zaman yukarıda anlatıldığı biçimde cereyan etmediği de bir gerçektir. Aşırı Vahdet-i Vücut fikirlerinin ulu orta ifşâ edilmediği, devlet işlerinin, devlet adamlarının tenkit olunmadığı ve müridlerin şer'î kaidelere uymalarının sağlanabildiği zamanlarda hükûmetin Melâmîler'le fazla ilgilendiği pek söylenemez. Ahmed-i Sârban, Hasan-ı Kabâdüz (öl. 1602) ve Hacı Kabâyî (öl. 1628) gibi şeyhlerin başta bulunduğu zamanlar sâkin ve ârızasız geçmiştir.

³⁵ Lâ'izâde, ss. 55-56.

³⁶ Ag.e., s. 51.

B) Tahlil:

Şimdi, yukarıdan beri, yaklaşık bir buçuk asırlık bir tarihçesini özet halinde vermeğe çalıştığımız Melâmî-Osmanlı yönetimi ilişkilerinin tahliline geçebiliriz. Bu ilişkilerin neden böyle olumsuz bir istikamette geliştiğini iyi anlayabilmek için, kanaatimizce meseleyi birbirine bağlı iki ana planda ele almak şarttır:

- 1- Melâmîler'in Osmanlı yönetimine bakış tarzı.
- 2- Osmanlı yönetiminin Melâmîler'e bakış tarzı.

1- Melâmîler'in Osmanlı yönetimine bakış tarzı:

Daha kuruluş devrinden itibaren, Osmanlı Devleti'nde mevcut tarikatların yönetim mekanizmasıyla ilişkilerinin genelde olumlu ve istikrarlı bir gelişme gösterdiği bilinen bir gerçektir. Ancak merkezî yönetimin güçlenip devletin bir imparatorluk hâline geldiği XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı tarikatlar aleyhine bu genel çizgide bazı sapmalar vukû bulmuşsa da, hiç biri, hatta Kalenderîler de dahil, Melâmîler kadar talihsiz olmamıştır. Üstelik daha başından beri gayri Sünnî (hétérodoxe) bir yapıya sahip bulunan Bektaşîlik bile, bir iki istisnâ hariç, 1826'lara kadar Sünnî Osmanlı yönetimi ile iyi ilişkiler içinde olmuştur.

O halde Melâmîler'in bu talihsizliği nereden gelmektedir? Onlarda farklı olan nedir? Kanaatimizce bu talihsizliğin temelinde doktorinlerinin yapısından gelen bir uyumsuzluk vardır. İlk devre Melâmîleri'nde olduğu gibi, siyasi otoriteye hiç bir zaman müsbet bir gözle bakamamışlardır. Biraz daha açık söylemek gerekirse, Bayrâmî Melâmîleri, daha Emîr Sikkînî zamanından beri Osmanlı yönetimini meşrû kabul edememişlerdir. Bu tavrın en açık bir biçimde ortaya çıktığı devir ise, Hamza Bâli zamanı olmuştur. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hamza Bâli zamanında Melâmîler kendi aralarından padişah, vezir, defterdar vs. yetkilileri tâyin ve bu sûretle isyana teşebbüs etmişlerdi³⁷. Bize göre Melâmîler'in Osmanlı yönetimine karşı oluşları, başından beri Osmanlı yönetiminin kendilerine karşı şartlanmasının

³⁷ Bk. Tayyib Okıç, "Quelques documents inédits concernant les Hamzavis" *Proceedings of The XX th Congress of Orientalists*, Leiden 1957, ss. 279-286; ayrıca bk. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1953, s. 307; aynı yazar, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul 1969, s. 265. Ancak Yusuf Ziya İnan da, monarşik yönetimi İslâm'ın esasına aykırı bulduklarından, Melâmîler'in buna karşı halkı kışkırttuklarını ifade etmektedir (bk. *İslâm'da Melâmîliğin Tarihi Gelişimi*, s. 151).

sonucu değildi. Kanaatimizce bu karşı oluşun altında, onların tasavvufi doktrinlerinden kaynaklanan bir sebep yatmaktadır.

O halde Melâmîler'in doktrini nasıl bir mâhiyet arz ediyordu ki, mevcut yönetimi meşrû tanımamayı gerektiriyordu? Bu doktrin, çok kuvvetli bir *kutub* (kutb) telâkkisine dayanıyordu. Şüphesiz kutb telâkkisi tasavvufta *velâyet* sisteminin temelini oluşturması itibariyle hemen her tarikatta mevcuttu. Ancak Melâmîler'de bu telâkkî diğerlerinden bir haylice farklı idi. Her şeyden önce Melâmîler'de *Kutub*, "Allah'ın bütün fiil ve sıfatlarıyla, vâsıtasız tecellî ettiği; âlemdeki işleri adâlet ve hakkâniyet üzere görmek ve yürütmek için bizzat Allah tarafından halife ve hakem kılınan, insânî bütün zaaf ve eksikliklerden arınmış", fevkalâde mukaddes bir şahsiyettir; üstelik bunun da ötesinde, *Sahib-zaman*'dır, *Sûret-i Rahman*'dır³⁸.

Bu telâkkide özellikle iki noktaya dikkat edilmelidir. Birincisi, kutbun âlemdeki işleri adâlet ve hakkaniyet üzere görmesi için bizzat Allah tarafından halife ve hakem kılınması, üstelik bu vazîfenin Allah'ın kendisine tecellî etmesiyle ilâhî bir sıfat kazanması; ikincisi ise, *Sahib-zaman* oluşu, yani Mehdî hüviyetini taşımasıdır³⁹. İşte meselenin can alıcı noktası buradadır. Çünkü bu iki nitelik kutbun siyasî bir misyonu olduğunu açıkça göstermektedir. Böyle olunca, bu nitelikte bir kutub telâkkisine sahip olan Melâmîler'den, baştaki yönetimi kabullenmeleri elbette beklenemezdi. Çok muhtemel olarak Melâmîler, Osmanlı yönetimini meşrû bir yönetim olarak tanıımıyorlar, siyasî otorite ve gücün de kendi şeyhlerinin yani kutbun elinde bulunması gerektiğini düşünüyorlardı. Ayrıca böyle bir telâkkî, tam Şîî ol-mamakla beraber, Melâmî doktrininin ona çok benzer bir yapı sergilediğini ortaya koymakta, *kutub* telâkkisini, Şîîliğin *İmam-ı Mâsum* telâkkisine çok yaklaştırmaktadır. Merhum Gölpınarlı da Melâmîlik'teki bu Şîîliğe benzer karaktere işaret etmiş bulunmaktadır⁴⁰. Bu karakteri çok açık bir şekilde,

³⁸ Bk. Lâ'lizâde, *Sergüzeşt*, Süleymaniye (Pertev Paşa) Küt. nr. 636, vv. 137b-140a. Bu varaklar arasında, konumuz açısından birinci derecede önemi hâiz söz konusu *kutub* telâkkisinin esaslı ve açık bir tasviri yapılmaktadır. Tasavvuftaki *kutub* telâkkisi için msl. bk. F. de Jong, "Qotb", El2.

³⁹ Meselâ Oğlan Şeyh İbrahim Efendi bunu bir şiirinde aynen şöyle terennüm ediyor (bk. *Kutbiyye-i Dil-i Dâna*, Türk Tarih Kurumu Küt., nr. 333, s. 190).

İsnâ eşer oldım hemin esârla oldım emin

Ayne'l-yakîn Hakka'l-yakîn *Mehdi-i devran* olmuşam

⁴⁰ *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 99. Bu tipik karaktere aynı şekilde H. İnalçık tarafından da işaret olunmakta, Melâmîler'in Osmanlı yönetimine karşı çıkışlarında haklı olarak bunun tesirine dikkat çekilmektedir (bk. *The Ottoman Empire*, ss. 191-192).

Melâmî şeyhlerinin (Ahmed-i Sârban ve Oğlan Şeyh İbrahim Efendi gibi) divanlarında vesâir manzûmelerinde tesbit edebilmek imkân dahilindedir⁴¹. Bazı Melâmî şeyhlerinde kutub telâkkisinin hulûl ve tenâsühe yorulabilecek bir tarzda terennüm olunduğunu görmek hiç de zor değildir. Bunun örneklerinden bir kısmını Oğlan Şeyh İbrahim Efendi (öl. 1655) bazı kasîdelelerinde ve özellikle *Kutbiyye-i Dil-i Dâna*'sında vermektedir⁴².

İşte kanaatimizce Melâmîler'in, XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar çoğu zaman Osmanlı yönetimi ile bağdaşamamalarının tek değilse bile önemli bir sebebi, yukarda açıklanmaya çalışılan bu doktrinde kendisini göstermektedir ki, yönetimin iyi gitmediği dolayısıyla toplumsal yapının bir takım ârızalar sergilediği karışıklık zamanlarında Melâmî şeyhleri kendilerini böyle yarı ilâhî bir misyonla yükümlü görüyor ve ekseriya mehdilik dâvasıyla harekete geçiyorlardı. Zaten Melâmî kaynaklarında zaman zaman, "*Konstantîniyye ve Diyar-ı Rûm'da fisk u fücûr ve zulüm ve cehâlet*"ten şikâyetler yer almakta, bunların ancak *Kutb-ı Âlem* tarafından düzeltilebileceğine dair, yaşadıkları devri eleştiren satırlara rastlanmaktadır⁴³.

İşte, Bünyamin-i Ayâşî'den itibaren, özellikle Orta Anadolu'da Ankara havâlisinde Melâmî şeyhlerinin merkezî yönetimin takibatuna, hatta cezâsına uğratılmaları, herhalde Melâmî kaynaklarının ileri sürdükleri gibi, *iftirâ*, *isnad* ve *töhm*et olmayıp mehdilik dâvası yüzünden olsa gerektir.

Aslında bütün bu olayların, en azından XVI. yüzyıldakilerin, 1522-1561 arası yıllara rastlaması bir tesadûf eseri değildir. Bu yılların, Orta Anadolu'da bir takım isyanların çıktığı, şiddetli bazı toplumsal kaynaşmaların meydana geldiği ve nihayet şehzâde mücadelelerinin vukû bulduğu bir dönemi teşkil ettiği dikkati çeker. Başlı başına işsiz insanların, çiftini çubuğunu kaybetmiş çift-

⁴¹ Müstakimzâde, Ahmed-i Sârban'daki Şîi tesirleri gösteren bazı manzûmelerini eserine kaydettiği gibi (bk. *Melâmiyye-i Şettâriyye*, ss. 46-48), Gölpinarlı da, onun divanından aldığı tipik bir kaç şiirini yayınlamıştır (bk. *Melâmîlik ve Melâmîler*, ss. 59-60, 64-67, 98-99).

⁴² Msl. bk. ss. 116, 193:

Benim Allahlûğım abdiyyetim ile olur hâsıl

.....

Ben ol zâum ki İsalık Muhammedlik sıfâtumdır
Sıfâtımdan görünür zât-ı pâkim nûr-i bî-hemâ

.....

İbrahîmin yüzün gören görsün beni bilsün beni
İbrahîmin gönlünde ben gün gibi tâbân oluşam

⁴³ Msl. bk. Lâ'lizâde, *Sergüzeşt*, v. 139b.

çilerin, tımarından olmuş sipahilerin kol gezdiği bu dönem, bazı araştırmalara göre Anadolu'da bir nüfus artışını da haber veriyordu⁴⁴. Bu sebeple Melâmî kaynaklarının Ankara havâlisinde faaliyet gösteren Melâmî şeyhlerinin müridlerinin çiftçi ve sipahilerden teşekkül ettiğini yazmaları bir gerçeğin ifadesidir. Bu insanlar, bu şeyhler etrafında toplanarak onların sağladığı mistik ortam içinde kendilerine bir çıkış yolu arıyorlardı.

İstanbul, Edirne ve Bosna dolaylarındaki Melâmî hareketini de aynı sosyal muhteva içinde görmemek için bir sebep yoktur. Bu yüzdendir ki, İsmali-i Mâşukî, Hamza Bâli gibi şeyhlerin sebebiyet verdikleri olaylar, merhum Gölpınarlı'nın ileri sürdüğü gibi mâsum bir "Vahdet sırrını ifşâ" olayından ibaret değildi⁴⁵. Dolayısıyla Melâmî hareketinin Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyılın ortalarına doğru mâruz kalmaya başladığı sosyal ve ekonomik çözülmenin şiddetle zarara soktuğu esnaf ve tımarlı sipahi zümrelerinin durumuyla çok yakından ilgisi vardır. Eğer Melâmî hareketi İstanbul ve Edirne gibi Rumeli şehirlerinde bilhassa esnaf ve askerler arasında yayılmışsa⁴⁶, bunun sebebini başka yerlerde aramamalıdır. XVII. yüzyıldaki hareketleri de bizce aynı mâhiyette değerlendirmek gereklidir.

Melâmîler, Osmanlı yönetimini meşrû iktidar olarak görmediklerini başka şekillerde de ortaya koyuyorlardı. Şeyhlerin titizlikle üzerinde durdukları iki konu vardı. Birincisi, her müridin mümkün mertebe iktisaden devletten bağımsız olmasıydı. Bu itibarla bütün müridlerin imkân dahilinde mutlaka bir meslek sahibi olmaları şart koşuluyordu⁴⁷. İkincisi ise, hiç bir şekilde mahkemelere düşmemek⁴⁸, yönetime yakın çevreler ve kişiler, meselâ bey, paşa ve kadımlarla düşüp kalkmamak idi⁴⁹. Melâmîler bu kaideye uyararak kendi dışındakilerle hukûkî anlaşmazlıklara düşmekten şiddetle kaçındıkları gibi, aralarında bir ihtilaf olduğu veya biri suç işlediği zaman, onu kendi aralarında halledip, cezaları kendileri takdir eder ve uyguluyorlardı⁵⁰.

⁴⁴ Bu konuda msl. bk. M. Akdağ, *Celâli İsyânları*, Ankara 1963; M.A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, London 1972; İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür ve teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 985; I. Beldiceanu-Steinherr-J.-L. Bacqué-Grammont, "A propos de Quelques Causes de Malaises...", *AO*, VII (1982), 71-115.

⁴⁵ Bk. *Melâmîlik ve Melâmîler*, s. 204.

⁴⁶ Gölpınarlı, *Mezhepler ve Tarikatler*, ss. 267-268.

⁴⁷ Lâ'lizâde, *Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, ss. 119-124; Gaybî Sun'ullah, *Sohbetnâme*, Süleymaniye (Hacı Mahmud) Küt., nr. 3137/1, v. 2a.

⁴⁸ Msl. bk. Müstakimzâde, s. 22.

⁴⁹ Gaybî Sun'ullah, aynı yerde.

⁵⁰ Lâ'lizâde, a.g.e., ss. 109-113.

Kısaca, Melâmîler her bakımından kendilerini Osmanlı merkezî yönetiminin sultanından kurtarmaya ve ilişkilerini asgarîye indirmeye çalışıyorlardı. Onlar için, sultanların, veziriâzamların iç ve dış siyasî meselelerle uğraştıkları, yahut savaşa gittikleri zamanlar, en temennî edilen zamanlardı. Çünkü böyle dönemler kendileri için nisbî rahatlık dönemleriydi. Bu yüzden ki, hemen bütün Melâmî kaynaklarında, Pir Aliyy-i Aksarâyî'nin şu sözü nakledilir: "*Allah padişahların ayaklarını üzengiden çıkarmaya! Vükelây-ı saltanat olanların elleriyle başlarını kaşımaya mecal vermeye! Tâ ki Ehl-i Hakk huzur ve râhatda olsun*"⁵¹.

2- Osmanlı yönetiminin Melâmîler'e bakış tarzı:

Çok iyi bildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışı, *Nizâm-ı Âlem* prensibinde ifadesini bulur. İç politikadan dış politikasına, müesseselerinden kültür hayatına varıncaya kadar her şeyi ile bu prensip etrafında teşkilâtlanmıştır. İşte devletin tarikatlara bakış tarzı ve onlarla tarih boyunca geliştirdiği ilişkiler kaba hatlarıyla bu genel çerçevede mütâlâa edilmelidir. Devletin genel olarak tarikatları müslüman Osmanlı tebaası için bir istikrar unsuru kabul ettiğinden, bu konuda Sünnî-gayri Sünnî ayrımı yapmadığını söylemek mümkündür. Bu itibarla, yönetim-tarikat ilişkileri tarihi boyunca görülen, zaman zaman bazı tarikatlara karşı sertleşmelerin, *Nizâm-ı Âlem* presibinin bozulması ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz.

İşte Osmanlı yönetiminin Melâmîler'le ilişkilerine ve onlara bakış tarzına yön veren temel etken bize göre budur. Daha Hacı Bayram-ı Velî hayatta iken, II. Murad'ın Bayrâmîye tarikatının kaydettiği gelişmeleri yakından takip ettiğini biliyoruz. Hatta Bayrâmî geleneğindeki bir rivâyet, sultanın bir ara bu gelişmeden endişelendiğini gösteriyor. O, şeyhi yanına getirip bizzat tanımak istemiş ve kendisiyle konuştuktan sonra endişesi zâil olmuştur⁵². II. Murad'ın endişelerini, babasının son zamanında çıkan Şeyh Bedreddin isyanı göz önüne getirildiğinde anlamak mümkündür.

XV. yüzyılın sonlarında Ömer Dede ile muhtemelen sosyal bir tepki olarak doğup gelişen Bayramî Melâmîliği'nin, XVI. yüzyılda değişmeğe başlayan siyasî, sosyal ve ekonomik şartlar sonucu, 1520'lerden itibaren sadece tasav-

⁵¹ Ğaybî Sun'ullah, v. 31a; krş. Gölpinarlı, *Tasavvuftan dilimize Geçen Deyim ve Terimler*, İstanbul 1977, s. 22.

⁵² Msl. bk. Fad Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Velî, Yaşamı, Soyu-Vakfı*, Ankara 1983, I, 24-27.

vufi bir düşünüş ve yaşayış olmaktan iyice çıkıp tam anlamıyla sosyal muhtevalı bir harekete dönüştüğü müşahede ediliyor. Bu hareket aynı zamanda, önceleri çiftçi ve tımarlı sipahilerden oluşan bir tabana, daha sonra ise en fazla esnaf zümresine dayanan mehdîci (messianique) bir karakter sergiliyordu⁵³. İşte Osmanlı merkezî yönetimini Melâmîler'e karşı sert tedbirler almaya ve bir seri idam cezası uygulamaya sevk eden sebep bu idi. Çünkü devletin her bakımdan esas dayanağını teşkil eden söz konusu zümrelerde yaratılan geniş muhalefet tabanı, elbette yönetimi büyük ölçüde zarara sokacaktı. Yoksa Osmanlı hükûmetinin, sırf bir inanç ve düşünce olarak kaldığı müddetçe aşırı olsun olmasın Vahdet-i Vücut telâkkisiyle uğraştığını kabul etmek kanaatimizce çok zordur. O, çok çabuk ayaklanma haline dönüşmeye elverişli olduğu defalarca göstermiş olan bu muhalefet ortamını yok etmek maksadını güdüyordu. Bu itibarla bunun en kısa yolu, hareketin önderlerini ortadan kaldırmak olacaktı, ki idam cezalarının esasası bizce budur. Bir başka ifadeyle, Osmanlı yönetiminin Bayrâmî veya Hamzavî Melâmîleri'ne uyguladığı siyaset, gerçekte düşüncenin değil, eylemin mahkûm edilmesidir.

Burada, Vahdet-i Vücut hakkındaki aşırı fikirlerinin, ülemâ arasında ve diğer tarikat çevrelerinde Melâmîler'e karşı bir tepki doğurduğunu, bu yüzden sık sık Şerîata ters düşmekle suçlanmalarına sebebiyet verdiğini belirtmek icap eder⁵⁴. Hatta bu tepkinin, yönetim kademelerinde zaten Melâmîler aleyhine olan tutumu daha da sertleştirmekte belli bir katkısı bulunduğunu söylemeliyiz. Zaten kaynaklara dikkatle bakıldığında, idam edilen Melâmî şeyhlerinin genellikle *zendeka* ve *ilhâd*, yani dinsizlik ve Allahsızlıkla suçlandıkları görülmekle beraber, bu suçun "*halkı dalâlete sevk ederek ikaz-ı fitneye bâis olma*" keyfiyetine dayandırıldığı dikkatten kaçmaz. Nitekim kendi-

⁵³ Nitekim 1740'larda bile Lâ'lizâde Abdülbâki'nin, "*İmamü'l-mü'minîn ve Halife-i Seyyidü'l-mürselîn.... ve Süret-i Rahman olan Sâhib-zaman*", yani Mehdî'yi dünya gözüyle görebilmek için yirmi sekiz seneden beri duâ ettiğini söylediğine bakılırsa (bk. *Sergüzeşt*, v. 140a), Melâmî hareketinin bu messianique karakterini sürekli koruduğu ileri sürülebilir.

⁵⁴ Muhtelif tarikat şeyhlerinin zaman zaman Melâmîler aleyhine bir takım risâleler yazarak bu tepkilerini dile getirdiklerini ve onları Şerîata aykırı yaşamakla suçladıklarını biliyoruz. Bunlardan Sünbülî Şeyhi Yusuf Sinan Efendi'nin *Tadlilü't-Te'vil'i* ile, Mehmed Amîki'nin *Eyyühe'l-Veled* adlı risâlelerinden Gölpınarlı bahsetmiştir (bk. *Melâmîlik ve Melâmîler*, ss. 75-76). Bunlara biz de bir örnek olmak üzere, Abdüllâtîf Kudsî'nin *Keşfü'l-İ'tikad fi'r-Reddi alâ Mezheb'i Ehli'l-İlhâd* (Bursa Ulucami Küt., mecmua nr. 1479) isimindeki risâlesini ekleyebiliriz (Burada, adı geçen risâleyi bize haber veren ve Melâmîler'e yöneltilen tenkidleri ihtiva eden kısımları istinsah ederek gönderen, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Mustafa Kara'ya teşekkür borçluyuz).

lerine İslâm cezâ hukukunun bu belirtilen hususla ilgili hükümleri uygulanmıştır⁵⁵.

Elimizdeki belgeler, bir kaç istisnânın dışında, yapılan yargılamaların, verilen idam fetvalarının pek kolayca baştan savuşturulmadığını gösteriyor. Bilhassa İbn Kemal ve Ebussuud Efendi'nin şayanı takdir bir tarzda titiz davrandıklarını, "*iẖtimal munkatı' olmayınca*" idama karar vermediklerini anlıyoruz. Bunun dikkate değer bir belgesi, Atâyî sayesinde bize kadar gelebilmiştir. Osmanlı hukuk tarihi bakımından da önemi açık olan bu belge, yine idamı istenen bir Melâmî şeyhi olan Gazanfer Dede hakkında veziriâzâmin sorularına cevaben Ebussuud Efendi'nin yazdığı bir mektuptur⁵⁶. Burada, şeyhülislâmın Gazanfer Dede'nin yargılanması esasında gösterdiği titizlik her türlü takdirin üzerindedir. Zaten Gazanfer Dede Ebussuud Efendi'nin bu titizliği sâyesinde hayatını kurtarmış ve 1566'da Vize'de ölünceye kadar yaşamıştır. Ama aynı Ebussuud Efendi, Hamza Bâli hakkında kesin deliller karşısında idam fetvasını vermekte de tereddüt etmemiştir. Bununla beraber, Sütçü Beşir Ağa örneğinde olduğu gibi üstünkörü dâvalarla doksan yaşında ihtiyarların idama yollandığı da olmuştur.

Osmanlı yönetiminin, en azından XVI. yüzyılın son çeyreğine gelinceye kadar, Melâmîler'e bakış tarzında, muhtemelen Safevî motifinin de etkili olduğu düşünülebilir. Bunun isbatı şimdilik mümkün olmamakla beraber, aynı motifin Kalenderîler için geçerli olduğunu biliyoruz⁵⁷. Daha yukarıda temas edildiği üzere, gerek hareketin mehdîci karakteri, gerek XVI. yüzyıldaki Melâmî şeyhlerinde görülen Şii eğilimler, gerekse Melâmîliğin Bayrâmîlik vasıtasıyla Safeviyye tarikatı ile olan bağlantısı bu ihtimali büsbütün imkânsız kılmamaktadır. Özellikle Orta Anadolu'daki Melâmî hareketinde Safevî sempatizanlığı motifi düşünülebilir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, XVI. ve XVII. asır boyunca Osmanlı merkezî yönetimi ile Melâmîler arasındaki olumsuz ilişkinin, bu berikiler açısından yönetimin gayri meşrûluğu inancı; hükûmet açısından ise, toplum düzeninin sarsılmasına engel olma amacı tarafından yönlendirildiğini söylemek mümkündür.

⁵⁵ Bu konuda msl. bk. es-Serahsî, *Kitabü'l-Mebsût*, Beyrut (tarihsiz), X, 125.

⁵⁶ Bk. *Zeyl-i Şakayık*, ss. 87-88.

⁵⁷ Bu husuta bk. Aziz Mahmud Hüdâyî, *Tezâkir-i Hüdâyî*, Süleymaniye (Fatih) Küt., nr. 2572, v. 89a.

AHMED CEVDET PAŞA'NIN ÖNERDİĞİ YENİ BİR TAKVİM¹

REMZİ DEMİR - YAVUZ UNAT

Bu makalemizde, önde gelen tarihçilerimizden ve devlet adamlarımızdan Ahmed Cevdet Paşa'nın *Takvîmü'l-Edvâr* adlı eserini tanıtarak, bu eserde önerilen ve şemsi seneye dayanan yeni takvimin Türk astronomi tarihindeki yerini ve önemini göstermeye çalışacağız.

I

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), bugün Bulgaristan'ın sınırları içinde kalan Lofça'da doğmuş ve Arabi ilimlere ilişkin ilk derslerini memleketinde aldıktan sonra, 1839 yılı başlarında daha geniş bir öğrenim görmek amacıyla İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da bir yandan dönemin önemli bilginleri olan Hâfız Seyyid Efendi, Doyranlı Mehmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivi Hoca Şâkir Efendi'nin naklî ilimlere ilişkin derslerini izlerken, diğer yandan da Miralay Nuri Bey ve Münecimbaşı Osman Sâbit Efendi'den aritmetik, cebir ve geometri gibi aklî ilimlere ilişkin dersler almıştır. Mantık ilmini konu edinen *Mi'yâr-ı Sedâd* (1876) ve bu bildirinin konusu olan *Takvîmü'l-Edvâr* incelendiğinde, Ahmed Cevdet Paşa'nın bilimsel donanımının oldukça derin ve kapsamlı olduğu ve tarih ilminin yanısıra birkaç aklî ilmi de içine aldığı derhal anlaşılmaktadır.

1844 yılında Rumeli Kazaskerliği'ne bağlı Premedi kazası kadılığı ile devlet hizmetine giren Ahmed Cevdet Paşa, Meclis-i Maârif üyeliği, Dârü'l-Muallimîn müdürlüğü, Dârü'l-Fünûn'da okutulacak kitapların hazırlanması maksadıyla 18 Temmuz 1851 yılında kurulan ve ilk Türk akademisi olarak görülen Encümen-i Dâniş üyeliği, vakanüvislik, Halep valiliği ve adliye nazırlığı gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1890'da memuriyet hayatından çekilerek ilmî çalışmalarına dönmüş ve 1895 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

¹ Bu makale, 2-6 Eylül 1996 tarihleri arasında, Boğaziçi Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi tarafından İstanbul'da düzenlenmiş olan "X. Ulusal Astronomi Kongresi"nde bildirisi olarak sunulmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa'nın kaleme almış olduğu eserlerin büyük bir kısmı tarih ve dil konularıyla ilgilidir ve bunlardan en önemli olanları Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) Vakay-i Hayriyye'ye (1825) kadar Osmanlı Devleti'nin tarihini anlatan ve 12 ciltten oluşan *Târih-i Cevdet*, vakanüvisliği zamanında (1855-1865) önemli olaylara ilişkin tutmuş olduğu notlardan oluşan *Tezâkir-i Cevdet*, 1839-1876 yılları arasındaki siyasi olayları konu edinen *Ma'ruzât*, *Kısâs-ı Enbiyâ* ve *Tevârih-i Hulefâ*, *Kırım* ve *Kafkas Tarihçesi* ile *Medhal-i Kavâid*, *Kavâid-i Osmâniyye*, *Belâgât-ı Osmâniyye* ve *Âdâb-ı Sedâd fi İlmi'l-Âdâb*'dir; ayrıca Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanan ve ilk medenî kanunumuz olan *Mecell-i Ahkâm-ı Adliyye* de Osmanlı hukuk tarihinin çok değerli belgelerinden biridir.

II

Makalemizin konusu olan *Takvîmü'l-Edvâr* ise, küçük bir yapıt olup (I. baskısı elli üç sayfadır), belirleyebildiğimiz kadarıyla 1870 ve 1882 yıllarında iki kez basılmıştır. Ebu'z-Ziyâ tarafından hazırlanan ikinci baskıya yeni bir takvim oluşturmak için kurulan komisyonun gerekçeli kararı ile buna ilişkin 1871 tarihli ferman da eklenmiştir; ayrıca genişletilmiş olan bu ikinci baskıda (II. baskısı seksen sayfadır), Ebu'z-Ziyâ'nın çok sayıda dipnot düştüğü görülmektedir.

Türk astronomi tarihindeki ve Türk maliye tarihindeki yerinin ve öneminin belirlenebilmesi için, bu yapıt, 1996 yılında, Remzi Demir ve Yavuz Unat tarafından sadeleştirilerek yeniden yayımlanmıştır².

Ahmed Cevdet Paşa, *Takvîmü'l-Edvâr*'ın yazılış gerekçesini *Tezâkir*'inde ayrıntılı olarak bildirmiştir³. Buna göre, Âli Paşa zamanında, Fransa'da kullanılmakta olan uzunluk ve ağırlık ölçütlerinin Osmanlı ülkelerinde de kullanılması Devlet Şura'sında müzâkere edilirken, takvim sorunu da gündeme getirilmiş ve yapılan tartışmalar sonucunda şemsî senenin tercih edilmesi uygun görülmüştür, ancak maliye tarafından kullanılmakta olan şemsî senenin, geleneksel kamerî seneye uygun bir biçimde uzlaştırılmadığı görülünce, Hicrî Takvim'i bırakmaksızın yeni bir şemsî senenin oluşturulup oluşturulamayacağı araştırılmış ve bu arada Ahmed Cevdet Paşa'nın da görüşü sorulmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, sorunu inceledikten sonra, en uygun tak-

² Ahmed Cevdet Paşa, *Takvîmü'l-Edvâr (Takvimler)*, Hazırlayanlar: Remzi Demir ve Yavuz Unat, Ankara 1996. Bu makaledeki alıntılarda, bu sadeleştirme kullanılacaktır.

³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Cilt 4, Ankara 1986, s. 109-110.

vimin şemsî ve hicrî sene esasına dayanması gerektiğine karar vererek, inceleme sonuçlarını *Takvîmü'l-Edvâr* adlı yapıtıyla ilgililere duyurmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, *Takvîmü'l-Edvâr*'ın yazılış gerekçelerinden birisi de, yeni bir şemsî sene düzenlenmediği takdirde, "siviş senesi'nin yaklaşması nedeniyle mâlî senemizin alışlageldiği biçimde düzeltilmesinin gerekli olduğu konusunda uyarıda bulunmaktır. Çünkü bugüne değin, mâlî senenin ayları şemsî ve seneleri ise kamerî olduğundan, her otuz üç senede bir sene atlanarak düzeltme yoluna gidilmiş ve buna maliyeciler tarafından "siviş senesi" denilmiştir. Meselâ Sultan Abdülmecid Hân'ın cülûsu siviş senesine rastlamış ve o dönemde bir sene atlanmıştır. 1288 (1871-1872) senesi de siviş senesi olacağından bu yolla düzeltilmesi gerekmektedir⁴.

Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, Türkçe'ye karşı da çok duyarlıdır ve *Takvîmü'l-Edvâr*'ı Türkçe yazarak Türk dilinin bilim dili olamayacağını savunanların yanıldığını da göstermek istemektedir. Bu konuda *Tezâkir*'de şunları söylemiştir:

"Binâen-aleyh bir sene-i şemsiyye-i hicriyye itihâzının mü-nâsib olacağına dâir lisanımızda zebân-zed olan ta'birât ile herkesin anlayacağı sûrette bir risâle yazıp *Takvîmü'l-Edvâr* tesmiye ettim ve lisân-ı türki ilim lisânı olamaz diyenlere lisânımızın her şeye kabil olduğunu ve bu lisân ile her fenden güzel eserler yazılabileceğini tasdik ettirdim"⁵.

III

Takvîmü'l-Edvâr bir metin ile bir ekten oluşmuştur; metinde, İslâmiyetten önce ve sonra muhtelif milletler tarafından kullanılmış olan takvimler ayrıntılı bir biçimde tanıtılmış ve bunlar arasında gerçeğe en yakın ve astronomi bilimine en uygun takvimin, Selçuklu Sultanı Celâleddin Melikşah döneminde, Ömer Hayyâm'ın başkanlığını yürüttüğü bir bilginler kurulunca düzenlenmiş olan Celâlî Takvimi olduğu sonucuna varılmıştır; öyleyse Osmanlı maliyesinde karşılaşılan sorunları çözebilmek için şemsî seneye göre düzenlenen Celâlî Takvimi kullanılmalı, fakat takvim başlangıcı, Celâlî Takvimi'nin kullanılmaya başlandığı sene (15 Mart 1079) değil, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği sene (20 Eylül 622) olma-

⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 110.

⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 110.

lıdır, çünkü geleneksel kamerî takvimin başlangıcı da hicret senesidir. Metnin arkasında bulunan ekte ise, Batlamyus'un Yermerkezli gök sistemi ile Kopernik'in Güneşmerkezli gök sistemi tanıtılmış ve sistem farklılığının, takvim hesabını etkilemeyeceğine temas edilmiştir. Aslında Ahmed Cevdet Paşa'nın,

"Gördüğü şeylerde (meşhûdât) böyle ihtilâfa düşen insanın, düşündüğü şeylerde (makûlât) ne kadar ihtilafa düşeceği biraz düşünmekle anlaşılır. İşte bunun içindir ki hikemî konuların çoğunda akıl sahiplerinin görüşleri birbirlerine karşıt, bir adamın bir zamandaki görüşü, diğer zamandaki görüşüne ters olur. Her fende bu gibi ihtilâflar çoktur. Fakat açıklandığı üzere, eski ve yeni astronomi ihtilâfının zic ve takvim ilmi hesaplarına tesiri yoktur. Zira devreden gerek Güneş olsun ve gerekse Yer olsun, iki durumda dahi günlük hareketin miktarı birdir. Şu kadar ki Güneş'in bir günlük dolanımı denilecek yerde, Güneş'in etrafında Yer'in bir günlük dolanımı denilmesi lâzım gelip, gerçek durum malum olduktan sonra, böyle bazı ibârelerin değiştirilmesiyle, ibâreler arasındaki ihtilâfın düzeltilmesi kolay bir şey olduğundan, yukarıda görülen zic ve takvim meselelerinin yeni astronomi hükümlerine zıt düşmeyeceği açık bir şeydir"⁶.

diyerek eski ve yeni astronomi sistemleri arasındaki farkın, zic ve takvim hesabını etkilemeyeceğini bildirmek mecburiyetinde kalışı çok ilginçtir. Çünkü bu yaklaşım, Osmanlı bilginler topluluğunun, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile, Güneşmerkezli Kopernik sistemine kuşkuyla baktıklarını düşündürmektedir.

IV

Şimdi *Takvîmü'l-Edvâr*'ı biraz daha yakından tanıyalım. Ahmed Cevdet Paşa, yapıtının başlarında, eski milletlerden Nabatîler ile Keldânilerin takvim konusundaki çalışmalarını, muhtelif İslâmî kaynaklara dayanarak tanıttıktan sonra, takvim hesaplarının kuramsal yönünü anlatmaya girişir. Sene ve ayların kolayca gözlemlenebilen Güneş ve Ay'ın dolanımlarına göre belirlendiğini söyleyerek, şemsî sene, kamerî sene, şemsî ay, kamerî ay gibi terim-

⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Takvîmü'l-Edvâr*, s. 87-88.

leri tanımlar ve bir şemsi sene (365 1/4 gün) ile bir kamerî sene (354 1/3 gün) arasındaki fark yaklaşık 11 gün olduğundan, 65 şemsi senenin 67 kamerî seneye eşit olduğunu belirtir⁷. Gerek şemsi ve gerekse kamerî olsun, sene ve ayların hakikî ve ıstulâhî olmak üzere iki kısma ayrıldığını, şayet Güneş ve Ay'ın dolanımına itibar olunursa, senelerin ve ayların hakikî, günlerin sayısına itibar olunursa, ıstulâhî olacağını söyler⁸, daha sonra da bir takvim için gerekli olan diğer kuramsal bilgileri verir. Burada oldukça ayrıntıya indiği görülür.

Kuramsal bilgileri düzenli bir biçimde aktardıktan sonra, Ahmed Cevdet Paşa, muhtelif dönemlerde muhtelif milletler tarafından kullanılmış olan takvimleri tanıtmaya başlar ve İbrânî, Eski Fars, Eski Yunan, Rûmî, Kıptî ve Frenk takvimlerinin ilkeleri ve gelişim süreçleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Bu tarihi değerlendirme göz önünde bulundurularak, takvimlerin hakikî sene ve aylara göre düzenlenmesi gerektiği, günlerin sayısına göre düzenlenmiş olan takvimlerin yanlışlardan kurtarılmasının olanaksız olduğu sonucuna ulaşılır⁹.

Burada, Ahmed Cevdet Paşa'nın modern bir yaklaşım içerisinde olduğu ve önündeki sorunun çözümünü ararken, tarihi perspektifin sağlayacağı olanaklardan yararlanma yoluna gittiği görülür. Mükemmel bir takvimin ilkelerini belirlerken, tarih boyunca tasarlanmış ve kullanılmış olan takvimlerin verimliliğinden ilham alma yoluna gitmesinin en önemli nedeni, kuşkusuz, iyi bir tarihçi olmasıdır.

Daha sonra Ahmed Cevdet Paşa, Müslümanlar tarafından bugün de kullanılmakta olan kamerî ve hicrî takvimi, tarihsel ve kuramsal açıdan tanıtır; kamerî sene ve aylara dayalı olan takvimlerin mâlî yönden bir takım sakıncalar doğurduğunu belirterek, Abbasîler döneminde yaşanan sıkıntıları hatırlar. Ona göre, bilimlerin tanınması ve yayılması için önemli girişimlerde bulunan Abbasî halifeleri, başlangıçta kamerî seneyi benimseyerek, şemsi senelerin hesabını tutmamışlardı. Masraflar kamerî seneye göre yapılırken, araziden alınan öşür ve haraç gibi gelirler, doğal olarak, şemsi seneye göre toplandığından, yaklaşık her otuz senede bir senelik masraf karşılıksız kalıyordu. Bu yüzden Hicrî 363 (Milâdî 973-974) yılında halife olan Tâyi'ullah (929-1003) döneminde hazinede bir tek akçe kalmadığı halde, masraf kapı-

⁷ Ahmed Cevdet Paşa, s. 36.

⁸ Ahmed Cevdet Paşa, s. 37.

⁹ Ahmed Cevdet Paşa, s. 63.

larının kapanmadığı görülünce, bu dengesizliğin giderilmesi için Halife, alimlere ve fakihlere danışmış ve sonuçta kebise itibarının gerekli olduğu anlaşılmıştır, her ne kadar dinî işlerde aylarca kebise itibarı yasak ise de, devlet işlerini yoluna sokmak için kaba ve yaklaşık bir hesapla her 31 kamerî sene, 30 şemsî seneye eşlenmiştir¹⁰.

Sonra bu sorun, Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde kapsamlı bir biçimde ele alındığında, şemsî seneye dayalı yeni bir takvim düzenlenmenin daha uygun olduğu görülmüştür. Hicrî 465 (Milâdî 1072-1073) tarihinde Selçuklu tahtına oturan Celâleddin Melikşah'ın (1055-1092) meşhur veziri Nizâmülmülk (1018-1092), Hicrî 467 (Milâdî 1074-1075) senesinde dönemin önde gelen astronomlarını toplayarak takvim sorununu görüşmüş ve bu görüşmenin sonucunda, Güneş'in Koç burcuna girdiği gün, "Nevrûz" (yani *yenigün*) ve Hicrî 468 (Milâdî 1075-1076) senesi nevruzu ise yeni takvimin başlangıcı olarak benimsenmiştir. Ancak takvimin diğer ilkelerinin belirlenebilmesi düzenli gözlemlerin yapılmasını gerektirdiği için, bir kurul oluşturularak başına meşhur bilginlerden ve şairlerden Ömer Hayyâm getirilmiş ve yapılan gözlemlerin ardından Hicrî 471 (Milâdî 1079) senesi Ramazan ayının onuncu gününden itibaren geçerli olmak üzere yeni bir şemsî takvim icat edilip, Celâleddin Melikşâh'ın adına ithafen "Celâlî Takvimi" diye adlandırılmıştır¹¹.

Seneleri hakikî ve şemsî olan bu takvimin ilk üç senesi 365 gün ve dördüncü senesi ise (yani kebise senesi ise) 366 gün olarak kabul edilmiş, fakat 130 senede oluşan bir günlük farkı yedirmek için, her yedinci kebise, beşinci seneye ertelenmiştir; böylece 130 senede oluşan 32 kebise, 31 kebiseye düşürülmüş olmaktadır. Celâlî Takvimi'nin aylarına gelince, Ahmed Cevdet Paşa'nın da bildirdiği gibi, bunlar, hakikî ve şemsî olabilecekleri gibi, ıslâhî ve şemsî de olabilirler¹².

Osmanlı mâliyecileri de, Abbâsîler döneminde olduğu gibi, kamerî sene ile şemsî sene farkından kaynaklanan sıkıntıları yaşamamak ve gelir-gider dengesini sağlayarak hazinenin açık vermesini engellemek amacıyla, Suriye'de kullanılan ve Rûmî Takvim olarak tanınan şemsî takvimi kullanmaya başlamışlar, ama ne hikmetse, şemsî ayları şemsî senenin kısımları olarak benimseyecekleri yerde, kamerî senenin kısımları olarak benimsemiş-

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, s. 74.

¹¹ Ahmed Cevdet Paşa s. 75-76.

¹² Ahmed Cevdet Paşa, s. 76-77.

lerdir. Daha önceki çağlarda seneleri şemsî ayları ise kamerî olarak kabul edenler görülmüştü; Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, böyle bir kabul, arşını, ondan küçük olan endâzenin kısım ve kesirleri ile takdir ve tayin anlamına geleceği için makûl bir işmiş gibi görünse de, kesirlerin paydaları uyuşmadığından, hesap sırasında büyük bir güçlüğü doğmasına neden olmuştur. Ancak seneleri kamerî ve ayları ise şemsî olan bir takvimin kabulü, endâzeyi ondan büyük olan arşının kısım ve kesirleriyle takdir ve tayin anlamına geldiği için makul bir iş değildir ve bu nedenle geçmiş milletlerden hiçbirinde, Osmanlıların düşmüş oldukları bu hataya düşen ve böyle bir takvim tutan olmamıştır¹³.

Ahmed Cevdet Paşa, böyle tuhaf bir şemsî takvimin benimsenmesinden sonra, karşılaşılan sorunlara iki güzel örnek verir:

1) 1287 senesinin Mart'ı, Zilhicce'nin 21'ine tesadüf edeceğinden, yalnız 9 günü 1287'nin içinde kalacağı halde, diğer günleriyle ayları 1288 senesine gireceği için, meselâ 1287 senesi Nisan ayı denildiğinde, acaba 1287 senesinde giren Nisan ayı mı, yoksa 9 günü 1287'de kalıp, gerisi 1288'e giren senenin Nisan ayı mı kastedilmiş olacaktır? Anlaşılamaz.

2) 1255 senesinde olduğu gibi, 1288 senesinde de Mart ayı asla girmeyeceğinden, 1288 senesi Mart ayı diye yazılan senetin hiçbir hükmü olmayacaktır¹⁴.

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, bu gibi sorunların giderilebilmesi için Osmanlıların kullanmış oldukları Rûmî Takvim'in terkedilerek, yerine akıl ve hikmete daha uygun olan başka bir şemsî takvimin, yani Celâlî Takvimi'nin benimsenmesi gerekmektedir. Ancak XI. yüzyıldan beri Müslümanlar tarafından kullanılmakta olan bu takvimin sene ve aylarının nitelik ve niceliğine ilişkin özellikleri korunmalı, senebaşı ve takvim başlangıcı ise Osmanlı Devleti'nin gereksinimleri doğrultusunda değiştirilmelidir. Böylece ortaya çıkacak yeni şemsî takvimin ilkeleri şunlar olacaktır:

1) Seneleri hakikî olmalıdır. Ayları ise hakikî veya istilâhî olabilir.

2) Senebaşı, Koç burcunun birinci derecesi olan İlkbahar ılımanı yerine, Terazi burcunun birinci derecesi olan Sonbahar ılımanı olmalıdır, çünkü hazinenin bir senelik gelir ve giderleri ancak sonbahara doğru anlaşılmaktadır.

¹³Ahmed Cevdet Paşa, s. 79-80.

¹⁴Ahmed Cevdet Paşa, s. 80.

3) Takvim başlangıcı, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği sene olmalıdır. Böylece geleneksel hicrî-kamerî takvimin başlangıcı ile yeni şemsî takvimin başlangıcı birleştirilmiş olacaktır. Ayrıca, Müneccimbaşı Tâhir Efendi'nin yapmış olduğu araştırmalar, hicret hadisesinin sonbahar ılımlına tesadüf ettiğini gösterdiği için, böyle bir kabul sonucunda senebaşı ile takvim başlangıcı da örtüşecektir.

V

Acaba Osmanlı maliyesinin gereksinimleri doğrultusunda tasarlanmış olan bu yeni hicrî ve şemsî takvimin âkıbeti ne olmuştur? Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de bildirdiğine göre, *Takvîmü'l-Edvâr*, konudan anlayanlarca takdir edilmiş olduğu halde, Mâliye Nezâreti'nce çok fazla önemsenmemiştir, oysa Hazine'de, Sultan Abdülmecid Hân'ın cülusunda maliye senesinin düzeltilmesi için çalışan, ketebeden yetişme muhasebeciler mevcuttur¹⁵.

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, 1087 (1676-1677) senesindeki *tedâhül*den, yani şemsi aylardan bir kısmının, içinde bulunulan kamerî senede, geriye kalan kısmının ise sonraki kamerî senede yer alması nedeniyle oluşan karışıklıktan gaflet olunarak yanlış senetler verildiği ve durumun anlaşılmasından sonra bunların düzeltildiği Hâzine tarafından kaydedildiği halde ve ayrıca 1288 (1871-1872) senesi *tedâhül*ü de *Takvîmü'l-Edvâr* ile önceden bildirildiği halde, gerekli düzeltmeler yapılmamıştır. Ancak durum önde gelen bazı valiler tarafından Bâbiâlî'ye bildirilince ve defterlerin nasıl tutulacağı konusunda bilgi istenince, Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığı altında, Müneccimbaşı Tâhir Efendi, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyelerinden Vartan Bey, Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne hocalarından olup matematikteki derin bilgisiyle tanınmış Miralay Vidinli Tefik Bey ve Rassâd Kombari ile Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye memurlarından Şehbazyan Efendi'den oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonda *Takvîmü'l-Edvâr* ile Müneccimbaşı Tâhir Efendi tarafından düzenlenen zic cetvelleri, yani almanak tabloları göz önünde bulundurularak yapılan müzâkerelerin sonucunu kapsayan bir mazbata kaleme alınmış ve Sadaret'e takdim edilmiştir¹⁶. Bu mazbatada, maliyede eski şemsî takvimden kaynaklanan aksaklıkların giderilebilmesi için *Takvîmü'l-Edvâr*'da

¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 110.

¹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 111-112.

ayrıntılı bir biçimde tanıtılan hicrî ve şemsî takvimin kullanılmasının önerildiği görülmektedir¹⁷.

Ahmed Cevdet Paşa'nın söylediğine göre, bu mazbata uzun bir süre ortada dolaşıp durmuş ama kullanıma sokulmamıştır. Bir aralık İslâhât Komisyonu'na da uğramış olduğu halde, maaş indirimiyle ilgili olmadığı için hiçbir şey yapılamamıştır. Böylece yeni bir hicrî ve şemsî takvim düzenlenmediği gibi, Abbâsilerden miras alınan ve her otuz üç senede bir kere düzeltilen mâlî senemiz yanlış olarak yürümüş ve mâliyemizi mahvetmiştir¹⁸. Uzun bir süre sonra, Mekâtib-i Harbiyye Askerî Meclisi'nde, bu yeni takvimin ilmi ve fennî alanlarda kullanılması düşünülmüş ama bundan da bir sonuç çıkmamıştır.

VI

Bu makalede sunmuş olduğumuz bilgiler doğrultusunda, kısa bir süre içerisinde unutulmuş olan *Takvîmü'l-Edvâr* 'ın ve burada önerilen yeni hicrî ve şemsî takvimin Türk astronomi tarihinde ve dolayısıyla Türk bilim tarihinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Her ne kadar Mâliye Nezâreti tarafından uygulamaya sokulmamışsa da, yeni takvimin eskiden kullanılan şemsî ve kamerî takvimlere nisbetle ilmi ve mâlî yönden daha kullanışlı olduğu söylenebilir.

Türk astronomi tarihi açısından bakıldığında, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Takvîmü'l-Edvâr*'ının üç bakımdan önemli ve değerli olduğunu vurgulamamız gerekir:

1) *Takvîmü'l-Edvâr* 'da yeni hicrî ve şemsî takvim tanıtılmadan önce muhtelif milletlerin kullanmış oldukları takvimler ayrıntılı bir biçimde anlatılmış ve astronomi bilimi açısından üstün olan ve olmayan yönlerine temas edilerek ideal bir takvimin oluşturulabilmesi için gerekli olan ilkeler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Esasen Müslüman astronomlar tarafından daha önceki çağlarda hazırlanmış olan orta ve büyük ölçekli ziclerde, gözlem tablolarının yanında, daha önce kullanılmış olan takvimlere ilişkin bilgiler de verilmiştir ve Ahmed Cevdet Paşa, yapıtını hazırlarken büyük bir olasılıkla bunlardan da yararlanmış olmalıdır; ancak *Takvîmü'l-Edvâr* sadece takvim konusuna tahsis edilmiş olduğu için, çok daha ayrıntıya inilmiş ve astronomların yanında, mesela maliye memurları gibi genel okuyucuların da konuyu kolay-

¹⁷ Mazbatanın tam metni için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 112-117.

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 117.

lıkla anlayabilmeleri için gerekli olan bilgilerin verilmesine özen gösterilmiştir. Sorunun, tarihî bir yöntemle incelenmiş olması ilginçtir; böylece araştırma sonucunda ulaşılabilecek çözümün doğruluğu büyük ölçüde garantiye alınmış olmaktadır.

2) *Takvîmü'l-Edvâr*'da mâliyeciler tarafından kullanılan şemsî takvimden kaynaklanan sorunların çözülebilmesi için, Celâli Takvimi'nden yararlanmanın daha doğru olacağı bildirilmektedir. Ancak burada önerilen takvimin senebaşı sonbahar ılımlı, takvim başlangıcı ise hicret senesidir.

Uzun bir suskunluk döneminden sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplumsal gereksinimleri karşılamak için yeniden bilimden yararlanma yoluna gidilmesi, Türk Dünyası için önemli bir gelişmedir. Gerçi bu örnekte, bilimsel araştırmayı pragmatik kaygıların yönlendirmiş olduğu görülmektedir ama bunu büyük bir yanlışlık veya eksiklik olarak algılamamak gerekir; çünkü bilimi geliştiren kaygılardan birisi, kişisel merakı gidermek ise, diğeri de toplumsal gereksinimleri karşılamaktır ve bilim tarihini bu iki kaygı yönlendirmişken, birine olumlu ve diğere ise olumsuz değerler atfetmenin fazlaca bir yararı yoktur. Önemli olan bilimin yapılmasıdır; hangi kaygılarla yapıldığı sorunu, daha çok bilim felsefecilerini, bilim psikologlarını ve bilim sosyologlarını ilgilendiren ikincil bir sorundur. Bu nedenle, yeni bir takvim düzenlemek maksadıyla araştırmalara girilmesi, bilimin değerinin, eski günlerde olduğu gibi, yeniden takdir edilmeye başlandığının göstergelerinden birisi olarak görülmelidir.

Ancak, yukarıda söylenenlerden de anlaşılacağı üzere, yeni hicri ve şemsî takvim, yöneticiler tarafından uygulamaya konulmamıştır veya konulamamıştır; bu gösterge ise, bizi hükümlerimizde daha temkinli olmaya davet etmektedir. Bir ülkede bilimin değerini anlayanlar ve bilimsel bilgi üretiminin önemini kavrayanlar, uygulamada her zaman başarılı olamayabilirler.

3) *Takvîmü'l-Edvâr* 'ın burada hatırlatılması gereken diğer önemli bir yönü ise ilmî eserlerin Türk diliyle yazılabileceğini, Türkçe'nin böyle bir niyeti gerçekleştirmek için yeterli donanıma sahip olduğunu kanıtlamaya çalışmasıdır.

TÜRKLER VE BALKAN MİLLETLERİ ARASINDA KÜLTÜREL İLİŞKİLER - SORUNLAR

NEJAT GÖYÜNÇ

Değişik adlar altında Türk topluluklarının Balkanlar ile ilişkisi erken Ortaçağlardan itibaren görülür. Avarlar, 670'lerde Tuna Bulgar Devleti'ni kuranlar, Peçenekler, Kumanlar Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a gelenlerdir¹. Tuna Bulgarları IX. yüzyılın ikinci yarısında Ortodoks kilisesine bağlanmışlar, zamanla Slavlaşmışlardır. Avarların da Bizans harp donanımına tesir ettikleri belirtilir: Onların yuvarlak çadırları, rüzgâra karşı daha dayanıklı olduğundan, Roma zamanından beri kullanılan, gelenekleşmiş dört köşe çadırlara tercih edilmiş, üzengi ve dizgini Avarlardan öğrenmişler, Avarların atlarının göğsündeki zırhlar da Bizans'a örnek teşkil etmiştir². Peçenekler ve Kumanlar ise X. yüzyıldan itibaren Balkanlar'a inmişlerdi. Kumanların nesiller boyu devam eden ilişkiler sonucu Ruslarla karşılıklı etkileşiminden bahs eden RASONYI Kuman özel isimlerinin alfabetik sırada açıklamalı bir lugatını sunar³. Bunlar arasında önce kişi adı, sonra yer adı olan Basaraba, aynı bölgede bir köy adı Akbaş, Baragan, Bulgarların Kuman kökenli çarı Şişman (1371-1393, İvan - Stefan'dan), Tolmaç (tercüman, Alm. Dolmetscher), ihtiyar, yaşlı anlamındaki kişi adı Abuşka, Macarca'ya Akoş şeklinde kişi adı ve soyadı olarak geçen Akuş ismini örnek olarak verelim. Ankara Radyosu'nun güzel ses sanatçısı Nilgün ABUŞKA acaba soyadının Kumanca'dan geldiğini biliyor mu?

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a, Bulgaristan'a ikinci bir göç dalgası da 1853-54 Kırım Harbi'nden sonraki yıllarda vuku bulmuştur. 1855-1862

¹ Omeljan Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955; György Szekeli, "La conquête turcoubulgare et la fondation de l'Etat Bulgare" *Studia Turco-Hungarica* (Kısaca: STH), V, 1981, s. 7-32; Laslo Rasonyi, "Tuna havzasında Kumanlar", *Bulleten*, III, 1939, s. 401-422.

² Samu Szadecki-Kardoss, "Der awarisch-türkische Einfluss auf die byzantinische Kriegskunst um 600", STH, s. 119-128.

³ L. Rasonyi, "Kuman Özel Adları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, III-VI, 1969, s. 71-144.

arasında göçenlerin adedi 210.000 ile 230.000 arasından gösterilir⁴. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında bunlardan sağ kalabilenleri tekrar güneye, Anadolu'ya hicrete mecbur kalmışlardır⁵.

Balkanlar'da yerleşen Türk topluluklarından bir diğer grubu da güneyden, Anadolu'dan 1354'ten sonra Osmanlıların Gelibolu Yarımadası'na ayakbasmalarını takip eden yıllarda ve yüzyıllarda Balkanlar'a göçürülenler teşkil ederler⁶ Makedonya'da, Kuzey Yunanistan'da, Sırbistan'da Bulgaristan'da, Arnavutluk'ta, Mora'da, Bosna-Hersek'te ve nihayet Macaristan'da yerleşen, buraları vatan edinen Türkler yerli halklarla karşılıklı kültür alış-verişinde bulunmuşlar, birbirlerinden etkilenmişlerdir. Sırp dilbilimcisi Miloš Mladenovic'in belirttiği gibi Kültür Tarihi üzerinde çalışanlar için en önemli veriler dilde bulunmaktadır⁷. Franz Miklosich'in *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*⁸ adlı eseri bu alanda ilk ciddi çalışma olarak tanınır. Güney-Doğu ve Doğu Avrupa Dilleri içerisinde de Grekçe, Arnavutça, Rumence, Bulgarca, Sırpça, Küçük ve Büyük Rusça, Lehçe bulunmaktadır. Yine 1880'li tarihlerde bir diğer araştırma da L.K. Marinkovitch'in imzasını taşımaktadır⁹.

Miloš Mladenovic, 1960'ta, birkaç istisnası dışında modern Türk tarihçilerinin Osmanlı döneminde Balkan milletlerinin yaşayışı ile ilgilenmedikle-

⁴ Mark Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 2-3, 1974, s. 109.

⁵ Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya yönelik göçler", *Osmanlı Araştırmaları*, I (1980), s. 137-190; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri, (1877-1890)*, Ankara 1994, Türk Tarih Kurumu yayını; aynı yazar, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu'ya yönelik göçler ve göçmen iskân birimlerinin kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, Isparta 1995, s. 197-221e; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994, Türk Tarih Kurumu yayını; Justin McCarthy, "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I and the Turkish War of Independence", *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, İstanbul 1993, The Isis Press yayını, s. 87-111.

⁶ Ö. Lutfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI, 1949-50, s. 524-570; Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II, 1954, s. 108-129.

⁷ M. Mladenovic, "Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Licht der Sprache", *Süd-Ost Forschungen*, 20, 1960, s. 159-203.

⁸ *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil.-hist.Kl., XXXIV, XXXV, XXXVIII, Wien 1884.

⁹ "Vocabulaire des mots Presans, Arabes et Turcs introduits dans la langue Serbe avec un exposé de la littérature serbe", *Abhandlungen und Vorträge des 5. internationalen Orientalisten Congresses* (Eylül 1881), Berlin 1882, II/2, s. 304-332.

rinden şikâyetçidir. İstisnalar rahmetli Ömer Lutfi BARKAN ve yaşayan en ünlü ve büyük tarihçimiz Halil İNALCIK'tır. Aynı yazar Balkan milletleri tarihçilerinin de bu konuya milli hislerden dolayı olsa gerek, fazla ilgi göstermedikleri kanısındadır¹⁰. Yüzyılımızın ikinci yarısında yer, şahıs ve aile isimlerinin Kültür Tarihi'nin aynası olarak kabul edilmeye başlaması, isimler üzerindeki araştırmaların Tarih araştırmalarında yardımcı bir bilim dalı olarak benimsenmesi ile çeşitli Balkan dilleri üzerinde Türkçe'nin tesirleri hakkında yayınlar çoğaldı. Aynı şekilde Türkçe'de de hem yaşayan dilde, hem de tarihî metinlerde Balkan kökenli kelimeler, deyimlerle ilgili yayınlar yapıldı¹¹. Güney-Doğu Avrupa Dilleri üzerinde Türkçe'nin tesirlerini inceleyen genel mahiyetteki çalışmalar yanında¹², Sırp-Hırvatça, Makedonca, Bulgarca, Arnavutça, Grekçe, Rumence'deki Türkçe etkilerini araştıranları da çoğaldı. Bu çalışmalardan Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi üç büyük Batı dilinde yayınlananları takip etmek ve faydalanmak güç olmamaktadır. Mahalli dillerdekilerden de kısmen *Turkologischer Anzeiger* vasıtası ile haberdar olunmaktadır.

Türkçe'nin Balkan dillerindeki tesirlerinden birisi soyadlarında görül-
mektedir. Mladenovic Araplarda ve Osmanlılarda soyadı geleneği olmadığına, buna karşın Sırlarda şahıs isminin yanında aile adının da kullanıldığına Sırbistan, Bosna ve Ragusa Cumhuriyeti'ne ait Ortaçağ belgelerinin şahadet ettiğiine işaret eder, İslamiyeti seçenler baba adlarının sonuna -vic veya

¹⁰ M. Mladenovic, "Serbische Familiennamen osmanischer Herkunft", *Süd-Ost Forschungen*, 19 (1960), s. 380.

¹¹ Bunlara bir kaç örnek: Andreas Tietze, "Griechische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache", *Oriens*, VIII, (1955), 204-257; aynı yazar, "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch, *Németh Armağanı*, Ankara 1962, s. 373-388; Ch. Tzitzilis, *Griechische Lehnwörter im Türkischen*, Wien 1987, bu kitap hakkında: Hasan Eren, *Türk Dili*, C. 54/432, (1987), s. 315-336; Andreas Tietze, "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache", *Oriens*, X, (1957), 1-47; St. Stachowski, "Slawische Wörter in der türkischen Sprache des 17. Jahrhunderts", *Studia Slavica Hungarica*, C. 25 (1979), 363-370; Petur Miyatev, "Bulgaristan Türklerinin dili üzerine karşılıklı ve yabancı etki", *I. Milleulerarası Türkoloji Kongresi, Bildiriler*, II (İstanbul 1979), 500-504.

¹² F. Miklosich (not.8) dışında bak. H.J.Kissling, "Zu den Turzismen in den südslavischen Sprachen", *Zeitschrift für Balkanologie* (Kısaca: *ZfBalk.*), II (1964), 77-87; Michael Fritsche, "Türkisch-Balkanische Parallelitäten und türkische Elemente in den Verwandtschaftsterminologien der Balkansprachen", *Die Türkei in Europa* (yay. Klaus-Detlev Grothusen), Göttingen 1979, 118-136; Karl H. Menges, "Türkisches Sprachgut im Süd-Slavischen", *Tagung, Ziele und Wege der Balkanlinguistik, Referate*, (yay. Norbert Reiter), Berlin-Wiesbaden 1983, 132-145.

-ic takılan soyadları türetmişlerdir. Hıristiyanlığı muhafaza edenler ise eski baba mesleğinden kaynaklanan soyadları geleneğini devam ettirmişler, lâkin osmanlıca meslek isimlerini kullanmışlardır¹³; Popovic (pop - rahip), Vojevodic (vojevoda - dük, emir), Knezevic (knez - emir, köyün en yaşlısı), Tepčić (tepcija - saray ileri geleni) Kraljevic (kralj - kral), Kolarevic (kolar - arabacı), Kovačević (kovač - demirci), Lončarevic (lončar - çömlekçi), Mlinaric (mlinar - değirmenci), Srebrnic (srebro - gümüş), Zlataric (zlato - altın) yerine Kantardzic (kantardzija - kantarcı), Abadzic (abadzija - abacı), Bozadzic (bozadzija - bozacı), Bojadzic (bojadzija - boyacı), Berberovic (berber - berber), Ustabasic (ustabaša - ustabaşı), Keserovic (keser - keser), Bakalovic (bakal - bakkal), Dzelebdzic (dzelep - celeb) gibi¹⁴.

Bir kısım aile isimleri arasında bedenî ve aklî zaafardan kaynaklanana da rastlanıyor: Čolakovic (čolak - çolak), Topalovic (topal - topal), Budalic (budula - budala), Bilmezovic (bilmez - bilmez) gibi. Hayvan, yemek, çiçek isimlerinden vesairenden türetilen soyadlarına da işaret olunmaktadır: Taušanovic, Kajmakovic, Zumbulovic, Carapic (čarapa - çorap), Genčić, Topuzovic, Harambašić (harambaša - harami başı), Dostanic (dost'tan), Dusmanic (düşman'dan), Pelivanovic (pelivan - pehlivan), Hadzic (hadzija -hacı), Stambolic (İstanbul'dan), Pamukovic (Pamukoviča köyünden), Spajic (spaići - sipahi veya Sipahiköylü -Spaičo) gibi¹⁵.

Sırpça'daki gelişmenin benzerinin Makedon dilinde de görüldüğünü Boris Markov belirtir. Makedonya'da XIX. yüzyılda soyadları, diğer bir deyimle aile adları kullanılmaya başlanmıştır: Aladzajkov (alaca'dan), Bujukliev (büyük'ten), Dzimrev (cimri'den), Pelivanov (pehlivan'dan), Karaguleski (kara gül'den), Šiškovski (şiško'dan), Bakalovski (bakkal'dan), Papudziski (papuç'tan), Mutavdziev (mutaf, Farsça'dan yün eğirici), Kratovaliev (Kratova'lı), Karaormanlija (Karaormanlı), Stamboliski gibi¹⁶.

Marija Djukanovic 1963'te X. Türk Dil Kurultayı'ndaki bildirisinde Abdullah Šakaljić'in 1957'de basılan iki ciltlik Bosna-Hersek halk dilinde ve

¹³ M. Mladenovic, "Serbische Familiennamen Osmanischer Herkunft", s. 382.

¹⁴ Parantez içindeki ilk kelime Sırpça, ikincisi Türkçe karşılığıdır.

¹⁵ M. Mladenovic, aynı makale, s. 384-88.

¹⁶ B. Markov, "Fremde Einflüsse bei den mazedonischen Vor- und Familiennamen", *ZfBalk*. VI (1968), 63-73.

edebiyatında Türkçe'nin tesirlerini incelediği eserinde 6000 kelime derlediğini belirtmektedir¹⁷.

Sırbistan'daki yer isimlerini Türkler bazen kendi dillerine uygun bir hale getirmişler, Beligradi'den Belgrad, Smederevo'dan Semendire, Zvečan'dan İzvečan gibi, bazen de yerin belirgin bir özelliğine göre isim takmışlardır: Cuprija (köprü'den), Kurşumlija (Kurşun madeninden), Tuzla (tuz istihsal mahalli), Koçane (koç'tan) gibi. Bazı yer isimleri de Türkçe'ye çevrilerek karşılığı kullanılmıştır: Gloubıcı'den Güğercinlik, Zelezınıkı'den Demirhisar gibi¹⁸.

Sırpça'daki Türkçe kelimelerin bir kısmı at, silâh ve askerî terimler, şehirlerde alış-veriş ile ilgili deyimler, meslek isimleri, elsanatlarına ait ödünç kelimeler, yemek isimleri gibi çok çeşitli sahalardadır. Bunlara birkaç örnek verelim:

At'la ilgili: custek (köstek), otava (ot-ova - ot-luk), çair (çayır), ahar (ahır), seiz (seyis), kaşagija (kaşağı), nalbanta (nalbant), binjek (binek au), binjedzija (binici), buin (atın boynu), k'rat (kır at), jagrz (yağız at) gibi.

Silâh ile ilgili: jatagan (yatagan), handzar (hançer), kiliç (kılıç), pala (pala), mizdrak (mızrak), dzilit (cirit), djule (gülle), topdzija (topçu) gibi.

Askerî terimler: kula (kule), tablja (tabya), mazgale (mazgal), lagum (lağım), jendek (hendek), busija (pusu), orgašje (uğraş, savaş), juriš (yürüyüş) gibi.

Şehirlerde alış-veriş ile ilgili: çaršija (çarşı), bezistan (bedesten, bezzazistan), terazije (terazi), denjak (denk), tezga (tezgâh), çanta (çanta), dzuzdan (cüzdan), kesa (kese), sermija (sermaye) gibi.

Meslek isimleri ile ilgili: alvadžija (helvacı), aščija (aşçı), burekdzija (börekçi), furundzija (fırıncı), kujundzija (kuyumcu), rabadzija (arabacı), neimar (mimar) gibi.

Yemek ve yiyecek isimleri: ajvar (havyar), alva (helva), bestilj (pestil), kajgana (kaygana), çorba (çorba), musaka (musakka), dolma (dolma), pace (paça) sarma, salep, çerviz (kereviz), tarana (tarhana) gibi¹⁹.

¹⁷ M. Djukanovic, "Les vestiges de la langue turque dans l'actuelle langue serbo-croate", X. *Türk Dili Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler*, 1963 (İstanbul 1964), 31-36.

¹⁸ M. Mladenovic, "Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Lichte der Sprache", s. 163.

¹⁹ Aynı yazar, aynı makale, s. 172-188.

Bulgarca'daki Türkçe'den ödünç alınan kelimeler ile ilgili yayınların, Sırp-Hırvatça'dakilere nazaran daha az olduğu belirtilir. 1972'deki bir konferansında Münih Üniversitesi öğretim üyesi H.W. Schaller Bulgarca'daki Türkçe ödünç kelimeler ile alakalı araştırma ve yayınlar hakkında genel bir tarihçe verir²⁰. 1929'da Prag'da toplanan I. Slavistler Kongresi'nde T. Kowalski Slav Dillerindeki Türkçe kelimeler ile ilgili çalışmalarda usul sorununa değinmiştir²¹. Takip eden senelerde K. Sandfeld²², A. Schmaus²³, K. Kirčev²⁴, M. Mollova²⁵, A. Grannes²⁶ ve St. Stachowski'nin ve daha başkalarının çalışmaları yayınlanmıştır. Slavlar Doğu Avrupa'da esas yurtlarında oturdukları zamanlar Türk Dilleri'nden pekçok kelime ödünç almışlar, VI. yüzyılda Balkanlar'a getirmişler, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk hâkimiyetine girdikten sonraki yıllarda yeni kelimeler de bu dillere girmiştir. Onun için St. Stachowski Bulgarca'daki Türkçe kökenli ödünç kelimelerin tarihlenmesindeki zorluklardan bahs eder²⁷.

H.W. Schaller Bulgarca'daki Türkçe ödünç kelimelerin dil bilimi bakımından iki grupta toplanabileceğini söyler:

1. Bulgarca'ya ses ve yapı (morfoloji) bakımından hiç değişmeden giren kelimeler, badem, adaş, bostan, kale, minare, esnaf, kibrit, pazar, ergen gibi.

2. Ses veya yapı bakımından veyahut her ikisinden birden değişikliğe uğrayan kelimeler:

a. Ses değişimine örnekler: mutvak (matbah, mutfak) syurgun (sürgün) gibi.

²⁰ Helmut Wilhelm Schaller, "Die türkischen Lehnwörter in der bulgarischen Sprache", *ZfBalk.*, IX (1973), 174-186.

²¹ Tadeusz Kowalski, "La methodologie des recherches sur les mots empruntés du turc dans les langues slaves", (Schaller, *aynı makale*, 175, not 8'de zikr olunuyor).

²² Karl Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et resultats*, Paris 1930.

²³ Alois Schmaus, "Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen", *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, 6 (1955), 104-123.

²⁴ K. Mirčev, *Istoričeska gramatika na bulgarskija ezik*, Sofija 1963, s. 74-84.

²⁵ Mefkure Molova, "Étude phonétique sur les turcismes en bulgare", *Balkansko ezikozanie*, Sofija, XII (1967), 115-154; aynı yazar, "Nom orientaux en europe orientale, noms en -lyq", *Prilozi*, Sarajevo, C. 27 (1979), 1-59.

²⁶ Alf Grannes, *Turco-Bulgarica*, Wiesbaden 1969, Bu eserde A. Grannes'in İngilizce ve Fransızca yazılmış makaleleri bulunmaktadır. Schaller'in bahs ettiği makalesi (s. 175, not 13) "Étude sur les turcismes en bulgare" adını taşımakta olup Oslo'da 1970'te basılmıştı.

²⁷ St. Stachowski, *Studia nad chronologia turcyzmow w języku bulgarskim* (Krakau 1971)'den naklen Schaller, *aynı makale*, s. 176.

b. Yapı bakımından değişikliğe uğrayanlara örnekler: kasapın (kasap), bostancıya (bahçıvan), kirliv (kirli) gibi.

c. Hem ses, hem yapı bakımından değişikliğe uğrayanlara örnekler: gyurultija (gürültü), körav (kör), bakırdjiya (bakırcı) gibi.

Bulgarca'daki Türkçe isimler de mesleklerle, yönetimle, İslamla, vergilerle, ölçü ve ağırlıklarla, ticaret ve askerlikle, elsanatları ile ilgililer olmak üzere gruplandırılmaktadır. Bunların dışında giyim-kuşamla, yiyecek-içeceklerle, bitkilerle, ev ve ev eşyaları ile, hayvanlarla, paralarla, renklerle alâkalı olanları da vardır.

Sırpça ve Hırvatça'da olduğu gibi, Bulgaristan'da da millî devletler kurulduktan sonra, Türkçe'nin bu dil üzerindeki etkisinin gerilediği belirtilmektedir. Haziran 1972'de Sofya'da yapılan bir ankette halka sorulan üçyüz kelimeden yüz tanesi bilinmekle beraber eskimiş bulunmuştur. Bunlar arasında merdiven, irade (ferman), saltanat, mısır, hadji (hacı), nur gibi kelimeler vardır. Yaklaşık yetmiş kelime de yalnız günlük konuşma dilinde kullanılanlar olarak tanımlanmışlardır: ahmak, armağan, akıl, belki, bohça borç, bol gibi. Yüzotuz kadarı da ancak yazı dilinde kalanlar olarak nitelendirilmişlerdir: badem, bacanak, bahşiş, döşek, zanaat, lâle, kubbe gibi²⁸.

Bir ufak makalede de 1898'de ve 1945'te yayınlanan iki Bulgarca-Fransızca lugat ile 1957'de Sofya'da basılan Bulgarca-Türkçe Talebe Sözlüğü üzerinde yapılan incelemelerin sonuçları aktarılmaktadır. Bu lugatlarda Türkçe olduğu şüphe götürmeyen kelimelerin toplamı 574 olarak hesaplanmıştır. Bunlar günlük konuşma dilinden alınmışlardır, fakat pek çokları da lugatlarda yer alamamışlardır²⁹.

Kral H. Menges de 1962'de Bulgar İlimler Akademisi tarafından yayınlanan VI. Georgiev, Iv. Gulubov, J. Zaimov ve St. Ilcev tarafından hazırlanan Etimolojik Bulgar Lugatı'nda (*Bulgarski Etimologičen Rečnik*) 1917'de Sofya'da basılan Miladinov'un *Bulgarisch-Deutschen Wörterbuch*'unda bulunan bir çok Türkçe kökenli kelimenin eskimiş olarak tanımlanarak yer verilmediğini belirtir, bunlara pekçok örnekler verir³⁰. Bunlar arasında doğal olarak Türkçe vasıtası ile Bulgarca'ya giren Arapça, Farsça kelimeler de var-

²⁸ H.W. Schaller, *aynı makale*, s. 176-183.

²⁹ Aziz Yakın, "Bulgar dilinde Türkçe kelimeler", *Türk Kültürü*, VII (1969), 477-480.

³⁰ Kral Heinrich Menges, "Zum neuen *Bulgarski Etimologičen Rečnik* und den türkischen Elementen im Bulgarischen", *ZfBalk.*, VII (1967), 58.

dir: aber, haber (haber), amanet (emanet), ambar (anbar) gibi. Tamamen Türkçe asıllı kelimeler de bulunmaktadır: ada, azgun (azgın), arduç (ardıç) gibi.

Ayrıca Sırp-Hırvatça, Bulgarca ve Makedonca gibi güney Slav dillerinde Türkçe yolu ile bu lisanlara giren *hâne* sonekini taşıyan birçok ödünç sözcük bulunduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları her üçünde de, bir kısmı da ikisinde veya yalnız birisinde mevcuttur. Bunlara da örnekler verelim³¹:

Barutâne'den barutana (Sırp-Hırvatça, Bulgarca ve Makedonca'da aynı), *hapishâne*'den Sırp-Hırvatça'da hapsana, Bulgarca ve Makedonca'da apsana, *kahvehâne*'den Sırp-Hırvatça'da kafana veya kavana, Bulgarca'da kafene, Makedonca'da kafeana, *meyhâne*'den Sırp-Hırvatça'da ve Bulgarca'da mehana, *patrikhâne*'den Bulgarca ve Makedonca'da patrikana, *Kütüphâne*'den Sırp-Hırvatça'da kutubhana, *berberhâne*'den veya *berber dükkânı*'ndan Bulgarca'da berberhâne gibi. Bu tür ödünç kelimelerin adedi Sırp-Hırvatça'da 45, Bulgarca'da 20, Makedonca'da 6 olarak verilmektedir.

Romence'ye Türkçe'den giren kelimelerin Kumanlardan kalma yer isimleri dışında da mevcudiyetine örnekler verilmektedir: cırmızıu (kırmızı), dulap (dolap), fanar (fener), harbutz (karpuz), siric (sırık), tabul (davul), şandrama (sundurma), ağa (general anlamında). Daha sonra XIII-XV. yüzyıllar arasında İranlı anlamında *cazlıbaş* (kızılbaş), ulak karşılığı *olac*, çamur manasında *ceamur*, hil'at karşıtı *chilaat* gibi birçok kelimenin girdiği belirtilir. Bunlara Fenerliler devrinde (1711-1821) idarî, askerî ve siyasî deyimlerin eklendiği, lâkin bu sonuncuların halk tarafından benimsenmediği, halka mal olan Türkçe kelimelerin mizahî dil ve edebiyat alanı ile yemek kültüründe olduğu söylenir: *caraghios* (gülünç), *dalcouc* (dalkavuk), *mucalit* (mukallit, taklitçi), *halva* veya *alva*, *baclava*, *capama*, *iahni*, *imambaildi*, *musaca*, *sarma*, *pilaf*, *ghiveci* (güveç), *chiftea* (köfte) gibi³². Bunların sayılarının toplam 2000'den fazla olduğu belirtilmektedir³³. Yemek isimlerine günü-

³¹ J. Matešić, "Das Suffix -ana (< neupres. hane) im Südslavischen", *ZfBalk.*, IV, (1966), 78-88.

³² Mefkûre Tamer, "Türkçenin Romenceye tesiri", *Türk Kültürü*, IV (1966), 259-261.

³³ Mihai Maxim, *Limba Turco-Osmana*, Bucureşti 1996, s. 20. Rumence'deki Türkçe kelimeler ile ilgili bazı araştırmalar için bak. Bogdan Petriceicu Hasdeu, "Sur les éléments turcs dans la langue roumaine. Notice lue au VIIe Congrès des orientalistes à Vienne le 2 octobre 1886", Bucarest 1886; Teophil Löbel, *Elemente turcesti, arabesti si persane in limba romana*, Constantinopol-Lipsca 1894; Lazar Şaineanu, *Influente orientala asupra limbii si culturii romana*, Bucureşti 1900, I-II.; Heinz Friedrich Wendt, *Die türkischen Elemente im*

müzde de rastlanmaktadır. Sırp-Hırvat dilinde *sutlijaš* (sütlaç), *çorba*, *tatlja*, *çebabçici* (şişkebabi), Grekçe'de *cacikis*, *musakka* vs. gibi. Bunlar uzun süre birarada yaşayışının günümüze intikal eden kalınulardır.

Edebî alanda uzun süre beraber yaşayışın izleri de az değildir, hatta inceleme mevzuu bile teşkil etmiştir. Hasan Kalesi "Arnavut edebiyatında Türk etkileri" üzerinde çalıştığı gibi³⁴, Agnija Vasil'eva Desnickaja'nın Rusça bir eseri de aynı konu üzerindedir³⁵.

Nobel Edebiyat Mükâfatı kazanan İvo Andriç'in ünlü *Drina Köprüsü*'ndeki Türkçe kelimeler, aynı yazarın bir öyküsündeki Türkçe tesirler ve sözcükler de araştırma konusu teşkil etmiştir³⁶.

Balkan dilleri Türkçe'yi de etkilemiştir. Gerek tarihî metinlerde, gerekse günlük halk dilinde hâlen yaşamakta olan kelimeler, deyimler vardır. Bunlara da iki örnek verelim:

a. *somar* ve *sabur* deyimleri hakkında. Amasya, Trabzon, Rize, Kars, Erzincan ve Erzurum yörelerinde 16 kg.lık bir hububat ölçğine bugün halk arasında *somar* adı verildiği tespit olunmaktadır³⁷. Bu deyim başka anlamları da vardır. XV. yüzyıla ait osmanlı kayıtlarında bu deyim bir sıvı birimi olarak da karşımıza çıkmaktadır³⁸. A. Bryer bu deyim XIII. ve XIV. yüzyıllarda Doğu Karadeniz yöresinde kuru mısır ölçği olarak kullanılan *psomiarion* ve *psomarin*'den geldiğini belirtir³⁹, bir katı madde birimidir. Sıvı ölçği ise *sabur* veya *çabur*'dur. N. Beldiceanu bu deyim Balkan kö-

Rumänischen, Berlin 1960, Berliner Byzantinische Arbeiten 12; Elena Buruiana, *Influenta limbii turce asupra limbii romane*, Moskova Üniversitesi Lisans tezi 1964; Ion Matei, "Notes sur les "Turcismes" du dialecte roumain de Banat. Un problème de méthode", *RESEE (Revue des études sud-est européennes)*, V (1967), s. 567-571; aynı yazar, "Mots d'origine roumaine en turc", *RESEE*, IV (1966), 223-232. Bu bilgiler için Prof. Mihai Maxim'e müteşekkirim.

³⁴ Hasan Kalesi, *X. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler*, s. 61-74.

³⁵ *Albanskaja literatura i albanskij jazyk*, Leningrad 1987.

³⁶ J.J. Kragalott, *The Turkish Loan Words in Ivo Andric's Na Drini cuprija*, Dr. tezi, Ohio State University 1969, Süreyya Yusuf, "Sırp-Hırvat dilinde Türkçe'nin etkisi ve İvo Andriç'in bir öyküsünde kullanılan Türkçe sözcükler", *Sesler*, (Üsküp), IV, (1968), 37-41.

³⁷ *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, III, İstanbul 1942, s. 1242; ayrıca bk. Ch. Tzitzilis, *aynı eser*, s. 138, no. 597.

³⁸ Heath W. Lowry, "Privilege and Property in Ottoman Maçuka in the Opening Decades of the Tourkokratia: 1461-1553", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, yay. A. Bryer ve H.W. Lowry, Birmingham-Washington, 1986, s. 124, 96 no.lu dipnotu.

³⁹ Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *aynı eser*, s. 91-92.

kenli olduğu iddiasındadır⁴⁰. Macarca'da *csöbör*, Arnavutça'da *sabur*, Sırpça'da *çabur* şekline dönüşmüştür. Trabzon'a Arnavutluk'tan gelen sipahiler tarafından getirilmiştir. Aslında *csömör* tulum karşılığıdır, peynir, sadeyağ, turşu, kuruyemiş, bal, şurup bu ölçekle muamele görmektedir. Böylece bazen katı, bazen sıvı cisimler ölçülebilmektedir⁴¹. Doğal olarak ölçülen madenlerin yoğunluğuna göre, farklı ağırlıklar elde edilmekte, Mardin yöresinde pekmez, kuru üzüm, fındık, tuz vs. birimi olan *migrafa* (kepçe) veya onun ufağı *nevgi* (*nügi*) gibi⁴².

b. *pastav* deyimi hakkında. Buda gümrük defterinde Breslau ve Nürnberg kumaşları için kullanılan bir ölçek olarak geçmektedir⁴³. Halil İnalçık bunun 50 zira uzunluğunda olduğunu belirtmektedir⁴⁴, 1 zira 68,5 cm. olduğuna göre, 1 *pastav* 34,5 m. uzunluğundadır, *top* anlamındadır. XVI. yüzyılda Mardin'de bir köyde dokunan kumaşlar vergilendirilirken birim *bastav*'dir. Macarca kelime Güney-Doğu Anadolu'ya kadar gelmiştir.

Bu iki örnek XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkanlar'dan Anadolu'ya gelen Türkçe'ye ödünç olarak giren ve hâlen de halk ağzında kullanılan kelimelere tanıklık ederler. Daha pekçok başkaları da vardır⁴⁵.

Macarca'da da Türkçe kelimeler Suzanne Kakuk⁴⁶'un araştırmalarının konusunu teşkil etmiştir. Türklerin Balkan milletlerinin atasözlerine⁴⁷, gün-

⁴⁰ Nicoara Beldiceanu, "Biens monastiques d'après un registre ottoman de Trébizonde (1487): Monastères de la Chrysoképhalos et du Pharos", *Revue des Etudes Byzantines*, XXXV (1977), 190-193.

⁴¹ L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy (yay.), *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580*, Budapest 1962, s. 709'da *csöbör* Almanca'ya "Eimer" (kova) şeklinde tercüme edilmiştir. Kullanılan ticari mallar için bk. s. 723-726.

⁴² Nejat Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, 2. baskı, Ankara 1991, s. 130-131, 160-161, 165-167.

⁴³ L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, *aynı eser*, s. 730-731.

⁴⁴ Halil İnalçık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, XV (1983), s. 350.

⁴⁵ A. Tietze, "Ein slavisches Lehnwort in den frühosmanischen Volksprache", *Oriens*, X (1957), 219-222; Markus Köhbach, "Ein serbokroatisches Lehnwort im Osmanischen", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 70 (1978), 79-81 Dimitri Theodoridis, "Türkeitürkisch *ıska*", *Balkansko Ezikoznanie*, Sofya, 21 (1978), 41-42.

⁴⁶ *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Budapest 1973.

⁴⁷ İsmail Eren, "Makedonların kullanmış oldukları Türk atasözleri ve deyimleri", *Sesler*, 11 (1975), 150-157, İrfan Morina, "Arnavut atasözlerinde Türkçe sözcükler", *Çevren*, 12 (1985), sayı 46, s. 31-57, sayı 47, s. 39-55, sayı 48, s. 33-48.

lük hayata tesirleri de olmuştur⁴⁸. Halk şarkılarının da bu tesirler altında kaldığına deliller vardır⁴⁹.

Türk halk türkülerinde Estergon Kalesi, Vardar Ovası, Batı Trakya'da Maya Dağ'dan kalkan kazlar ve benzeri sözcükler Balkanlar'ın Türkleri ne derecede etkilediğinin bir başka örneğidir.

S o n u ç : Balkanlar'da Türkler ile Balkan milletleri arasındaki ilişkiler derin ve çok yönlüdür. Bu alanda araştırma yapmak için hem Balkan dillerini, hem Türkçe'yi, hem de araştırmaları takip için Batı dillerini de bilmek gereklidir. Bu kadar geniş dil bilgisine sahip olmak, yayınları takip etmek pek kolay olmamaktadır. Araştırmacılar da sınırlı kalmaktadır. Bu bakımdan Balkan Milletleri ile Türkler arasında daha sıkı işbirliği yapmak, Balkan ülkelerinde yaşayan Türk asıllı bilim adamlarını da yalnız Osmanlı Tarihi'ni değil, karşılıklı kültür alış-verişini de incelemeye teşvik etmek lâzımdır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde olduğu gibi Romence, Makedonca dillerinin okutulması, bunların başına kıymetli Tarihçi ve Doğu Bilimcilerin getirilmiş olması ileride bu yönde çalışmaların gelişmesine hizmet edecektir, ümidindeyiz⁵⁰.

⁴⁸ Klaus Roth, "Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropa", *Internationale Hochschulwoche, Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, yay. H.G.Majer, München 1989, 319-332.

⁴⁹ Olivera Jašar-Nasteva, "Makedonya halk şarkılarının dilinde ve tarzında Türk unsurlar", Skopje 1987, Makedonca olan bu eser hakkında bk. Suat Engüllü, *Türk Dili*, 488/1992, s. 156-159.

⁵⁰ Bu makale, Ankara Üniversitesi'nin kuruluşunun 50. yıldönümü münasebeti ile 13-14 Kasım 1996'da Ankara'da toplanan "Tarihte Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin dünü, bugünü ve sorunları sempozyumu"na sunulan bildiri metninin genişletilmesi ile meydana gelmiştir.

AMERİKA, SÈVRES ANTLAŞMASI VE "ERMENİSTAN" SINIRLARI

FAHİR ARMAOĞLU

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren barış antlaşmalarını hazırlamak üzere 1919 Ocak ayında toplantularına başlayan *Paris Barış Konferansı*'nda Birleşik Amerika'nın Osmanlı Devleti'yle ilgili faaliyetlerini, *Sèvres Öncesi* ve *Sèvres Sonrası* diye ikiye ayırmak gerekmektedir. Başka bir deyişle, birincisi 1919 yılını kapsamakta, ikincisi de 1920 yılına ait bulunmaktadır.

Bu iki dönemde Amerika'nın Türkiye¹ ile ilgili faaliyetlerinin ortak noktası, *Ermenistan faktörü*'nün her iki dönemde de ağırlıklı bir unsur teşkil etmesidir. Yalnız bu ortak faktörün niteliği, 1919 ve 1920 yıllarında, yine birbirinden bir farklılık göstermektedir. 1919 yılında söz konusu olan, özellikle ve "soyut" olarak bir *politik amaç* veya bir *politika faaliyeti* olduğu halde, 1920'de, Amerika için söz konusu olan ise, bir antlaşmaya *dayalı* "somut bir faaliyet", veya bir *icra*'dır. Bu *icra* ise, Sèvres Antlaşması'nın 89'uncu maddesi uyarınca, "Ermenistan'a Türkiye'den koparılp verilen toprakların, yani "Türkiye-Ermenistan" sınırının çizilmesi yetkisinin veya görevinin, Amerika Cumhurbaşkanı'na, yani Woodrow Wilson'a verilmiş olmasıdır.

Bu incelememizde, Sèvres öncesi dönem, yani 1919 yılı üzerinde fazla durmayacağız. Bilindiği gibi, bu dönemin Türkiye-Amerika münasebetleri, daha doğrusu Amerika ile Millî Mücadele arasındaki münasebetler bakımından en önemli olay, "Ermenistan sorunu" hakkında rapor hazırlamakla görevlendirilen *General Harbord Misyonu*'nun, 20 Eylül 1920 Sivas'ta Atatürk ile yaptığı ve 3-4 saat süren görüşmelerdir.

Harbord Misyonu konusu yeteri kadar incelendiği için, biz bu konu üzerinde fazla durmayacağız².

¹ Gerek Amerikan belgelerinde, gerek Paris Barış Konferansı ile ilgili belgelerde, Osmanlı Devleti, daima "Türkiye" adı ile zikredildiğinden ve hatta 1920 yılında, sonradan Sèvres Antlaşması adını alacak antlaşmanın adı daima "Türkiye ile barış" (Peace with Turkey, Peace Settlement with Turkey) diye zikredildiğinden, biz bu incelememizde, Osmanlı Devleti yerine, Türkiye deyimini kullandık.

² Bu konuda bak.: Dr. Fethi Tevetoglu, *Millî Mücadelede Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi*, TÜRK KÜLTÜRÜ, Yıl VII, Sayı 76, Şubat 1969, s. 257-267; Yıl VII, Sayı 77,

Yalnız şu kadarını belirtelim ki, Amerika'nın "Ermenistan" konusu üzerine eğilmesi, Başkan Wilson'ın "Milliyetler" ilkesi dolayısıyla ve Amerikan kamuoyunun ağır baskısı altında ortaya çıktığı gibi, yine çeşitli yardım kuruluşları ve Ermeni davasını destekleyen kuruluş ve politikacıların tahriki ile, konunun, 1919 Haziranı'ndan itibaren Paris Barış Konferansı'nın gündemine girmesiyle bir *dinamizm* kazanmıştır.

Ermeni davasını destekleyen bazı kuruluşların ve aynı zamanda Amerika'nın resmî yardım kuruluşlarının, Rusya Ermenistanı ile Türkiye sınırlarında 700-800 bin Ermeni mültecinin biriktiğini iddia etmesi, bunların açıklıkla karşı karşıya kaldıklarını ve bunlara yardım yapılması gerektiğini bildirmeleri ve ayrıca, İngiltere'nin de, şüphesiz "Ermenistan yükünü", "Amerika hamalı"nın sırtına yüklemek amacı ile, Ermenistan'daki kuvvetlerini 1919 Ağustosundan itibaren çekeceğini bildirmesi, bir yandan Ermeni mültecilerine yardım sorununu, diğer yandan da kurulacak "Bağımsız Ermenistan"ın kendisini dışarıya (yani Türklere karşı) karşı koruması sorununu ön plâna çıkarmış ve özellikle bu ikinci nokta da, baştan beri Ermenilere kanat germeye hevesli ve kararlı olan Başkan Wilson'ı Ermenistan üzerinde bir Amerikan "manda"sı sorunu ile karşı karşıya getirmiştir.

Bu sırada Amerikan Senatosu'nda, Başkan Wilson'ın Avrupa politikasına fazla "bulaştığı" yolunda eleştirilerin artması ve "inziva" (Isolation) politikasına dönülmesi eğilimlerinin kuvvetlenmesi dolayısıyla, Başkan Wilson, General Harbord başkanlığında kalabalık bir heyeti, Anadolu dahil, bölgeye göndererek, "Ermenistan Mandası"nı ve muhtemel sorunlarını yerinde incelemiştir. Harbord Misyonu'nun askerî niteliği, Ermenistan'ın özellikle dışarıya karşı korunmasının, Wilson'ın başlıca endişesini teşkil ettiğini göstermekteydi³.

Mart 1969, s. 321-334; Yıl VII, Sayı 80, Haziran 1969, s. 525-545; Yıl VII, Sayı 81, Temmuz 1969, s. 589-603. Bizim incelediğimiz Amerikan belgelerinde, General Harbord'un raporunun metni verilmekte, fakat, başka hiç bir bilgi verilmemektedir.

³ Bütün bu gelişmelere ait Amerikan belgeleri için bak.: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919*, Washington, D.C., Government Printing Office, 1934, Vol. II, p. 817-841.

General Harbord, gezisinin sonunda uzun bir rapor hazırlayarak bir nüshasını Paris'teki Barış Konferansı'na, bir nüshasını da Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na vermiştir⁴.

General Harbord, raporunda⁵, bir hayli tarafsız davranarak, sade Türklerin Ermenilere saldırmadığını, bir çok yerlerde Ermenilerin de Türklere saldırmakta olduklarını örnekleriyle belirtmiş ve, yukarda da değindiğimiz gibi, Ermenilere yardım kuruluşları ile Ermeni davasını destekleyen Amerikan politikacıları, Rusya Ermenistanı'na sığınan Ermeni mültecilerin sayısını 700-800 bin olarak iddia ettikleri halde, General Harbord bu miktarın 300 bin civarında olduğunu söylemiştir.

Manda konusunda ise, "*Ermeni sorunu Ermenistan'da çözülemez*" diyen Harbord, Fransa ve İngiltere tarafından işgal edilmiş olmaları sebebiyle, Suriye ve Mezopotamya hariç, İstanbul ve Rumeli (Trakya) dahil, bütün Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde bir manda rejiminin kurulması gerektiğini ileri sürmüştür.

Fakat bu ifade, Harbord'ın, Amerikan mandası konusundaki iyimserliğinin bir işareti değildi. Generalin belirttiğine göre, manda yönetimini üzerine almakla Amerika, en az bir kuşak boyu bu işe bulaşmış olacaktı ve askerî bakımdan da, değişen şartlara göre, 25.000 ile 200.000 arasındaki bir askerî kuvvetle bu rejimi desteklemek zorunda kalacak, ve nihayet, manda yönetiminin *ilk beş yılında* Amerika'nın 756 milyon dolarlık bir malî yükü de sırtlaması gerekecekti.

Harbord'ın raporundan yaklaşık bir ay sonra, Amerikan Senatosu'nun, bir yandan 28 Haziran 1919 tarihli Versay Antlaşması'nı ve bir yandan da, ona bağlı olan Milletler Cemiyeti Paktı'nı onaylamayı 19 Kasım 1919'da reddetmesi ile, Amerika'nın "Ermeni Mandası" hikâyesi de sona eriyordu.

⁴ General Harbord Misyonu, Başkan Wilson'ın onayı ile gönderilmekle beraber, esasında Paris Barış Konferansı adına görev yapmıştır. Bu sebeple, 16 Ekim 1919 tarihli olan raporunun *imzalı* nüshasını Paris Barış Konferansı'na sunmuş, *imzasız* bir nüshasını da Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na vermiştir. Bu konuda bak.: *aynı kaynak*, Vol. II, p. 841, 24 no.lu dipnotu.

⁵ Raporun metni: *aynı kaynak*, p. 841-889. Ayrıca bak.: Maj. Gen. James G. Harbord, *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia*, U.S. Senate, 66th Congress, 2d Session, Document No. 266; Washington, Government Printing Office, 1920; Brig. Gen. George Van Horn Moseley, *Mandatory over Armenia: Report made to Maj. Gen. James G. Harbord*, Senate, 66th Congress, 2d Session, document No. 281, Washington Government Printing Office, 1920.

Çünkü, Amerika Milletler Cemiyeti'ne üye olamıyordu. Halbuki "manda" rejimleri Milletler Cemiyeti'ne bağlı bir sistemdi.

Senato'nun bu kararı üzerine, Amerika, Aralık 1919'da Paris Barış Konferansı'ndan çekildi.

Başkan Wilson, özellikle Milletler Cemiyeti Paktı'nı Senato'ya onaylatmak için bir kaç teşebbüste daha bulunduysa da, bütün teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı.

Fakat, başta İngiltere olmak üzere, Amerika'nın Avrupalı müttefikleri, Amerika'nın ve özellikle Başkan Wilson'ın yakasını bırakmadılar.

Paris Konferansı, "*Türkiye Sorunu*"nu, yani Osmanlı Devleti'yle yapılacak barışı 1920 Ocak ayından itibaren ele aldı. Almasıyla birlikte, "Ermenistan" konusu ve dolayısıyla Amerika, tekrar gündeme geldi⁶.

İngiltere, Fransa ve İtalya, yani Barış Konferansı'nın "Yüksek Konseyi" ("Supreme Council"), Şubat ve Mart aylarında Londra'da ve Nisan ayında da San Remo'da (İtalyan Rivierasında) toplanarak, Türkiye ile barışın esaslarını tespit etmişlerdir. Amerika, San Remo toplantıları ile temaslarını, Roma Büyükelçisi vasıtasıyla sürdürmüştür.

Yüksek Konsey'in Londra toplantılarından sonra, Fransa'nın Washington Büyükelçisi, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na verdiği 9 Mart 1920 tarihli bir notada, Türkiye ile barış konusundaki çalışmaların bir hayli ilerlediğini, bu durumda, Fransa'nın (Yüksek Konsey Başkanı), Amerika'nın "Doğu Sorunları" ile ilgilenip ilgilenmediğini veya bu sorunlarla ilgisini devam ettirip Konferansa katılıp katılmayacağını öğrenmek istediğini bildirdi. Amerika ise, bu notaya cevabında, Müttefiklerin Türkiye ile barış konusundaki düşüncelerini bilmediğini söyleyince⁷, Fransa'nın Washington Büyükelçisi, 12 Mart 1920 tarihli bir nota ile⁸, tespit edilen bazı esasları Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiştir. Nota'ya göre, Türkiye barışı konusunda Londra'da tespit edilen esaslar şöyleydi: 1) Türkiye'nin Avrupa sınırları, Midye-Enez

⁶ Bundan sonraki açıklamalarımızı, şu kaynakta yer alan belgelere dayandıracamız: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920*, Washington, D.C., Government Printing Office, 1936, Vol. III, p. 748-809. Bu kaynağı bundan sonra kısaca "*Papers... 1920/III*" şeklinde zikredeceğiz.

⁷ Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1965, p. 278.

⁸ Notanın metni: *Papers... 1920/III*, p. 748-750.

çizgisi, fakat muhtemelen Çatalca Hatı olacaktır. 2) Türkiye'nin Asya taraftaki sınırları, kuzeyde ve batıda Karadeniz, Marmara ve Akdeniz, doğuda Ermenistan sınırı (yani bağımsız Ermenistan), güneyde ise, Ceyhan Nehri'nden başlayıp, Antep, Birecik, Urfa, Mardin ve Cezire-i İbni Ömer'in kuzeyinden geçen çizgidir. 3) Padişah İstanbul'da kalabilecek, fakat burada Padişah'ın muhafız kuvvetlerinden başka kuvvet bulunmayacaktır. Müttefikler, Avrupa Türkiyesi (Trakya) ile Marmara ve Boğazların güneyindeki bölgeleri işgal etme hakkını mahfuz tutarlar. 4) Boğazlardan geçiş, savaşta ve barışta serbest olacak, bir Boğazlar Komisyonu kurulacak ve Padişah'ın Boğazlar üzerindeki egemenlik hakkını, Padişah adına bu Komisyon kullanacaktır. Bu Komisyon'da, bazı şartlarda Amerika ve Rusya da temsil edilecektir. Komisyon'un başkanı ancak büyük devletlerden biri olacaktır. 5) Trakya'nın Türklere bırakılan kısımlarının dışında kalan kısımlar Yunanistan'a verilecek, Edirne'deki Türkler ("Osmanlılar" deniyordu) için özel garantiler sağlanacak ve Bulgaristan'a da Trakya'da bir serbest liman verilecekti. 6) Bağımsız bir Ermenistan kurulacak ve bu devletin denize çıkışını sağlamak için de, Lâzistan'da (yani Trabzon) kendisine bazı özel haklar tanınacaktır. 7) Türkiye; Mezopotamya, Arabistan, Filistin, Suriye ve bütün adalar üzerindeki haklarından feragat edecektir. 8) Aydın bölgesi hariç, İzmir bölgesi, Padişah'a bağlı olarak Yunanistan'ın yönetimine verilecek ve İzmir Limanı'nda Türkiye'ye de ayrı bir kısım ayrılacaktır.

Bundan sonra da Osmanlı borçlarına ait bazı malî hükümler söz konusu olmaktadır.

Barış Konferansı'ndan çekilmiş olmasına ve ancak "uzaktan gözlemci" statüsünde bulunmasına rağmen, Amerikan hükümeti bu barış esasları hakkında şu görüşleri bildirdi⁹. 1) İstanbul bölgesi dışındaki Trakya topraklarının Yunanistan'a verilmesini Amerika kabul etmekle beraber, bu bölgenin kuzey kısmı halkı Bulgar olduğundan (!), Edirne ve Kırklareli (Kırkkilise) ve havalisi Bulgaristan sınırları içine katılmalıdır. Çünkü Bulgaristan'ın, tamamen Bulgarlarla meskûn olan batı toprakları Sırbistan'a verildiğinden, Bulgaristan'a yapılan bu haksızlık Trakya'da telâfi edilmelidir. 2) Amerika, Ermenistan konusu ile çok yakında ilgilidir. Ermenistan'ın sınırları, Ermeni halkının *meşrû* (!) isteklerini karşılayacak ve kolay ve engelsiz bir şekilde denize çıkışını sağlayacak şekilde çizilmelidir. Denize çıkışı sağlamak için

⁹ Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransız Büyükelçiliği'ne 24 Mart 1920 tarihli nota, *Papers... 1920/III*, p. 750-753.

Lazistan'da Ermenistan'a özel haklar tanımak yeterli değildir. *Venizelos*, bu bölge Rumları adına, Trabzon'un Türklere verilmektense Ermenistan'a verilmesini tercih ettiğini bildirdiğine göre, Trabzon, doğrudan doğruya Ermenistan'a verilmelidir. 3) Amerikan hükümeti, elinde çok sınırlı bilgi olduğundan İzmir konusunda görüş bildirebilecek durumda değildir. 4) Eski Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ne şekilde bir düzenleme yapılırsa yapılsın (kime ne toprak verilirse verilsin), Amerikan vatandaşları ve şirketleri, diğer devletlerinkinden daha az müsait durumda kalmamalıdır. Yani Amerika, ekonomik ve ticarî bakımdan, "Açık Kapı" veya "fırsat eşitliği" ilkesinin uygulanmasını istiyordu.

Toplantılarına San Remo'da devam etmekte olan Konsey, Amerika'nın bu görüşlerine verdiği cevapta¹⁰, Türkiye ile *âdil ve kalıcı (!)* esasları kapsayan bu barış antlaşmasını, Amerika'nın da *imzalayacağı* ümidini izhar ettikten sonra, tespit ettikleri ve 12 Mart'ta Amerika'ya bildirdikleri barış esaslarını savunuyorlardı. Bundan başka, Bulgaristan'a Edirne ve Kırklareli (Kırkkilise) nin verilmesi hususundaki Amerikan isteğine karşı da, kendilerindeki istatistik bilgilere göre, bu iki şehir ve havalisinin çoğunluğunun Türk olduğunu belirtiyorlardı.

İlginç bir nokta da, Amerika'nın Avrupalı müttefiklerinin, Amerikan Senatosu'nun Versay Antlaşması'nı onaylamayı reddetmesinin anlamını hâlâ anlamamış olmaları veya anlamamazlıktan gelmeleriydi.

Bağımsız Ermenistan konusunda Müttefiklerin de Amerika ile aynı görüşü paylaştıklarını ve "*halihazır ihtiyaçları ve gelecekteki gelişmesi (expansion)*" bakımından "*haklı olarak (!) iddia ettiği*" toprakları Ermenistan'a vermeyi ciddi bir şekilde arzu ettiklerini bildirmekteydiler.

Sorun bir al gülüm - ver gülüm hikâyesine dönüşmüştü. Avrupalılar, müstakbel Sèvres Antlaşması'na Amerika'yı da bağlamak ve bu antlaşma ile Yakın Doğu'da yapacakları karmaşık ve tehlikeli düzenlemede Amerika'ya da sorumluluk yüklemek için, Amerika'ya şirin görünmenin her türlü çabasını harcamaktaydılar.

Yalnız, Müttefiklerin bu 27 Nisan 1920 günlü cevaplarında, *İzmir* ile ilgili yeni açıklamalar dikkati çekmekteydi. İzmir ile bazı komşu ilçelerin

¹⁰ Roma'daki Büyükelçi Johnson'dan Vaşington'a 27 Nisan 1920 günlü telgraf, *Papers...1920/III*, p. 753-756.

(kazaların) nüfus çoğunluğunun Rumlarda olması ve Türkiye'nin bu Rumlara fena muamelede bulunması sebebiyle, İzmir'in Yunan yönetimine verildiği belirtildikten sonra, İzmir'in bütün Anadolu'nun ekonomisinde önemli bir yeri olması ve *İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin millî tepkilere sebep olmasının, Türkiye ile barışın uygulanmasını imkânsız kılmaya bile, güçleştirmesi ihtimali* dolayısıyla, İzmir'in Padişaha bağlı hale getirildiği ve aynı zamanda Türklere de İzmir Limanı'nda imkânlar sağlandığı belirtilmekteydi. Burada "*millî tepkiler*" den duyulan endişe dikkati çekmektedir.

Amerika'yı Türkiye ile barış sorununa "bulaştırmak" ve konunun içine çekmek için, Nisan 1920 sonunda, İngiltere'nin egemen olduğu Milletler Cemiyeti'nin de kullanılmak istendiği de görülüyor. Çünkü, San Remo'dan 27 Nisan'da Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen uzun bir mesaja¹¹., Ermenistan konusunda, Amerika bir karar verme zorunluluğu ve dolayısıyla, Türkiye barışı ile karşı karşıya bırakılıyordu.

Bu mesaja göre, Milletler Cemiyeti Konseyi, Müttefikler Yüksek Konseyi'ne başvurup, Ermenistan ile en fazla ilgilenen devletin kim olduğunu ve Ermenistan'ın bağımsızlık ve güvenliği için bu devletin neler yapabileceğini sormuş, imiş. Başta İngiltere'nin oynamak istediği basit oyunun, bizim dilimizdeki en hafif nitelendirmesi "tecahül-i ârifâne" dir.

Yine bu mesaja göre, Başkan Wilson'ın şimdiye kadar Ermenistan konusunda yaptığı çeşitli konuşmaları ve Amerikan Dışişleri Bakanı Colby'nin kullandığı deyimle "*uygar dünyanın istek ve beklentileri*" dolayısıyla, şimdi Yüksek Konsey Ermenistan mandasını Amerika'nın kabul edip etmeyeceğini soruyordu.

San Remo, bu kadarla da yetinmeyip, Ermenistan konusunda bir takım görüşler de belirtiyordu: Amerika şimdiye kadar hep "*geniş*" bir Ermenistan ilkesini savunmuştur. Bununla beraber, Kilikya'yı (Çukurova) Ermenistan'a vermek pratik bir yol görünmüyor¹². Bu durumda, Ermenistan'a, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerinin verilmesi söz konusu olmakla beraber,

¹¹ Roma Büyükelçiliği'nden Washington'a 27 Nisan 1920 günlü telgraf, *Papers...1920/III*, p. 779-783.

¹² Pratik görünmüyor, çünkü Fransızlar, 1919 Eylülü'nde İskenderun ve Mersin'e 12.000 kişilik bir kuvvet çıkararak *Kilikya*'yı kontrol altına almışlardı. Bu olay Amerika'yı şaşkına çevirdi. Çünkü, sanılmıştı ki, Fransızlar, bu bölgeleri Ermenistan için işgal etmekteydiler. Halbuki, bu sırada Fransa, Ermenistan'ı kurtarmak için Batum, v.s. ye asker gönderemeyeceğini söylemekteydi. Bak.: *Papers....1920/III*, p. 840; ayrıca bak.: Evans, *adı geçen eser*, p. 185.

önce Amerika'nın Ermenistan mandasını kabul etmesi ve ikinci olarak da bu bağımsız Ermenistan'ın sınırlarının Amerika Birleşik Devletleri *Başkanı* tarafından çizilmesi istenmekteydi.

Kısacası, Müttefikler'in Osmanlı Devleti yerine bir "Ermenistan Devleti"ni ikame etmek isterlerken, bu işin, bâdireleri ve sonuçları ile, bütün yükünü Amerika'nın sırtına yüklemeye çalıştıkları apaçık belliydi. Şunu da belirtelim ki, General Harbord'ın, bir "Bağımsız Ermenistan" mandasının ne denli sorunlar ortaya çıkaracağı hakkındaki raporu da, müttefiklerin elindeydi.

Nitekim, Yüksek Konsey'in kararına göre, Ermenistan sorunu yine de bu kadarla bitmiyordu. Türkiye ile barış imza edilir edilmez, Ermenistan'ın dış saldırılara karşı savunulması için gerekli askerî kuvvet ve ayrıca düzenli bir yönetim için malî yardım söz konusu olacaktı. Yani, Amerika, Ermenistan mandasını kabul ettiği takdirde, bu iki yükü de sırtlamak zorundaydı.

Yine Yüksek Konsey'e göre, Amerika'nın bu hususta acele karar vermesi gerekmiyordu. *Ama Ermenistan halkı da büyük bir bekleyiş ve endişe içindeydi..*

Müttefiklerin 27 Nisan mesajına, Amerika 17 Mayıs 1920'de cevap verdi ve bu cevapta "Ermenistan mandası" hakkında tek kelime mevcut değildi. Sadece, Amerika Cumhurbaşkanı'nın, Ermenistan'ın sınırları konusunda "*hakem*" olmayı ("to act as arbiter") kabul ettiği bildiriliyordu¹³.

Söz konusu telgrafta Ermenistan mandası hakkında herhangi bir ifadenin bulunmamasının sebebi, bir yandan Amerikan Senatosu'nun bu konudaki olumsuz havası, diğer yandan da, Yüksek Konsey'in 27 Nisan 1920 günlü mesajı üzerine, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın, Harbiye Bakanlığı'na, Ermenistan mandası hakkındaki görüşünü sormasıydı. Harbiye Bakanı Baker'ın Dışişleri Bakanı Colby'ye gönderdiği 2 Haziran 1920 tarihli memorandumuna göre¹⁴, General Harbord, her ne kadar raporunda, Ermenistan mandası için 59.000 kişilik bir Amerikan kuvvetini gerekli görmüş ise de, bu miktar % 50 oranında azaltılabilirdi ve Ermenistan'ın dış saldırılara karşı korunması için 27.000 kişilik bir Amerikan kuvveti yeterli olabilirdi. Ne var ki, Ermenistan'ın dış saldırılara karşı korunması evvelâ Milletler Cemiyeti'nin

¹³ Amerika Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris Büyükelçiliği'ne 17 Mayıs 1920 günlü telgraf, aynı kaynak, p. 783.

¹⁴ Memorandumun metni: *Papers....1920/III*, p. 784-785.

göreviydi ve ikinci olarak da, Bolşeviklerin şu anda Kafkaslar'da yarattığı tehlike dolayısıyla bu kadar bir Amerikan kuvvetinin orada bulundurulması pratik bir formül değildi. Bolşevikler Bakû'yü işgal etmişlerdi ve gazete haberlerine göre de, Ermenistan topraklarına girmeye başlamışlardı.

Ağustos ayı geldiğinde, artık Amerika'nın "Ermenistan mandası" söz konusu değildi. Fakat, Amerika'nın Avrupalı Müttefikleri, şimdi Türkiye için hazırlanmış olan bu barış antlaşmasının *imzasından önce*, Ermenistan sınırlarının çizilmesi işinin Amerika Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilip edilmediğini öğrenmek istediler¹⁵.

Amerika'nın bu isteğe cevabı, hazırlanan barış antlaşmasının (yani Sèvres Antlaşması) 89'uncu maddesine göre, "Türkiye, Ermenistan ve diğer Yüksek Âkit Taraflar", Ermenistan sınırlarının çizilmesi hususunda Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'nın kararını kabul edeceklerine göre, Amerika Cumhurbaşkanı'nın bu görevi kabul edebilmesi için, *önce söz konusu tarafların bu antlaşmayı imza etmeleri gerekir*, şeklindeydi¹⁶. Başka bir deyişle, Başkan Wilson, Türkiye barışı imzalanmadıkça ve 89'uncu madde ile sınırların çizimi görevi veya "hakemliği"nin kendisine verilmesi "resmileşmedikçe", sınırların çizimi konusunda herhangi bir taahhüde girmek istemiyordu.

Bilindiği gibi, 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümeti Sèvres Antlaşması'nı imza etti ve aynı anda da, hatta daha Mayıs ayında, bu antlaşma Ankara Hükümeti, yani T.B.M.M. Hükümeti tarafından geçersiz ilân edildi. Fakat bütün bunların, Amerika'yı veya Başkan Wilson'ı etkilemediği görülüyor.

Lâkin, Sèvres Antlaşması'na karşı Anadolu'da uyanan millî duygular ve Ankara'daki *millî hükümet* tarafından gösterilen tepkiler, işin başından beri Türkiye ile ilgili gelişmeleri, Waşington'dan çok daha farklı bir şekilde değerlendiren, Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol'ü, Waşington'u ciddi bir şekilde uyarma ihtiyacına sevkemiş görünüyor, Amiral Bristol'ün Waşington'a 18 Eylül 1920'de gönderdiği telgraf, özellikle Ermenistan konusunda şu noktaları vurgulamaktaydı¹⁷: "*Şu hususu kesin*

¹⁵ Waşinton'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na 6 Ağustos 1920 günlü nota, *aynı kaynak*, p. 787.

¹⁶ Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan İngiltere Büyükelçiliği'ne 13 Ağustos 1920 tarihli nota, *aynı kaynak*, p. 787-788.

¹⁷ Yüksek Komiser Bristol'den Waşington'a 18 Eylül 1920 günlü telgraf, *Papers...1920/III*, p. 788.

olarak belirtmek gerekir ki, Ermenistan'a (Anadolu'dan) toprak verilmesine karşı Doğu Anadolu vilâyetlerinde oluşan tepkiler, şimdiye kadar olduğundan çok daha acı ve kuvvetlidir. Ermenistan'a bırakılan toprakları, Türklerin, kuvvet zoru olmaksızın bırakacaklarına hiç kimse inanmamaktadır. Türklerin çok geniş bir çoğunluğunu temsil eden Milliyetçiler, İstanbul Hükümeti tarafından imza edilen antlaşmayı tanımamaktadırlar ve çok muhtemeldir ki, Müttefikler, Yunanistan vasıtasıyla, bu antlaşmayı Türklere kabul ettirmeye zorlayacaklardır. Türkiye barışı, Ermenistan'a, Türkiye'nin, Başkan'ın hâkemliği ile tespit edilecek doğu vilâyetlerini vermektedir. Bu bölgelerde bugün fiilen Ermeniler yoktur ve Erivan'daki Ermenileri bu bölgelere yerleştirmek, yeterli koruma sağlanmadığı takdirde, karışıklıkların ortaya çıkması sonucunu verecektir".

Amiral Bristol'un bu son derece isabetli değerlendirmesi, Amerikan Hükümeti ve Başkan Wilson üzerinde tamamen etkisiz kaldığı gibi, Sèvres Antlaşması'na ve Amerika'ya güvenen Rusya Ermenistanı, 4 Ekim 1920'de Türkiye'ye savaş ilân etti. Gürcistan da Ermenistan'ı destekleyeceğini bildirdi¹⁸.

Amiral Bristol'ün İstanbul'dan Washington'a gönderdiği uyarıların, Başkan Wilson üzerinde hiç bir etkisi olmadığı anlaşılıyor. Çünkü, Başkan Wilson'ın, "önce Türkiye ile barış imzalsın" şartı üzerine, Barış Konferansı'nın Genel Sekreterliği, ilk defa olarak ve Sèvres Antlaşması'nın imzasından iki ay sonra, Sèvres Antlaşması'nın tam metnini, Amerika'ya vermiştir¹⁹. Verirken de, Sèvres Antlaşması'nın 89. maddesinin, Amerika Cumhurbaşkanı'na, hem Ermenistan'ın sınırlarını çizme, hem Ermenistan'ın denize çıkmasının sağlanması ve hem de Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırda "gayrı askerî bölge"nin tesbiti görevini verdiği belirtilmekteydi.

Yaklaşık bir ay sonra, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Paris Büyükelçiliği vasıtasıyla, Başkan Wilson'ın, Ermenistan sınırları hakkında hazırlayıp, Müttefik Devletler Yüksek Konseyi'ne hitaben kaleme aldığı raporunu, söz konusu Konsey Başkanlığı'na sundu²⁰.

¹⁸ Amiral Bristol'ün Dışişleri Bakanlığı'na 10 Ekim 1920 günlü telgrafı, aynı kaynak, p. 788-789.

¹⁹ Paris Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na 18 Ekim 1920 günlü telgraf, aynı kaynak, p. 789.

²⁰ Amerikan Dışişleri Bakanından Paris Büyükelçisi'ne 24 Kasım 1920 günlü telgraf Papers...1920/III, p. 789-790.

Wilson'ın Ermenistan sınırlarının çizimine ait raporunu ele almayı, yazımızın sonuna bırakarak, raporun Yüksek Konsey'e sunulmasından sonra ortaya çıkan bazı ilginç gelişmelere değinmek istiyoruz.

Başkan Wilson, 30 Kasım 1920 tarihinde Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na gönderdiği bir telgrafta²¹, Ermenistan üzerinde bir Amerikan mandası tesisi teklifi, *Amerikan Senatosu tarafından reddedilmiş olmakla beraber*, Amerikan halkının, Ermenistan'ın kaderi ile çok yakından ilgilendiğini, fakat şu anda Ermenistan'a yardım bakımından Amerikan askerini kullanma yetkisine sahip olmadığını, ekonomik yardımın ise, yine Senato'nun kararına bağlı bulunduğunu, fakat bu karar konusunda şimdiden bir tahminde bulunamayacağını söylemiştir. Başkan Wilson, Senato'nun kesin muhalefetine rağmen, Ermenistan'a yardım için elinden gelen her türlü çabayı harcamaya kararlı görünüyordu.

Ne var ki, Wilson'ın Milletler Cemiyeti Konseyi Başkanı'na bu telgrafi gönderdiği, aynı 30 Kasım 1920 günü, İstanbul'daki Yüksek Komiser Amiral Bristol, 1 Aralık sabahı Washington'a ulaştığı anlaşılan telgrafında²² şunları yazıyordu: *Ermenistan konusunun artık bittiği bildirilmektedir. Kars ve Gümrü'deki Ermeni kuvvetleri, çok üstün olmalarına rağmen, hezimete uğratılmış ve bir çok noktalarda Ermeni kuvvetleri kaçmıştır ("ran away"). Türkler İğdir'i ele geçirmiş olup, Aralık'tan bir kaç mil mesafede bulunmaktadır... Bir barış antlaşması müzakere edilmektedir. Türk hatları dahilindeki Amerikalıların güvenlikte olduğu bildirilmektedir. Bolşevikler ve Milliyetçi Türkler anlaşma içinde bulunuyor. Gümrü ve Kars'ın Ermeniler tarafından tekrar ele geçirildiğine dair haberler doğru değildir ve Ermenilerin bu iki şehri geri almaları ihtimali de mevcut değildir".*

Tiflis'teki Amerikan Konsolosu Moser de, 4 aralık 1920 sabahı Washington'a gönderdiği telgrafında şöyle demektedir²³: *"Erivan'da resmen açıklandığına göre, Ermenistan bir Sovyet Cumhuriyeti olarak ilân edilmiştir... Sovyet Rusya Büyükelçisi'nin söylediğine göre, Sovyetler bu yeni Sovyet Cumhuriyeti'ni resmen tanımışlardır. Bir hafta önce kurulan Ermeni hükümetinin devrilmesinin arkasından, Bakû'den gelen Rus kuvvetleri, Ermenistan'ın sınır bölgelerini işgale başlamıştır. Rusya bu harekâtı, Bakû'deki Ermeni Bolşevik Komitesi'nin isteği üzerine yapmıştır. Türkiye ile*

²¹ Telgrafın metni: aynı kaynak, p. 804-805.

²² Telgrafın metni: aynı kaynak, p. 805.

²³ Telgrafın metni: aynı kaynak, p. 806-807. Bu telgraf Washington'a 11 Aralık'ta ulaşmıştır.

Ermenistan arasındaki barış müzakereleri sırasında, Gümrü'deki mahalli hükümet de Bolşeviklere katılmıştır..."

Bu gelişmeler karşısında Wilson'ın çizdiği Ermenistan haritasının havada kalması bir yana, Ermenistan'da bu gelişmeler olurken, "bağımsız Ermenistan"ın sınırlarının çizildiğinin açıklanması, hem Amerika ve hem de Müttefikler'in prestijine ağır bir darbe teşkil edecek ve bir "skandal" olacaktır. Bu sebeple, İngiltere hemen harekete geçerek, Wilson'dan, bu sınırların kamuoyuna duyurulmasının durdurulmasını istemiş ve Wilson da, çizmiş olduğu Ermenistan sınırlarını açıklamaktan vazgeçmiştir²⁴. Böylece Wilson'ın çizmiş olduğu Ermenistan haritası, tarihin arşivine girecek bir belge niteliğini muhafazaya mahkûm olmaktadır.

Wilson'ın, Ermenistan sınırlarını çizen raporuna gelince²⁵: Rapor 22 Kasım 1920 tarihli olup, iki kısımdır. Raporun birinci kısmında Wilson, sınırları, yani Türkiye-Ermenistan sınırlarını çizerken, veya daha doğru bir deyişle bir kısım Türk topraklarını Ermenilere hediye ederken, hangi esas ve ilkeleri gözönünde tuttuğunu uzunca bir şekilde belirtmekte, ve ikinci kısımda ise, çizmiş olduğu sınırların geçtiği yerleri ve mevkileri, gayet ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.

Bu yazımıza ek olarak verdiğimiz ve Başkan Woodrow Wilson tarafından çizildiği belirtilen ve onun imzasını taşıyan haritanın altındaki nottan, bu haritanın, Amerikan Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanlığı tarafından, Amerikan Dışişleri Bakanlığı ile işbirliği yapılarak hazırlandığı ve bunun için de General Harbord'ın verdiği bilgilerden ve Türk Genelkurmay'ının kullandığı 1/200.000 ölçekli harita ile, Almanların savaş sırasında yaptıkları 1/400.000 ölçekli haritalarla, İran ve Kafkaslara ait 1/1.000.000 ölçekli İngiliz haritalarından yararlandığı anlaşılmaktadır.

Wilson'ın gözönünde tuttuğunu söylediği ilke ve esasları şu şekilde özetleyebiliriz:

Sèvres Antlaşması'nın 89'uncu maddesi, Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinin Ermenistan'a verilmesini öngördüğünden, sınırın çiziminde de bu dört vilâyet gözönünde tutulmuştur.

²⁴ Bak.: *Papers...1920/III*, p. 807-808.

²⁵ Raporun tam metni: *aynı kaynak*, p. 790-804.

Kendi ifadesine göre, Wilson, *Ermeni halkının çıkarlarına en iyi şekilde hizmet etme endişesini taşımakla beraber*, bitişik bölgelerdeki Türk, Kürt, Rum, v.s. halklara karşı da *gayet adaletli* davranmaya özen göstermiş.

Söz konusu dört vilâyet Ermenistan sınırları içine alınırken, sınırın çiziminde *etnik yapı dikkate alınmamıştır*. Çünkü bu dört vilâyette halklar, çeşitli sebeplerden, birbirine karışmıştır.

Keza, dört vilâyeti kapsayacak sınır çizilirken, *"yeterli tabii sınırlar"* ve yeni devletin *"coğrafi ve ekonomik vahdeti"* nin asgari gerekleri gözönünde tutulmuştur.

Ermenilerin, Türklerin, Kürtlerin ve Rumların toprak isteklerini birbiriyle çatışması durumunda, Wilson, *"müstakbel Ermeni Devleti'nin bir ekonomik hayata sahip olması"* ilkesini, kesin bir faktör olarak tercih ettiğini belirtmektedir.

Sınır boyunca, Türkler ve Kürtlerle meskûn dağ ve vâdilerin Türkiye'ye bırakılmasına çalışılmakla beraber, *"ticaret merkezlerinin Ermenistan tarafına aktarılmasına"* önem verilmiştir.

"Ermeni şehirleri (!) olan Bitlis ve Muş" un güneyinden geçen sınır çizgisi, Hakkâri ve Siirt sancakları ile, Van vilâyetinin hemen yarısını Türkiye'ye bırakmıştır. Wilson için bunun gerekçesi de Siirt ve Hakkâri nüfusunun çoğunluğunun Kürt olması imiş.

Wilson, ilkeleri arasında, *"Pontus Rumları"* nın isteklerini de unutmadığını belirtmektedir. Zira, Pontus Rumları, 1920 Martı'nda Londra'da yapılan Müttefikler Yüksek Konseyi toplantısına bir memorandum sunarak, *Rumlarla meskûn Karadeniz kıyı bölgesi'nin bütünlüğünün korunmasını ve Rize'den Sinop'un batısına kadar olan bölgeye özerklik verilmesini istemişler*. Lâkin, Wilson'a, Karadeniz kıyıları bakımından, sadece Trabzon vilâyeti için yetki verildiğinden, Karadeniz kıyılarının diğer kısımları için herhangi bir teklif yetkisi yokmuş. (Yani, teklif yetkisi verilse imiş, Rize'den Sinop'un batısına kadar olan Karadeniz kıyılarını da Rumlara vereceği anlaşılıyor).

Diğer taraftan Wilson, Trabzon'un nüfus çoğunluğunun Müslüman (Yani Türk) olduğunu, Trabzon'daki Ermeni nüfusun Rumlardan da az olduğunu belirtiyor, fakat, *Ermenistan'ın Trabzon'dan denize çıkması hususunun en geniş şekilde ve Ermenistan'ın gelişmesini sağlayacak nitelikte olmasını istemektedir*. Bundan dolayıdır ki, Wilson, Giresun şehrinin doğusuna

kadar olan, Anadolu'nun Doğu Karadeniz kıyılarını veriyordu. Ermenistan'a, denize çıkışını sağlamak için sadece Trabzon limanı değil, Anadolu'nun Karadeniz kıyılarının yaklaşık dörtte biri verilmekteydi. Wilson açısından, bunun gerekçesi de Ermenistan'ın ekonomik gelişmesinin sağlanmasıydı.

Bu suretle, Wilson'ın, "*gayet adaletli*" davrandığı iddiasını kabul etmek için, insanın bütün gerçekleri ters-yüz etmesi gerekiyordu.

Yine, görüldüğü gibi, sınır çiziminde Wilson'ın gözönünde tuttuğu temel ilke ve esas, sadece ve sadece, *Ermenistan'ın çıkarları* idi. Başka bir deyişle, "*her şey Ermenistan'a*" ilkesi, sınır çiziminin ana unsurunu teşkil etmekteydi. Dolayısıyla, Wilson'ın meşhur "*milliyetler ilkesi*" de tam anlamı ile bir komediye dönüşüyordu. Zaman zaman, "milliyetler ilkesi" ne ağırlık verir gibi görünmesine rağmen, çizdiği sınırların, gerçekten milliyetler ilkesine ne derece uygun düştüğü çok tartışma götürür. Meselâ Wilson, Sèvres Antlaşması'nın, söz konusu dört vilâyetimizi Ermenistan'a vermesinin gerekçe ve mantığını, milliyetler ilkesi açısından hiç tartışmamış, sadece Ermeni iddialarını kendisine dayanak yapmıştır. Bitlis ve Muş'un "Ermeni" şehirleri olduğunu söylüyor, fakat bu iddiasını rakamlara ve belgelere dayandırmaktan kaçmıştır. Tarih hocalığı yapan ve 1890'da Princeton Üniversitesi'nden *Profesör* unvanını alan, yani *güya bilim adamı* olan bu zat, Ermeni propagandası ağzı ile, Bitlis ve Muş'un "Ermeni" şehirleri olduğunu söyleyip işin içinden sıyrılıveriyor. Herhalde, "milliyetler ilkesi"nin *ciddi ve bilimsel* uygulaması bu değildir.

Belirttiğimiz gibi ve kendisinin de raporunda sık sık kullandığı bir ifade ile, "*Ermenistan'ın istikbâli ve ekonomik gelişmesi*" endişesi, Wilson için, her türlü ilkenin önüne geçmiştir. Bir halde ki, Wilson, "Bağımsız Ermenistan"ın *kurucu babası* olmayı, siyasî kariyerinin en büyük hedefi ve ihtirası haline getirmiş görünmekteydi.

İlkeler ve esaslar konusunda belirtilmesi gereken son bir nokta da, Ermenistan sınırının çizilmesi dolayısıyla, yine Sèvres'in 89'uncu maddesi ile, bir de Osmanlı Devleti (Türkiye) tarafında, "*gayrı askerî*" bir bölgenin sınırlarının çizilmesi görevinin de Wilson'a verilmiş olmasıydı.

Wilson bu işe girişmemiştir. Gerekçesi ise, *gayrı askerî* bölge tesis etmenin, karmaşık tedbir ve düzenlemeleri gerektirmesiydi. (Şüphesiz bu, Ermenistan'a gelişigüzel toprak vermek gibi olmayacaktı). Bu ise Wilson'a göre, hem pratik değil ve hem de gereksizdi. Zira, Sèvres Antlaşması'nın 177'

nci maddesi, Türkiye'ye bırakılan topraklardaki bütün "kalelerin" ("existing forts") silâhsızlandırılmasını öngördüğü gibi, bir "karışıklık" (yani bir Türk saldırısı) halinde, Müttefiklere *müdahale* hakkı veriyordu. Bunun için de bir Müttefiklerarası Kontrol Komisyonu kurulacaktı. Bu sebeplerden dolayı, Wilson'a göre, ayrıca bir de "gayrı askerî bölge" tesisine gerek yoktu.

Burada Wilson'ın peşin hükümlü ve peşin kararlı tutumu bir kere daha ortaya çıkmaktadır. "Gayrı askerî bölge" tesisi, Sèvres Antlaşması'nın bir hükmü ve Ermenistan sınırlarının çizilmesiyle birlikte kendisinin hâkemliğine, dolayısıyla görevine havale edilmiş bir husus olduğu halde, Wilson *kendi takdiri ile* bu konuyu bertaraf ediyor, fakat *Bitlis* ve *Muş*'un "Ermeni" olduğunu ileri sürerken ve Trabzon'da ancak bir avuç Ermeni bulunduğu halde, burasını da Ermenistan'a verirken, bütün bu hususları tarafsız bir analizden geçirerek, Sèvres Antlaşması'nın mantıksızlığını tartışmaya yanaşmıyordu.

Wilson Raporu'nun ikinci kısmı, doğrudan doğruya sınırı ayrıntılı bir şekilde çizmekteydi. Raporun bu kısmının tercümesini vermek yerine, faksimilesini vermeyi tercih ettik. Zira, Rapor'un sınır çizimine ait kısmında, bir çok köyler, yerleşimler ve fizikî coğrafya isimleri, o zamanki şekliyle yer almaktadır ve bunlardan bazılarının bugünkü isimlerini ve Rapor'daki telâfuzlarından o zamanki isimlerini dahi tespit etmek kolay değildir.

Nihayet, bu belgeler artık Tarih'in birer kalıntısından ibarettir. Bizim burada asıl vurgulamak istediğimiz, *Büyük Atatürk*'ün başlattığı *Türk Millî Mücadelesi*'nin ve *Millî Devlet* kurma çabasının daha başlangıcında, Amerika'nın *Türk Milleti'ne karşı tutumunu ortaya koymak ve bu tutumdan, günümüze bazı ışıklar getirmek*tir.

Bununla beraber, incelememizin sonuna, yine Amerikan belgeleri arasında yayınlanan ve Doğu Anadolu topraklarımızdan Ermenistan'a verilen, yani *Türk Vatanı*'ndan koparılmak istenen toprakları gösteren bir haritayı da koyduk²⁶. Belgelerde, çizilen sınırın çok daha ayrıntılı bir haritasından söz edilmekte ise de, bu harita belgeler arasında yayınlanmamıştır²⁷.

²⁶ İncelememizin sonunda verdiğimiz harita: *Papers...1920/III*'ün sonunda yayınlanmıştır.

²⁷ Bak.: *papers...1920/III*, p. 790, 51 no.lu not.

reprisals give to the world an example of that high moral courage which must always be the foundation of national strength. The world expects of them that they give every encouragement and help within their power to those Turkish refugees who may desire to return to their former homes in the districts of Trebizond, Erzerum, Van and Bitlis remembering that these peoples, too, have suffered greatly. It is my further expectation that they will offer such considerate treatment to the Laz and the Greek inhabitants of the coastal region of the Black Sea, surpassing in the liberality of their administrative arrangements, if necessary, even the ample provisions for non-Armenian racial and religious groups embodied in the Minorities Treaty signed by them upon August 10th of this year, that these peoples will gladly and willingly work in completest harmony with the Armenians in laying firmly the foundation of the new Republic of Armenia.

I have the honor to submit herewith the text of my decision.

Accept [etc.]

WOODROW WILSON

WASHINGTON, November 22, 1920.

[Enclosure 2]

Decision of President Wilson respecting the Frontier between Turkey and Armenia, Access for Armenia to the Sea, and the Demilitarization of Turkish Territory adjacent to the Armenian Frontier

Woodrow Wilson, President of the United States, to Whom it shall Concern,

Greeting:

① Whereas, on April 26, 1920, the Supreme Council of the Allied Powers, in conference at San Remo, addressed to the President of the United States of America an invitation to act as arbitrator in the question of the boundary between Turkey and Armenia, to be fixed within the four Vilayets of Erzerum, Trebizond, Van, and Bitlis;

② And whereas, on May 17, 1920, my acceptance of this invitation was telegraphed to the American Ambassador in Paris, to be conveyed to the Powers represented on the Supreme Council;

③ And whereas, on August 10, 1920, a Treaty of Peace was signed at Sèvres by Plenipotentiary Representatives of the British Empire, France, Italy and Japan, and of Armenia, Belgium, Greece, Poland, Portugal, Roumania, and Czecho-Slovakia, of the one part, and of Turkey, of the other part, which Treaty contained, among other provisions, the following:

"ARTICLE 89

"Turkey and Armenia as well as the other High Contracting Parties agree to submit to the arbitration of the President of the United States of America the question of the frontier to be fixed between Turkey and Armenia in the Vilayets of Erzerum, Trebizond, Van and Bitlis, and to accept his decision thereupon, as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarization of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier";

And whereas, on October 18, 1920, the Secretariat General of the Peace Conference, acting under the instructions of the Allied Powers, transmitted to me, through the Embassy of the United States of America in Paris, an authenticated copy of the above mentioned Treaty, drawing attention to the said Article 89;

Now, therefore, I, Woodrow Wilson, President of the United States of America, upon whom has thus been conferred the authority of arbitrator, having examined the question in the light of the most trustworthy information available, and with a mind to the highest interests of justice, do hereby declare the following decision:

I

The frontier between Turkey and Armenia in the Vilayets of Erzerum, Trebizond, Van, and Bitlis, shall be fixed as follows (see annexed map on the scale of 1:1,000,000³²):

1. The initial point* shall be chosen on the ground at the junction of the Turkish-Persian frontier with the eastern termination of the administrative boundary between the Sandjaks of Van and Hakkıari, of the Vilayet of Van, as this administrative boundary appears upon the Bashkala sheet of the Turkish map, scale 1:200,000, editions published in the Turkish financial years 1330 and 1331 (1914 and 1915). From this initial point the boundary shall extend south-westward to the western peak of Merkezer Dagh, situated about 6 kilometers westward from point 3350 (10,990 feet), about 2 kil-

* Included at end of volume.

* It is my understanding that this initial point will lie upon the former Turkish-Persian frontier referred to in Article 27 II (4) of the Treaty of Sèvres; but 40 miles of the said frontier, within which the initial point of the Armenian frontier is included, were left undemarcated by the Turco-Persian Frontier Commission in 1914. The initial point contemplated lies about 1 kilometer southward from the village of Kara Hisa and approximately 25 kilometers south-westward from the village of Kotur, and may be fixed on the ground as near this location as the Boundary Commission shall determine, provided it lies at the junction of the Van-Hakkıari Sandjak boundary with the frontier of Persia. [Footnote in the original.]

ometers southeastward from the village of Yokary Ahvalan, and approximately 76 kilometers southeastward from the city of Van,

the sandjak boundary specified above, then the administrative boundary between the Kazas of Mamuret-ul-Hamid and Elback, then the same sandjak boundary specified above, all modified, where necessary, to follow the main water-parting between the Zap Su (Great Zab River) and the Khoshab Su, and dividing equably the summits of the passes Krdes Gedik and Chokh Gedik;

thence northwestward about 28 kilometers to Klesiry Dagh,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings between the Khoshab Su and the streams flowing into the Shatak Su, and traversing the pass south of the village of Yokary Ahvalan, and passing through Shkolans Dagh (3100 meters or 10,170 feet) and the Belereshuk pass;

thence southwestward to the junction of an unnamed stream with the Shatak Su at a point about 10 kilometers southward from the village of Shatak,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, and passing through Koh Kiran Daghlar, Sari Dagh (3150 meters or 10,335 feet), Kevmetala Tepe (3500 meters or 11,480 feet), point 3540 (11,615 feet), in such a way as to leave to Armenia the village of Eyreti, and to Turkey the village of Araz, and to cross the Shatak Su at least 2 kilometers southward from the village of Dir Mouem Kilisa;

thence westward to the point where the Bitlis-Van Vilayet boundary reaches the Moks Su from the west, situated about 18 kilometers southward from the village of Moks,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Armenia the villages of Kachet, Sinpass, and Ozim, passing through Kanisor Tepe (3245 meters or 10,645 feet), an unnamed peak about 3 kilometers southward from Arnus Dagh (3550 meters or 11,645 feet), crossing an unnamed stream about 2 kilometers southward from the village of Sinpass, passing through point 3000 (9840 feet), following the boundary between the Vilayets of Van and Bitlis for about 3 kilometers southwestward from this point and continuing southwestward on the same ridge to an unnamed peak about 2 kilometers eastward from Moks Su, and then descending to this stream;

thence northward to an unnamed peak on the boundary between the Vilayets of Van and Bitlis about 3 kilometers westward from the pass at Mata Gedik,

the administrative boundary between the Vilayets of Van and Bitlis, modified south of Vankin Dagh (3200 meters or 10,500 feet) to follow the main water-parting;

thence westward to the peak Meidan Chenidiani, situated on the boundary between the Sandjaks of Bitlis and Sairt about 29 kilometers southeastward from the city of Bitlis,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, passing through Veberhan Dagh (3110 meters or 10,200 feet), crossing the Kesan Dere about 2 kilometers southward from the village of Khoros, leaving to Turkey the villages of Semhaj and Nevalayn as well as the bridge or ford on the trail between them, and leaving to Armenia the village of Chopans and the trail leading to it from the northeast;

thence westward to the Guzel Dere Su at a point about 23-kilometers southward from the city of Bitlis and about 2 kilometers southward from Nuri Ser-peak (2150 meters or 7050 feet),

the administrative boundary between the Sandjaks of Bitlis and Sairt, and then, a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, and passing through points 2750 and 2700 of Kur Dagh, (9020 and 8860 feet respectively), Biluki Dagh (2230 meters or 7315 feet), and Sihaser Tepe (2250 meters or 7380 feet);

thence westward to the junction of the Bitlis Su and the unnamed stream near the village of Deshtumi, about 30 kilometers southwestward from the city of Bitlis,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Turkey the villages of Lered and Daruni, and to Armenia the village of Enbu and all portions of the trail leading northeastward to the Bitlis Su from Mergelu peak (1850 meters or 6070 feet), and passing through Mergelu Tepe and Shikh Tabur ridge;

thence westward to the Zuk (Gharzan) Su at a point about 11 kilometers northeastward from the village of Hazo and approximately 1 kilometer upstream from the village of Zily,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Armenia the village of Deshtumi, passing through the eastern peak of Kalinen Dagh (2710 meters or 8890 feet) and continuing in such a manner as to leave to Armenia the upland *dolina*, or basin of interior drainage, to traverse the pass about 3 kilometers westward from the village of Avesipy, passing through Shelash Dagh (1944 meters or 6380 feet);

thence westward to the Sassun Dere at a point about 4 kilometers southwestward from the village of Kabil Jeviz and approximately 47 kilometers southward from the city of Mush,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings through Cheyardash peak (2001 meters or 6565 feet), Keupeka peak (1931 meters or 6335 feet), an unnamed peak on the Sassun Dagh about 4 kilometers southwestward from Malato Dagh (2967 meters or 9735 feet), point 2229 (7310 feet), and leaving to Turkey the village of Gundenu;

thence northwestward to the Talury Dere at a point about 2 kilometers upstream from the village of Kasser and approximately 37 kilometers northeastward from the village of Seylevan (Farkin),

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings and passing through an unnamed peak about 2 kilometers eastward from the village of Seyluk, and through point 2073 (6800 feet), leaving to Armenia the village of Heyshtirem;

thence northwestward to the western tributary of the Talury Dere at a point about 2 kilometers eastward from the village of Helin and approximately 42 kilometers southwestward from the city of Mush,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, and passing through point 2251 (7385 feet);

thence northwestward to the junction of the Kulp Boghazy (Kulp Su) and Askar Dere, approximately 42 kilometers southwestward from the city of Mush,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings leaving to Turkey the village of Helin and to Armenia the village of Kehirvanik;

thence northwestward to a point on the administrative boundary between the Sandjaks of Gendj and Mush northeast of Mir Ismail Dagh, and situated about 5 kilometers westward from the village of Pelekoz, and approximately 19 kilometers southward from the village of Ardushin,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, and passing through the Komiss Dagh;

thence northwestward to the Frat Nehri (Murad Su, or Euphrates) at a point to be determined on the ground about 1 kilometer upstream from the village of Dorne and approximately 56 kilometers westward from the city of Mush,

the administrative boundary between the Sandjaks of Gendj and Mush northward for about 2 kilometers, then a line to be fixed on the ground, following the main water-partings westward to an unnamed peak approximately 6 kilometers east of Chutela (Akche Kara) Dagh (2940 meters or 9645 feet), then northward passing through Hadije Tepe on Arshik Dagh, leaving to Turkey the village of Kulay and to Armenia the village of Kluhuran;

thence northwestward to the Gunik Su at a point about midway between two trails crossing this river about half way between the villages of Elmaly and Chenajky, and approximately 26 kilometers northeastward from the village of Cholik (Chevelik),

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, passing through an unnamed peak about 2 kilometers westward from the village of Shanghar, along Solkhan Dagh, and through point 2200 (7220 feet), leaving to Turkey the villages of

Shanghar and Chenajky, and to Armenia the villages of Kumistan, Lichinak, and Elmaly;

thence northwestward to the boundary between the Vilayets of Erzerum and Bitlis at an unnamed peak near where a straight line between the villages of Ercek and Agha Keui would intersect said vilayet boundary,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, passing through point 2050 (6725 feet);

thence northward to an unnamed peak on said vilayet boundary about 8 kilometers northwestward from Kartalik Tepe on the Choris Dagh,

the administrative boundary between the Vilayets of Erzerum and Bitlis;

thence westward to the Buyuk Su (Kighi Su) at a point about 2 kilometers upstream from the junction of the Ghabzu Dere with it, and approximately 11 kilometers northwestward from the village of Kighi,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings of the Sheitan Daghlar, passing through points 2610 (8565 feet), Sheitan Dagh (2906 meters or 9535 feet), Hakstun Dagh, and leaving to Armenia the village of Dinek and the ford or bridge southwest of this village;

thence westward to the Dar Boghaz (Kuttu Dere) at a point about 3 kilometers southward from the village of Chardaklar (Palumor),

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Armenia the villages of Shorakh and Ferhadin, passing through Ghabarti Dagh (2550 meters or 8365 feet), Sian Dagh (2750 meters or 9020 feet), the 2150-meter pass on the Palumor-Kighi trail near Mustafa Bey Konaghy, Feziria Tepe (2530 meters or 8300 feet), point 2244 (7360 feet), and point 2035 (6675 feet);

thence westward to the point common to the boundaries of the Sandjaks of Erzingan and Erzerum and the vilayet of Mamuret-ul-Aziz, situated at a sharp angle in the vilayet boundary, approximately 24 kilometers westward from the village of Palumor and 32 kilometers southeastward from the city of Erzingan,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, and passing northwestward through an unnamed peak about 2 kilometers southwestward from Palumor, through Silos (Kersinod) Dagh (2405 meters or 7890 feet) to an unnamed peak on the southern boundary of the Sandjak of Erzingan, about 8 kilometers southwestward from the Palumor-Erzingan pass, then turning southwestward along said sandjak boundary for nearly 13 kilometers, passing through Karaja Kaleh (3100 meters or 10,170 feet);

thence westward to an unnamed peak on the boundary between the Vilayets of Erzerum and Mamuret-ul-Aziz about 3 kilometers northeastward from the pass on the trail across the Monzur Silsilesi between Kennakh on the Euphrates and Pelur in the Dersim, the peak being approximately 40 kilometers southwestward from the city of Erzingan,

the administrative boundary between the Vilayets of Erzerum and Mamuret-ul-Aziz, modified,* in case a majority of the voting members of the Boundary Commission deem it wise, to follow the main water-parting along the ridge between an unnamed peak about 2 kilometers southwest of Merjan Daghlar (3449 meters or 11,315 feet) and Katar Tepe (3300 meters or 10,825 feet);

thence northward to the Frat Nehri (Kara Su, or Euphrates) at a point to be determined on the ground about 6 kilometers eastward from the village of Kemakh and approximately 35 kilometers southwestward from the city of Erzingan,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Turkey the trail from Pelur in the Dersim to Kemakh on the Euphrates, and to Armenia the village of Koja Arbler;

thence, northward to the boundary between the Vilayets of Erzerum and Trebizond at a point to be determined about 1 kilometer west of peak 2930 (2630? or 8625 feet) and about 4 kilometers southward from the village of Metkut, or approximately 39 kilometers northwestward from the city of Erzingan,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Turkey the villages of Chalghy Yady, Toms, and Alamlik, and to Armenia the village of Erkghan and the road and col south of the village of Metkut, passing through Utch Kardash Tepe, Kelek Kiran (Tekke Tash, 2800 meters or 9185 feet), Kelnam Dagh (or Kara Dagh, 3030 meters or 9940 feet), dividing equally between Armenia and Turkey the summit of the pass about 2 kilometers westward from the village of Zazker and, similarly, the summit of the pass of Kral Kham Boghazy near the village of Chardakli, pass-

*At the locality named, the vilayet boundary (according to Khozat-Dersim sheet of the Turkish General Staff map, scale 1:200,000) descends the northern slope of the Monzur-Silsilesi for about 7 kilometers. The junction of the boundary between the Kazas of Erzingan and Kemakh in Erzingan Sandjak of Erzerum Vilayet with the boundary of Dersim Sandjak of Mamuret-ul-Aziz Vilayet lies within 14 kilometers of the Euphrates River. This leaves to Turkey a military bridgehead north of an 11,000-foot mountain range and only 20 kilometers south of the city of Erzingan. I am not empowered to change the administrative boundary at this point, and these 40 square kilometers of territory lie outside the four vilayets specified in Article 89 of the Treaty of Sèvres.

However, I venture to call the attention of the Boundary Commission to the desirability of consulting the local inhabitants with a view to possible modification of the vilayet boundary at this point. [Footnote in the original.]

ing through point 2760 on Kara Dagħ (9055 feet), point 2740 (8990 feet), and a point to be determined on the ground, situated near the Iky Sivry stream less than 2 kilometers westward from the Chimen Dagħ pass, and located in such a manner as to leave to Turkey the junction of the two roads leading westward to the villages of Kuchi Keui and Kara Yayrak, and to Armenia the junction of two other roads leading to the villages of Metkut and Kirmana; the Boundary Commission shall determine in the field the most equable disposition of the highway between points 2760 and 2740;

thence northwestward to the Kelkit Chai (Kelkit Irmak) at the point where the boundary between the Vilayets of Trebizond and Sivas reaches it from the south,

the administrative boundary between the Vilayets of Trebizond and Erzerum, and then the administrative boundary between the Vilayets of Trebizond and Sivas;

thence northward to an unnamed peak on the boundary between the Vilayets of Trebizond and Sivas about 4 kilometers southwestward from Borgha Paya (2995 meters or 9825 feet) the latter being situated approximately 38 kilometers southwestward from the city of Gumush-khana,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Armenia the villages of Halkit, Sinanli, Kiliktin, and Kirtanos; and to Turkey the villages of Kar Kishla, Sadik, Kara Kia, and Ara, crossing the pass between the western tributaries of the Shiran Chai and the eastern headwaters of the Barsak Dere (Kara Chai) about 43 kilometers eastward from the city of Karahissar Sharki (Shebin Karahissar);

thence northeastward, northward, and westward to an unnamed peak on the boundary between the Vilayets of Trebizond and Sivas situated about 7 kilometers northwestward from Yerchi Tepe (2690 meters or 8825 feet) and approximately 47 kilometers south-south-eastward from the city of Kerasun,

the administrative boundary between the Vilayets of Trebizond and Sivas;

thence northward, from the point last mentioned, on the crest of the Pontic Range, to the Black Sea, at a point to be determined on the seacoast about 1 kilometer westward from the village of Keshab, and approximately 9 kilometers eastward from the city of Kerasun,

a line to be fixed on the ground, following the main water-partings, leaving to Turkey the fields, pastures, forests, and villages within the drainage basin of the Komit Dere (Ak Su) and its tributaries, and to Armenia the fields, pastures, forests, and villages within the drainage basins of the Yaghaj Dere (Espiya Dera) and the

Venazit Dere (Keshab Dere) and their tributaries, and drawn in such a manner as to utilize the boundary between the Kazas of Tripoli (Tireboli) and Kerasun in the 7 kilometers just south of Kara Tepe (1696 meters or 5565 feet), and to provide the most convenient relationships between the new frontier and the trails along the ridges, as these relationships may be determined by the Boundary Commission in the field after consultation with the local inhabitants.

2. In case of any discrepancies between the text of this Decision and the maps on the scales of 1 : 1,000,000 and 1 : 200,000 annexed, the text will be final.

The limits of the four vilayets specified in Article 89 of the Treaty of Sèvres are taken as of October 29, 1914.

The frontier, as described above, is drawn in red on an authenticated map on the scale of 1 : 1,000,000 which is annexed to the present Frontier Decision. The geographical names here mentioned appear upon the maps accompanying this text.

The chief authorities used for the names of geographical features, and of elevations of mountains, and the location of vilayet, sandjak, and kaza boundaries, are the Turkish General Staff map, scale 1 : 200,000, and, in part, the British map, scale 1 : 1,000,000.

The maps on the scale of 1 : 200,000 are recommended to the Boundary Commission, provided in Article 91, for their use in tracing on the spot the portion of the frontiers of Armenia established by this Decision.

II

The frontier described above, by assigning the harbor of Trebizond and the valley of the Karshut Su to Armenia, precludes the necessity of further provision for access for Armenia to the sea.

III

In addition to the general provisions for the limitation of armaments, embodied in the Military, Naval and Air Clauses, Part V of the Treaty of Sèvres, the demilitarization of Turkish territory adjacent to the frontier of Armenia as above established shall be effected as follows:

The Military Inter-Allied Commission of Control and Organization provided for in Articles 196-200 of the Treaty of Sèvres shall appoint the superior officers of the gendarmerie stationed in those vilayets of Turkey lying contiguous to the frontiers of the state of Armenia exclusively from the officers to be supplied by the various Allied or neutral Powers according to Article 159 of the said Treaty.

These officers shall, in addition to their other duties, be especially charged with the task of observing and reporting to the Military

Inter-Allied Commission of Control and Organization upon any tendencies within these Turkish vilayets toward military aggression against the Armenian frontier, such as the building of strategic railways and highways, the establishment of depots of military supplies, the creation of military colonies, and the use of propaganda dangerous to the peace and quiet of the adjacent Armenian territory. The Military Inter-Allied Commission of Control and Organization shall thereupon take such action as is necessary to prevent the concentrations and other aggressive activities enumerated above.

In testimony whereof I have hereunto set my hand and caused the seal of the United States to be affixed.

Done in duplicate at the city of Washington on the twenty-second day of November, one thousand nine hundred and twenty,
[SEAL] and of the Independence of the United States the one hundred and forty-fifth.

WOODROW WILSON

By the President:

BAINBRIDGE COLBY

Secretary of State.

780J.67/39a : Telegram

President Wilson to the President of the Council of the League of Nations (Hymans)

WASHINGTON, November 30, 1920.

I have the honor to acknowledge the receipt of your cabled message,³⁴ setting forth the resolution adopted by the Assembly of the League of Nations, requesting the Council of the League to arrive at an understanding with the governments with a view to entrusting a power with the task of taking necessary measures to stop the hostilities in Armenia.

You offer to the United States the opportunity of undertaking the humanitarian task of using its good offices to end the present tragedy, being enacted in Armenia, and you assure me that your proposal involves no repetition of the invitation to accept a mandate for Armenia.

While the invitation to accept a mandate for Armenia has been rejected by the Senate of the United States, this country has repeatedly declared its solicitude for the fate and welfare of the Armenian people, in a manner and to an extent that justifies you in saying that the fate of Armenia has always been of special interest to the American people.

³⁴ Not found in Department files; for the text, see *League of Nations: Minutes of the Council*, 11th Session, Geneva, November-December 1920, p. 84.

BOUNDARY BETWEEN TURKEY AND ARMENIA AS DETERMINED BY WOODROW WILSON
 GENERAL MAP ACCORDING TO PRESIDENT WILSON'S ARMENIAN DECLARATION
 Published in 1919 to accompany the boundary between the present Russian Republic and Armenia
 Foreign Relations, 204, volume III, pp. 234

BOUNDARY BETWEEN TURKEY AND ARMENIA
 AS DETERMINED BY
WOODROW WILSON, PRESIDENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA
 Scale 1:1,000,000
 Lengths east of Greenwich

BADEMAĞACI KAZILARI 1994 YILI ÇALIŞMA RAPORU

REFİK DURU

Antalya'dan Burdur'a giden karayolunun 50. kilometresinde, Toros Dağları'nın Antalya Ovası'na geçit verdiği Çubuk Boğazı'nın hemen kuzeyinde bulunan küçük bir ova içindeki (Lev.1/2) Bademağacı Höyüğü'nde (Eski Kızılkaya Höyüğü - bk.Duru 1997), 1993'te başlanan kazıların ikinci dönem çalışmalarına 27 Temmuz - 11 Eylül 1994 tarihleri arasında devam edildi ¹. Bu kazı döneminde, bilinen ekonomik kısıtlamalar nedeniyle, dar bir bütçe ile çalışmak zorunda kalınmış, dolayısıyla elde edilen sonuçlar da, aynı oranda kısıtlı olmuştur.

Bademağacı kazısının ilk yılında, höyüğün kuzey yarısında, C-5/IV-1, D-1/ IV-1 ve D-2/IV-1 plankarelerindeki A Kazı Alanı'nda 30X10 m. ve güneyde C-5/V-4 ve D-1/V-4 plankarelerindeki B Kazı Alanı'nda da 20X10 m. olmak üzere, iki ayrı yerde, toplam 500 m² lik alanda çalışılmıştı (Duru 1997: Lev.1/1) ². 1994'te sadece kuzeydeki A açmasında araştırmalar sürdürüldü

¹ Başkanlığını yaptığımız kazı kurulu, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Yrd.Doç.Dr.Gülsün Umurtak (Kazı Başkan Yardımcısı), Arkeolog, Y.Mimar Sinan Kayı ve Arkeolog Turhan Birgili (Fotoğraf Uzmanı) ile Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Uzmanı, Maraş Müzesi Asistanlarından Arkeolog Ahmet Denizhanogulları'ndan oluşuyordu. Öğrencilerimiz Mesut Gök, Kâşif Muhammed Baluja, Nilgün Parlak, Fadime Coşkun, Faruk Demirci ve Nesrin Bulduk arazi çalışmalarına katıldılar.

Kazımızı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İ.Ü. Araştırma Fonu Sekreterliği (Proje No. 702/260495), Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, Türk Tarih Kurumu, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Başkanlıkları ile Kültür Bakanlığı Döner Sermaye Müdürlüğü (DÖSİM) desteklediler.

Antalya Müzesi Müdürü meslektaşım Kayhan Dörtlük ve müzenin diğer elemanları, kazı kurulumuza her türlü kolaylığı gösterdiler. Antalya İl Kültür Müdürü, meslektaşım Musa Seyirci, kendi inisiyatifini ile çalışmalarımıza önemli parasal katkılar sağladılar.

Kampımızı geçen sene olduğu gibi, Bademağacı Beldesi'ndeki İlkokul'da kurduk. Bademağacı Belediye Başkanı Sayın Enver Karataş, belediyenin bir minibüsü ile römorklu bir traktörünü kazıımıza tahsis etti ve bütün istemlerimizi, büyük bir iyi niyet ve dostlukla karşıladı.

Yukarıda isimlerini saydığımız kişi ve kuruluşların yöneticilerine içten teşekkürlerimizi sunarız.

² Bademağacı Kazısı'nın 1993 sonuçları için bk.

(Lev.1/1). Kazılara başlamadan evvel, bir önceki yıl, plankareler arasında bırakılan ve kış aylarında büyük ölçüde yıkılan 1 m.lik ara duvarlar kaldırıldı (Lev.2/1;7/2). Daha sonra açmanın, höyüğün merkezine yakın olan C-5/IV-1 karesinde, 1993'de saptanan Erken Neolitik Çağ (ENÇ) yerleşmeleriyle, kazı alanının ortalarından başlayarak doğu yamaca yakın kesimlerdeki İlk Tunç Çağı (İTÇ) yerleşmelerinin araştırılmasına devam edildi. İTÇ'nin mimarlık kalıntılarının doğuya, höyük yamacından aşağıya, tarlalara kadar devam etmesi üzerine, kazı alanı doğuya doğru, D-3/IV-1 ve kısmen D-4/ IV-1 plankarelerini içine alacak şekilde, 15 m. daha uzatıldı. Böylece kazı alanının uzunluğu mevsim sonunda 45 m.ye ulaştı (Lev.2/1). İnilen en derin noktalar, çukurun batı ucunda -5.50 m., doğu ucunda ise, tarla düzlemi olan -7.64 m. idi (Lev.10/1,2. Derinlikler höyüğün en yüksek noktası ± 0 m. kabul edilerek verilmiştir. Höyüğün tepe noktasının Türkiye kod'u +785 m.dir.).

Tabakalaşma durumu

İki yıllık çalışmaların verdiği bilgiler, höyüğün kazılan kesimlerindeki en geç yerleşmelerin İTÇ'ye ait olduğunu göstermiştir³. İTÇ öncesi yerleşmelere ait kalıntılar, 1993 yılında, kazı alanının batı ucunda, höyük yüzeyinin (-2.22 m.) hemen altındaki karışık birikim içinde bulunmuştu. Bu katmanda, mimarlık kalıntılarıyla bağları pek iyi anlaşılabilen çok sayıda boyalı çanak çömlek (çç) parçası ele geçmiş ve bunların Geç Neolitik (GNÇ) veya Erken Kalkolitik Çağ'a (EKÇ) ait olabileceği önerilmişti (a.y.:786 vd.). Bu karışık birikimin altında, -3.10 m. ile -3.50 m.ler arasında görülen, iki evreli taş temellerle, ateş yakılmış alanların/ocakların, büyük olasılıkla GNÇ'ye ait olduğu bildirilmişti (a.y.:Lev.3/1). Neolitik Çağ'ın daha eski dönemlerinin kalıntlarına da, -4.10 m. ile -4.70 m.ler arasında rastlanmıştı (a.y.:Lev.7/1;3/2).

R.Duru;"Bademağacı Kazıları -1993",XVI. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 1995:69-77.

_____; "Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları. 1993 Yılı Çalışma Raporu", *Bulleten LX* (1996): 783-800.

³ Höyüğün ortalarındaki en yüksek kesimde, muhtemelen bir tümülüs'ün olduğunu daha önce bildirmiştik. Köylülerin bu kesimde, höyük yüzeyinden 1.5 m. kadar aşağıda, kesme taş duvarlı bir mezar odasının bulunduğunu söyledikleri olası tümülüs'ün araştırılması, önümüzdeki yılların kazı planına alınmıştır.

1994 yılında yapılan derinleşme çalışmalarında, bu plankarenin daha alt düzeylerinde en az üç evreli olmak üzere, Erken Neolitik Çağ (ENÇ) yerleşmeleri saptandı (Lev.4/1,2). Ayrıca D-1/IV-1 karesinde de, ENÇ yerleşmelerine ait bazı çok ince taş duvar temelleri görüldü (Lev.3;7/1,2 - ince taş temeller).

1993 yılında A Kazı Alanı'nda, İTÇ'nin üç mimarlık katına rastlanmıştır. 1994'de bu yapı katları hem biraz daha geniş alanlarda incelendi, hem de daha derinleşildi. Araştırmalar sonunda, üçüncü yapı katının altında, aynı dönemin daha eski yerleşim katlarının olduğu ve bu alandaki İTÇ yerleşmelerinin en az beş yapı evresi halinde olduğu anlaşıldı.

Önümüzdeki yıllarda, höyüğün başka kesimlerinde yapmayı planladığımız araştırmalarda, tabakalaşma durumunun değişebileceğini düşünerek, yapı katlarını bu yıl da kesin olacak şekilde numaralamaktan kaçındık.

Mimarlık

A Kazı Alanı'nın höyüğün merkezine yakın olan C-5/IV-1 plankaresinde, 1993 yılında ortaya çıkan ENÇ temellerinin gelişmesini, kazı alanını güneye doğru genişletemediğimiz için öğrenemedik (Lev.3). Birbirine paralel yapılmış, tek taş sırası halindeki 1993 yılı temellerinin çevresinde 1.5 m. kadar derinleşildi (Lev.4/1,2). Bu alandaki birikimde herhangi bir taş temel bulunmadı; ancak bazı kerpiç duvarlara, farklı derinliklerde üç ayrı tabana ve ateş yakma yerlerine rastlanıldı. Yapıların duvarlarında kullanılan kerpiçler yangın geçirmemiş ve dolayısıyla sertleşmemiş olduğundan, duvarlar çoğu kez tranşe kenarlarındaki kesitlerinde görülen izlerinden ayırt edilebilmiştir (Lev.3'teki kerpiç duvarlar bu izlere göre çizilmiştir). Tabanlar bastırılmış toprakla, ateş yakılan alanlar, küçük çakıl taşı ve kumlu dolgu üzerine çok sert, kireçli bir karışımla sıvalıydı. Özenle yapılmış, kenarları kavisli ve hafif yükseltilmiş olan ocak yerlerinin hiç birinin tam şekli anlaşılamadı.

Kazı alanının doğusunda, D-1/IV-1 plankaresinde, -4 m. lerden itibaren, İTÇ çç'si ile Neolitik'e ait çç'nin bir arada gelmeye başladığı 1993 yılında görülmüş ve bu derinliklerde bulunan taş temellerin bazılarının ENÇ'ye ait olabileceği bildirilmişti. Durum 1994'de kesinlik kazandı. Bu kesimdeki temellerin izlenmesi sonucunda ortaya çıkan mimarlık kalıntıları Lev.3,5 ve 7/1,2'de verilmiştir. Bu duvar temellerin bazıları tek taşı, 20-25 cm. kalınlığında iken, bazıları 60-80 cm. arasında değişen kalınlıkta, yanyana 3-4 taşla

örülmüşlerdi. Bunlardan tek taş sırası halinde olan temeller ENÇ yerleşmelerine, kalın ve bazen üstüste birden fazla sıralı taş örülü temeller ise, İTÇ'nin bu kesimdeki en erken yerleşmelerine aittir.

Neolitik dönem yapılarını kalınca bir yangın molozu örtmektedir. Höyüğün bu kesiminde, Neolitik'i sona erdiren yangın yıkımından İTÇ'ye kadar, uzun bir süre herhangi bir yerleşim olmadığı anlaşılmaktadır.

Beş ayrı mimarlık evresinin saptandığı İTÇ yerleşmelerinin en eski evresine ait kalıntılar (İTÇ'nin beşinci yapı katı), D-1,2/IV-1 karelerinin ortalarında, kuzeydoğu-güneybatı yönünde 3.5 m. uzanan, nispeten küçük taşlarla yapılmış, 75 cm. kalınlıktaki temeldir (Lev.5;7/1). Temelin iki ucu bozulmuş olduğundan, bu kalıntıların ait olduğu yapı hakkında herhangi bir şey söylemek mümkün değildir.

Bu alanda ele geçen bir sonraki yerleşmenin duvarları, büyük olasılıkla küçük zaman farklılıklarına karşın, aynı yapı katına ait olmalıdır (Lev.5;7/1,2). Ancak sık ve birbirlerine paralel yapılan bu duvarların durumuna bakarak, bu temellerin ne amaçla yapıldıkları sorusuna yanıt bulmak mümkün değildir. Temellerin hepsinin bir arada görünümü, ızgara planlı bir yapıyı akla getirmektedir. Ancak bu duvarların ayrı ayrı zamanlarda yapıldıkları, fotoğraflarda da görülebileceği gibi, farklı derinliklerde olmalarından anlaşılmaktadır. Bu taş temellerden, kazı alanının uzun güney kenarına yakın olanına, güneyden gelen bir temel dik açıyla birleşmektedir. Temellerden hepsi, doğu yamacın başladığı hizada bozularak kesilmişlerdir.

İTÇ'nin daha geç dönemine ait yapılarının D-1/IV-1 karesindeki bir bölümü 1994'de kazıldı. Bu tabakanın temellerinin bir kısmı son derece bozuk olmasına karşın, D-2/IV-1 karesinde başlayıp D-3/IV-1 karesinde devam ettiği anlaşılan bazı temeller, oldukça iyi durumdadır (Lev.6/1;8/1,2). Genellikle orta boyda taşlardan örülmüş olan ve 35-40 cm. kalınlığındaki bu temeller, yanyana yapılmış megaron planlı iki yapının ön kısmına aittir. Güneydeki yapının geniş kapı aralığının ortasında, direk altı olarak yapıldığı anlaşılan, taştan örülmüş, 40 cm. yüksekliğinde bir kaide vardır (Lev.8/2). Megaronun güney uzun duvarı, bir sonraki yapı katının duvarı altında kalmaktadır.

İTÇ'nin bir sonraki yapı katının D-1/IV-1 ve D-2/IV-1 karelerinde ele geçen temelleri büyük ölçüde ilk kazı döneminde kazılmıştı (Lev.6/2;a.y.: Lev.4/2). 1994'de kazı alanının doğu uzantısında (D-1/IV-3), bu yerleşme-

nin duvarlarının gelişmesi konusunda yeni bilgiler edinildi. Bu yerleşim döneminin bazı duvarları çok gösterişlidir ve günümüze kadar çok iyi durumda gelmişlerdir (Lev.9/1). Duvarlardan biri, üç plankarede keskin kırılmalar yaparak, güneybatu-kuzeydoğu yönünde 20 m. uzanmaktadır (Lev.6/2-beyaz bırakılmış temeller). Bu duvarın batudaki 8 m.lik kısmının, yer yer 70 cm. kadar yüksekliğe kadar 7-8 taş sırası sağlam durumdadır (Lev.9/1). Duvar 30-35 cm. kalınlığındadır ve temelin en alt düzlemi batı uçta -3.50 m.de iken, doğu uçta -4.80 m.dedir. Temelin en alt taşları, höyüğün doğu eteklere doğru alçalan, eğimli yüzeyi üzerine çok düzenli şekilde dizilmişlerdir. Duvarın en alt ile en üst taş sıraları arasında, dikey düzlemde 20 cm.lik bir eğim vardır; başka bir söyleyişle, duvar dik değil, güneye doğru eğik/şevli yükselmektedir. Bu uzunluktaki bir duvar, yaklaşık 15° lik bir eğimle yıkılmadan ayakta duramayacağı için, duvarın güney tarafının toprakla dolu olduğu veya toprak bir dolgunun dış yüzünü örtecek şekilde yapıldığı tahmin edilebilir. Şevli duvar, D/2-IV/1 karesi ortalarında, dik açı yaparak güneye dönmüş, 4 m. ilerledikten sonra, dik açıyla tekrar doğu yamaca yönelmiş ve D/3-IV/1 karesi ortalarına kadar, 11 m. daha uzanmıştır (Lev.6/2;9/1,2). Duvarın bu kısmı, bir önceki yerleşmenin megaronunun uzun yan duvarı ile çakışmaktadır ve büyük olasılıkla bu duvardan, yeni yapıları kullanan insanlar da yararlanmışlardır. D-1/IV-1 karesinden D-3/IV-1 karesine kadar devam eden bu duvarın, bazı ekler ve onarımlarla son durumunu aldığı anlaşılmaktadır. Duvar boyunca oluşmuş derin girintide, önceleri iki aralık -kapı geçiti olduğu ve daha sonra bu geçitlerin taşlarla örülerek kapatıldığı saptanmıştır.

İTÇ yerleşmesinin bu yapı katının diğer kalıntıları, şevli duvarın 2 m. kuzeyinde, ona paralel yapılmış 10 m. uzunluğundaki duvardır (Lev.6/1). Bu duvarın üst-üste 4-5 taş sırası sağlam durumdadır (Lev.8/1;9/1,2). Yukarıda sözü edilen uzun şevli duvara benzer şekilde, bu duvar da eğikdir ve paralelindeki duvar gibi D-2/IV-1 karesinde ve ona simetrik şekilde kırılmakta, daha sonra kuzeye yönelip, 3.5 m. kadar ilerledikten sonra kesilmektedir.

İTÇ'nin bu yapı evresinde, şevli duvarların doğu ucuna bazı eklerin yapıldığı, aradaki geçitin kapandığı ve dördüncü yapı katı megaronunun kapısı üzerine de bir duvar örülerek bu kesimde bazı mekânların elde edildiği anlaşılmaktadır. (Lev.6/2 - Taranmış temeller;9/2).

Yukarıda tanımlanan yapıların mimarlık kalıntılarının üzerinde, höyüğün en son yerleşme dönemi İTÇ'nin birinci katının temelleri vardır. Birinci yapı

katının, açmanın höyüğün merkezine yakın olan kısımlarındaki mimarlık kalıntılarında büyük kısmı 1993 yılında kazılmış ve kaldırılmıştı (a.y.: Lev.4/1;6/1).

Bu yıl İTÇ mimarlığı konusunda öğrenilen önemli bir başka husus da, höyük yamaçının yüzeyinin bir bölümünün taşlarla kaplanmış olmasıdır. D-3/IV-1 ve D-4/IV-1 plankarelerinde, bugünkü tarla düzeyinden itibaren yükselmeye başlayan yamacın yaklaşık 8 m. genişliğindeki kısmının yüzeyi, orta ve küçük boy taşlarla örtülmüştür (Lev.10/1,2). Çok düzenli olmayan bu kaplamanın istenerek mi, yoksa yamaca geç devirlerde atılan taşlarla, kendiliğinden mi oluştuğunu dikkatle araştırdık; ancak kesin bir sonuca varamadık. Bu kaplamanın, bir savunma duvarının dışına, höyüğün ovaya bakan yamacına yapılması mantıklı olabilirdi. Ancak bu kaplamanın bittiği yerde, herhangi bir savunma duvarı bulunmadığı için, bu kaplamanın savunmayla pek de ilgili olmadığı, yamaç kesiminin bir dönemde, bilmediğimiz bir amaçla taşla kaplandığı anlaşılmaktadır. Höyüğün yamaçlarında, hemen her yerde, yoğun biçimde taş dolgu bulunmaktadır. Eğer gelecek yıllarda yapılacak kazılar farklı olguları ortaya çıkarmaz ise, bizde oluşan kanı, bu türden taş kaplamanın höyüğü tümüyle çevirdiğidir. Yamacın kaplaması İTÇ'nin son dönemlerinde yapılmış olmalıdır.

Çömlekçilik

Bu yıl kazılan 1.5 m. kalınlığındaki birikim içinde saptanan ve en az üç evreli olduğu anlaşılan ENÇ yerleşmelerinin çç'si, genellikle kahverenginin, bazen de grinin tonlarında hamurlu ve ince kenarlı, iyi açılanmış, tekdüze bir mal grubu halindedir. Bu raporda ENÇ'nin ara evrelerinin çç'si ayrı ayrı incelenmeden, ancak her katın malzemesi ayrı levhalarda toplanarak sunulacaktır (Lev.11-16/1-6). Biçim açısından, dışa açılan, düz, kapanan ağızlı, veya hafif S profilli kâse, çanak ve çömlekler çoğunluktadır (Lev.11;12;13;14/1;15/1;16/2,3). Yukarıda tanıtılan çok yaygın biçimlerin dışında, genellikle ENÇ'nin üst katlarından gelen, farklı bazı kap tipleri de vardır. Bunlardan bir grup, şiş karınlı ve kapanan ağızlı çömleklerdir (Lev.15/2-5;16/1). Kapanan ağızlı derin kaplardan bazılarının dudakları içeriye doğru iyice uzatılarak, kaplara içindeki sıvının taşmasını, dökülmesini önleyecek bir özellik -anti splash-verilmiştir (Lev.15/4). Bu profildeki kapların bazıları ovaldir. Dudakları kalınlaştırılmış ve dudaklarının üst kısmı düzleştirilmiş profilli kaplar bir başka formdur (Lev.15/7,8;16/4). Bu kapların da bazıları ovaldir.

Neolitik çç'sinde dikine yerleştirilmiş ip delikli silindirik tutamaklar, her yapı katında çok yaygın bir uygulamadır. Bu tüp tutamakların, çok küçük çanaklardan (Lev.11/2;13/3,4) büyük boy çömleklere kadar (Lev.11/6;12/1,2), her türlü kap için yapıldığı görülmektedir.

İTÇ çömlekçiliği hakkında birinci kazı döneminden bildiklerimiz, bu yıl bir hayli arttı. Özellikle İTÇ'nin erken evrelerinin çç'sini oldukça iyi öğrenebildik. İTÇ keramiğinin çok büyük çoğunluğunu kırmızı astarlı, kalın kenarlı, çok iyi açkılı bir mal türü oluşturmaktadır. Şekil açısından çoğunluk, yayvan çanaklardadır (Lev.17/1-3,5,6). Çanakların bazılarının dudaklarının üzerinde sivrice çıkıntılar vardır (Lev.17/6;19/4). Çanaklardan birkaçında, dudanın hemen dışında veya dudanın 1-2 cm. aşağısında, iki delikli gösterişli yatay tutamaklar yerleştirilmiştir (Lev.17/5,6;19/4). Dudak üstü çıkıntıları ile yatay tutamaklar, bazı parçalarda beraberce kullanılmıştır. Bu kaplardan hiçbir tüm kap ele geçemediğinden, dudak üstü çıkıntılarının kaç tane olduğu ve tutamakların simetrik olarak yerleştirilip yerleştirilmediklerini öğrenemedik. Tabakların bazılarının çan şeklinde kaideleri vardır. İçe dönük dudaklı, kalın kenarlı ve hafifçe belirtilmiş dipli tabaklar da, bu dönemin yaygın biçimlerindedir (Lev.17/4).

İTÇ'nin geçen kazı döneminde pek çok örneğini bulduğumuz, siyah renk astarlı mal türünün küçük gaga ağızlı testilerine, bu yıl çalışılan derinliklerde pek az rastlanmıştır (Lev.18/1-3;19/1-3)). Gaga ağızlı testiciklerin çoğunda oluk-kabartma bezeme vardır (Lev.18/1,3;19/1,3).

İTÇ'nin dudak dışında, ağız düzleminin üzerine yükselen, yatay, irice delikli parmak tutamakları olan derin çanaklardan, birkaç parça ele geçmiştir (Lev.18/4).

Küçük buluntular

ENÇ'nin az sayıdaki küçük buluntuları arasında, küçük taş keski ve kemik kaşıklar çoğunluktadır (Lev.16/7).

Tranşenin merkeze yakın plankaresindeki karışık üst katmanda, GNÇ veya EKÇ'ye ait olabilecek taştan bir mühür bulunmuştur (Lev.16/8). Mühürün dörtgen biçimli baskı yüzü, derin oluk bezeme ile doldurulmuştur.

İTÇ de küçük buluntu bakımından zengin değildir. Taştan bir-iki keski, kilden yapılmış yuvarlak bir baskı mühür (Lev.19/5), kil ağırşaklar

(Lev.19/6) ve pişmiş topraktan hayvan figürleri (Lev.19/7,8), bu yerleşim dönemlerinin küçük buluntularının bazılarıdır.

Sonuçlar

1994 kazı mevsiminde elde edilen sonuçlar, çalışmaların az sayıda işçi ile yürütülmesi nedeniyle, istenen boyutlarda olamamıştır. Kazı alanı pek az genişletilip, derinleştirilebilmiştir. Buna karşın ele geçen mimari kanıtlar, İTÇ yerleşmelerinin ön tahminlerden daha büyük ölçekli olduğu yönündedir. Eğer saptamalarımız yanlış değilse, İTÇ'nin erken yerleşmelerinin küçük bir köy yerleşmesi değil, tersine, büyükçe bir kasaba olduğu gibi bir görünüm vardır. Özenle yapılmış, şevli taş duvarlar, sıradan bir köy yapısından farklı niteliktedir. Şevli duvarların, birbirinden dar bir sokakla ayrılmış, yan yana iki büyük yapının duvarları olmalıdır. Küçük boyda taşlarla, düzenli sıralar halinde şevli duvar örme tekniği, Anadolu İTÇ'sinde bilinen bir uygulamadır. Bunun bazı örneklerine Troya I yerleşmesinde (Blegen 1950:Fig. 183;185;189; 200) ve Urla yakınlarındaki Limantepe yerleşmesinin İTÇ I döneminde rastlanmaktadır (Limantepe:Res.11). Bademağacı'nın söz konusu yerleşmesinin İTÇ II'ye ait olduğunu sanıyoruz.

İlk Tunç Çağı içinde megaron veya megarona benzer planda yapıların, Bademağacı'nda olduğu gibi, birbirine bitişik veya belirli aralıklarla yanyana yerleştirilmeleri, hem Batı Anadolu'da örneğin Troya, Beycesultan, Demircihöyük ve Karataş-Semayük'te, hem de Doğu Ege Adaları ve Kara Yunanistan'ında ortak bir uygulama olarak görülür (Megaronların yayılımı için bk. Werner 1993).

İTÇ'nin muhtemelen son döneminde, yerleşmenin eğimli yamaçlarının kalın bir band halinde taşlarla kaplanması, ilginç bir özelliktir. Bu tür bir yamaç kaplaması, Anadolu İTÇ yerleşmelerinde yaygın bir uygulama olmakla birlikte, bölgemize çok uzak olmayan Karataş-Semayük'ten bilinmektedir (Warner 1994: 118,Pl.59; 148a,b).

Bademağacı İTÇ çömlükçiliğinde görülen yatay iri tutamaklı, açılan kenarlı, çan ayaklı tabaklarla, içe kıvrık dudak pofilli tabaklara, Beycesultan İTÇ I ve İTÇ II yapı katları çç'si arasında rastlanmaktadır (Lloyd-Mellaart 1962:P.14/10-14;15/4-11,37;17/4,5;22/10,13,15).

Bademağacı İTÇ'sinin erken dönemlerinin gerek mimarisi gerekse çömlükçiliği, bu yerleşmelerin en erken katlarının İTÇ I'e, en geç katlarının da İTÇ II'ye ait olduğunu göstermektedir.

İTÇ yerleşmelerinin, Neolitik Çağ'ı sona erdiren bir yangın yıkıntısının üzerine kurulmuş olduğunu, yukarıda belirtmiştik. Ancak höyüğümüzde Neolitik ile İTÇ arasında geçen uzun zaman aralığı içinde, hiç bir yerleşmenin olmadığını varsaymak, kanımızca doğru değildir. Büyük olasılıkla EKÇ döneminde de höyüğün değişik yerlerinde yerleşilmiştir. 1993 kazılarında, A Kazı Alanı'nın merkeze yakın kesimlerdeki üst moloz birikimde bulunmuş çok sayıda kırmızı üzerine beyaz ve bej zemine kırmızı boyalı çç ile, yine mimariye bağlı olmayan malzeme arasındaki, ağzının iç tarafında yumru çıkıntuları olan parçalar, belki GNÇ'ye, belki de henüz mimarlık kalıntıları ele geçmemiş EKÇ yerleşimlerine aittir.

GNÇ'den daha erken olan yerleşmeleri, ENÇ olarak isimlendirdik. Bu tanımlama, bu yerleşme katlarının hem daha erkene ait olmasına, hem de çömlekçilikteki farklılıklara dayanmaktadır. Çevremizde Hacılar, Kuruçay ve Höyücek gibi kazı yapılmış Neolitik merkezler bulunmasına karşın, Bademağacı ENÇ yerleşmelerinin mimarlık kalıntılarının ve çç'sinin karşılaştırmasını yapmak ve dolayısıyla kronolojik ve kültürel süreçteki yerini tam olarak bilmek için yeterli arkeolojik belgeye bugün için sahip değiliz. Neolitik dönem yerleşmelerinin çç'si, S profilli kapları ve dikine ip delikli silindirik tutamaklarıyla, genelde Burdur Bölgesi ve hatta Batı Anadolu'nun oldukça büyük bir kısmı ile bazı ortak özellikler sergilemektedir. Bununla beraber, ilk önraporumuzda belirtildiği gibi, bölgemizin kuzey yarısı için çok belirleyici olan, kırmızı boya astarlı, çok iyi açkılanmış, monokrom çç ile, krem renkli astar üzerine kırmızı boya bezemeli mallar, Bademağacı'nda hiçbir yapı katında örnek vermiş değildir. Höyüğün orta kısımlarında, önümüzdeki yıllarda yapılacak genişleme kazılarının, erken dönem yerleşmelerinin belgelerini artırarak bu dönemlerinin isimlendirilmesini kesinleştireceğini ve bu tabakaların tarihlenmesine de olanak sağlayacağını sanıyoruz.

1994 yılında Bademağacı kazılarında bulunmuş, üst kısmı düzleştirilmiş, kalın, etli dudak profilli kapları (Lev.15/7,8;16/4), bazı küçük farklılıklarla, Demircihöyük (Seeher 1987:Lev.1/20,21;5/8,11), Fikirtepe (Özdoğan 1979:113 vdd.-IV,C1/a,b türleri;Lev.47/1,11), Pendik (Özdoğan 1985:405,Lev.5/3,4) ve Çoşkuntepe (Seeher 1990:Lev.1/1-3) gibi merkezlerin yer aldığı, Batı Anadolu'nun kuzey kesimlerinde bilinen tiplerdir. Bu çok ayrıntılı özellikli profilde yapılmış kaplara ait parçalar, Batı Anadolu'nun Ege sahiline yakın kesimlerinde de ele geçmiştir (French 1965:Fig.3/1;4/7;Meriç 1993:145 vdd.,Fig.3/2). Bu bulguları, "Burdur Bölgesi Neolitik'ini, Batı

Anadolu'nun çok geniş bir kesimine yayılmış ve benzer özellikler gösteren, ortak bir Neolitik Kültürü'nün içinde" düşünülmesini destekleyecek kanıtlar saymak doğru olabilir.

Bademağacı'nın, ince taş temelli yerleşmeden başlayarak, 1994 yılında inilen en derin yapı katına kadar olan ENÇ tabakalarını, Höyücek'in Tapınak Dönemi çç'si ile olan bazı benzerliklerine dayanarak, M.ö.7.binyılının son yarısına tarihlemek mümkündür (Duru 1995 a:473 v.d.). Önümüzdeki kazı mevsimlerinde, Bademağacı'nın anatoprağa kadar olan 4-5 m.lik alt birikiminin kazılması ile, ENÇ'nin Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimlerinden pek iyi tanınmayan en erken dönemlerinin daha iyi anlaşılır hale geleceğini sanıyoruz.

Yararlanılan Kaynaklar

BLEGEN,C.,C.L.CASKEY,M.RAWSON VE J.SPERLİNG;*Troy I. General*
1950 *Introduction. The First and Second Settlements*, Princeton.

DURU,R.;“Bademağacı Kazıları 1993”,XVI. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*
1995 , Ankara:69-77.

_____;; “Höyücek Kazıları - 1991/1992”, *Belleten* LIX:447-490.
1995 a

_____; “Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları. 1993 Yılı Çalışma
1997 Raporu”, *Belleten* LX (1996): 783-800.

FRENCH,D.;“Early Pottery Sites from Western Anatolia”,*Bulletin of the*
1965 *Institute of Archaeology* 5:15-24.

Liman Tepe Kazı ve Araştırma Kurulu; *Archaeological Researches at Liman*
Tepe, Liman Tepe Arkeoloji Araştırmaları, Tarihsiz

MERİÇ,R.;“Pre-Bronze Age Settlements of West-Central Anatolia”,
1993 *Anatolica* XIX:143-150.

SEEHER,J.;“Çoşkuntepe-Anatolisches Neolithikum am Nordostufer der
1990 Ägäis, *Istanbul Mitteilungen* 40:9-15.

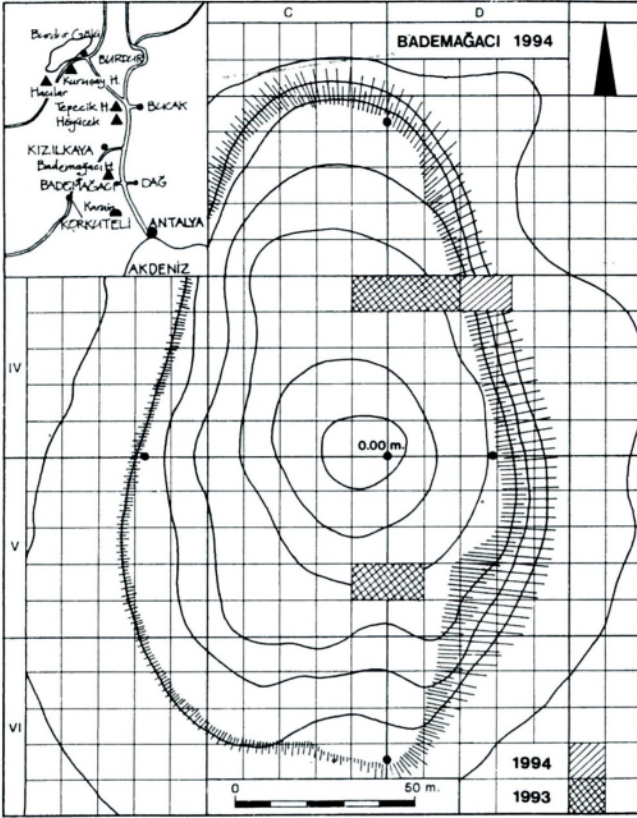
_____; *Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978.*
1987 *III,1. Die Keramik I*, Mainz.

ÖZDOĞAN,M.;“Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara
1983 Region”, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien. Festschrift für*
Kurt Bittel, Mainz:401-411.

_____; *Fikirtepe, İstanbul (Basılmamış Doktora Tezi).*
1979

WARNER,J.L.; *Elmalı-Karataş II. The Early Bronze Age Village of Karataş,*
1994 Bryn Mawr, PA.

WERNER, K.; *The Megaron During the Aegean and Anatolian Bronze Age,*
1993 Jonsered.

Levha 1/1 - Bademağacı Höyüğü'nün topografik haritası ve kazı alanları.

Levha 1/2 - Bademağacı'nın içinde bulunduğu ovaya Çubuk Beli'nden bakış.

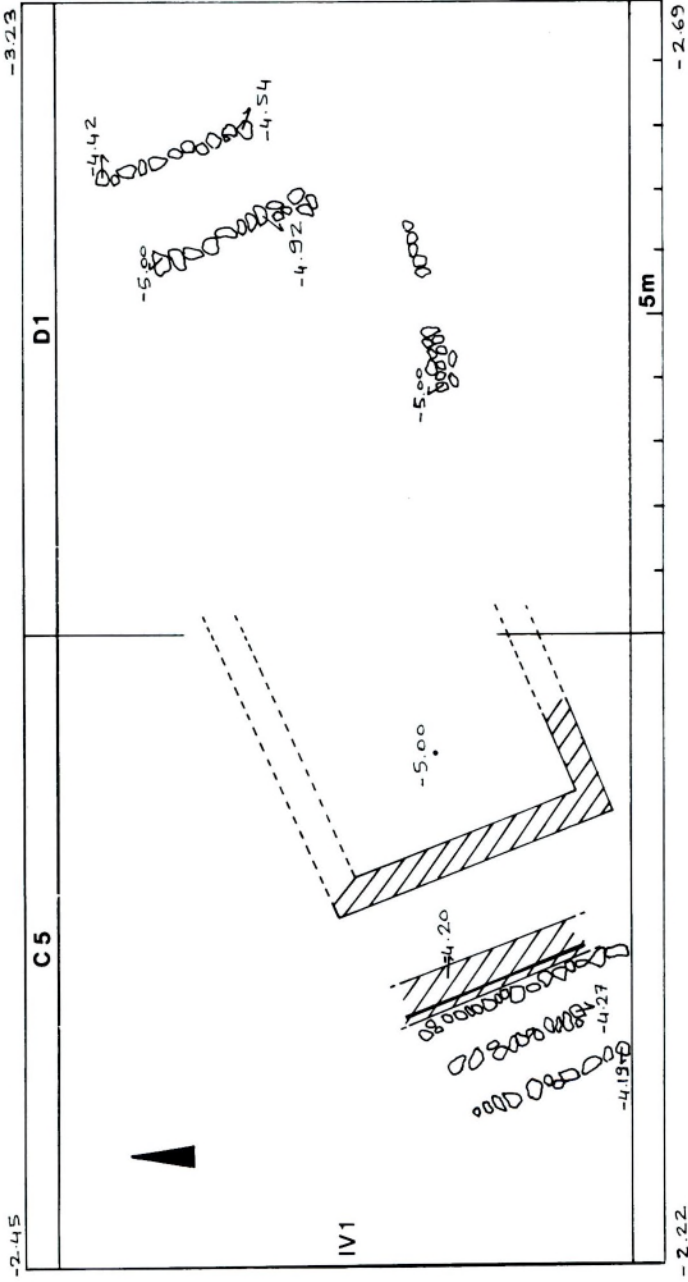
Refik Duru

Levha 2/1 - 1994 kazı döneminde A Kazı Alanı'nın budadan görünümü.

Levha 2/2 - Aynı alanın doğudan görünümü.

Levha 3 - 1993/94 döneminde kazılan Neolitik dönem mimarlık kalıntıları.

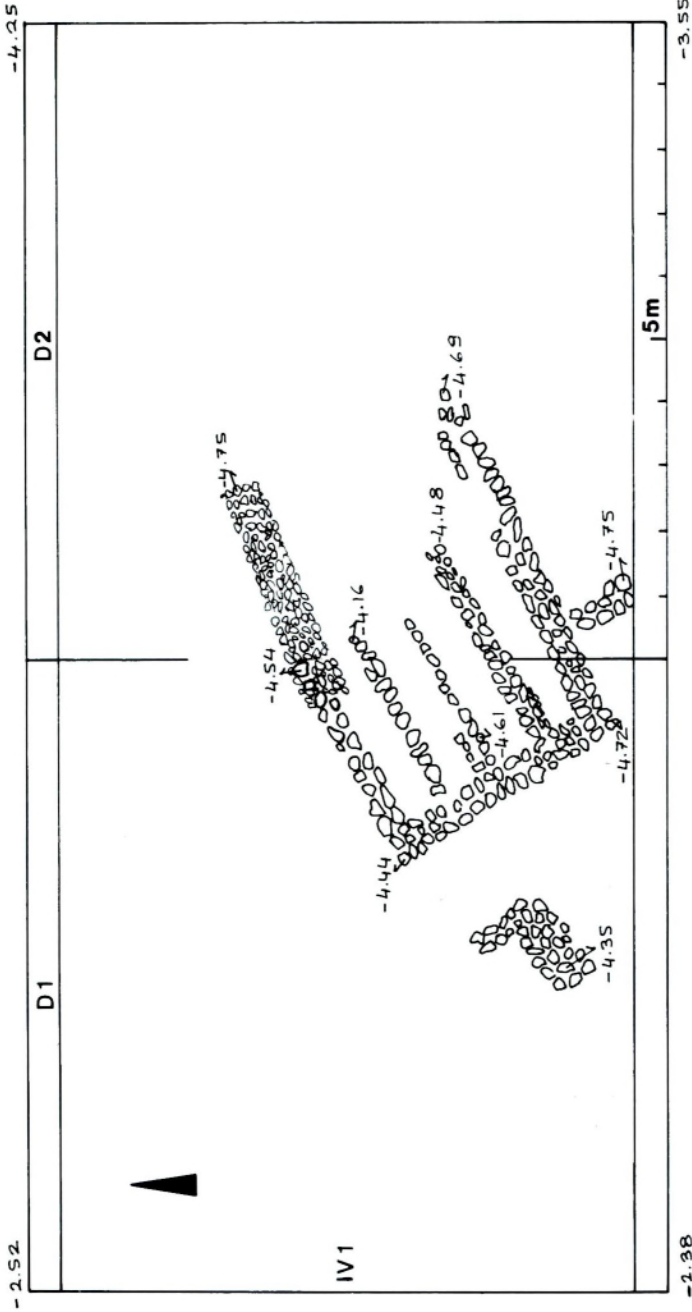
Refik Duru

Levha 4/1 - Neolitik yerleşmelerin batı ucundaki yapı kalıntıları.

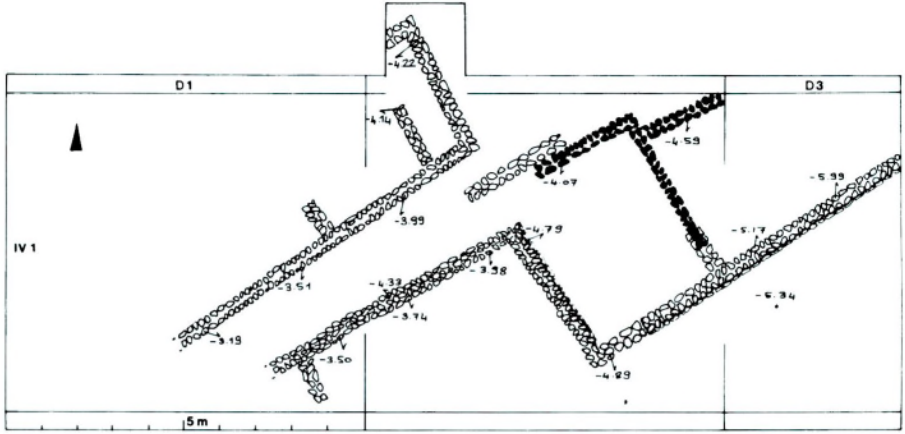

Levha 4/2 - Aynı kalıntıların kuzeyden görünümü.

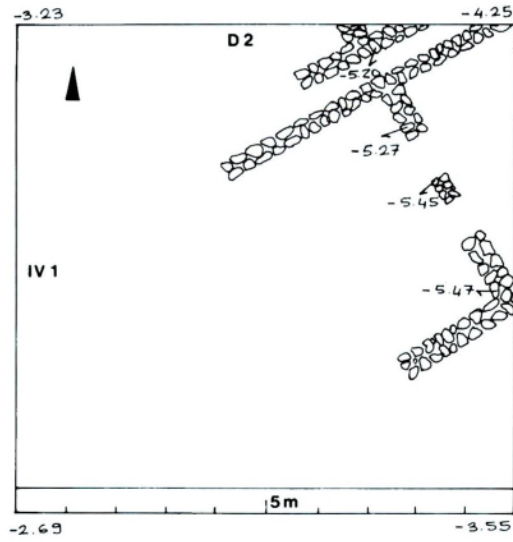

Levha 5 - İTC'nin en erken yapı katunun planı.

Refik Duru

Levha 6/1 - İTÇ'nin üçüncü katı kalıntıları.

Levha 6/2 - İTÇ'nin ikinci katı planı.

Levha 7/1 - Kazı alanının orta kesimlerdeki İTÇ temelleri.

Levha 7/2 - Aynı alanın bir başka fotoğrafı.

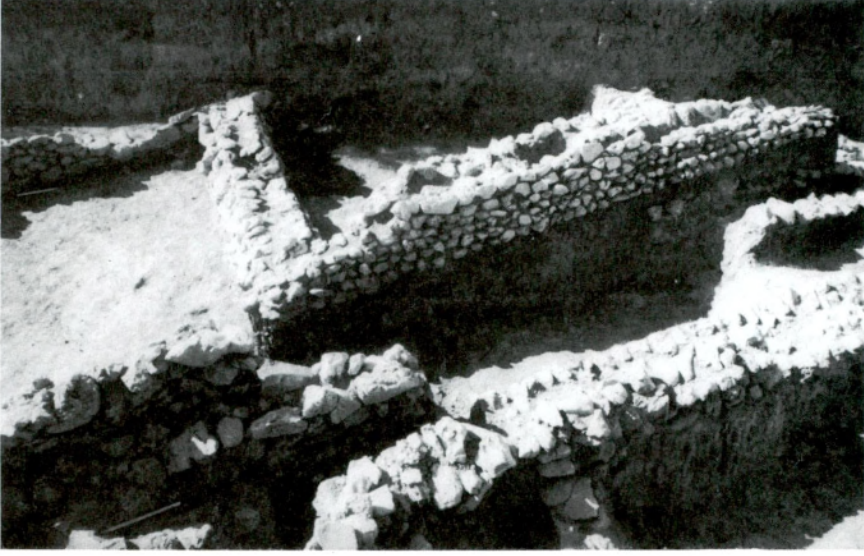
Refik Duru

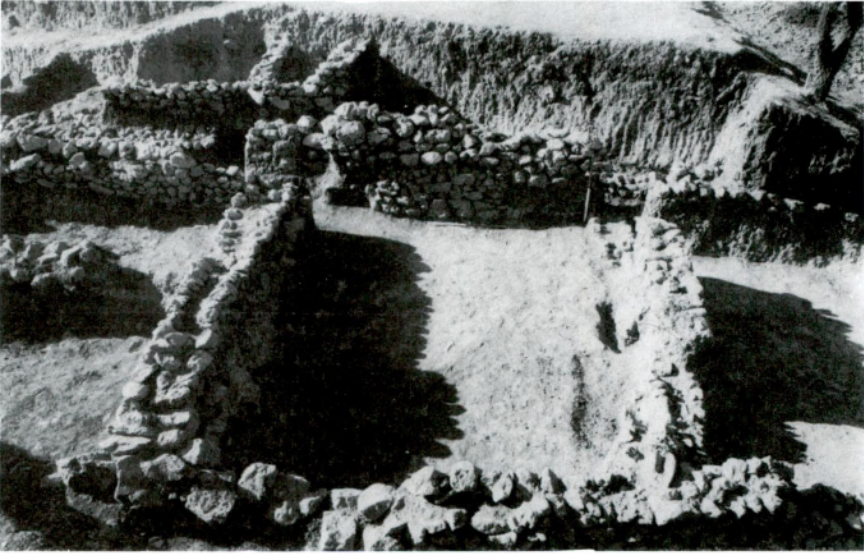
Levha 8/1 - İTÇ'nin üçüncü yapı katı temelleri (Jalon'nun altındaki temeller. Daha yükseğe kadar korunmuş olan temeller bir sonraki kata aittir).

Levha 8/2 - İTÇ'nin üçüncü yapı katı temelleri-Jalon'un altındaki taş sırası. Yüksek taş duvarlar bir sonraki kata aittir.

Levha 9/1 - İTÇ'nin ikinci yapı katı temellerinin kuzeyden görünümü.

Levha 9/2 - İTÇ'nin ikinci yapı katının doğu ucundaki temeller.

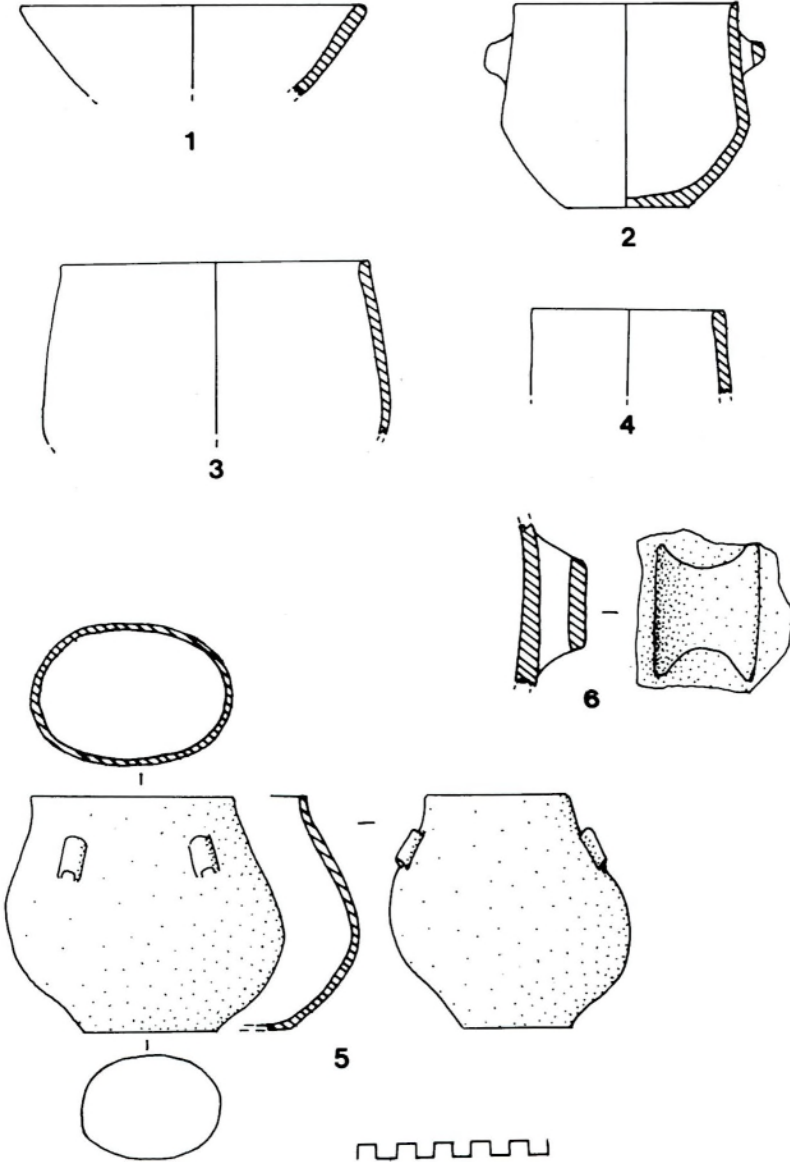
Refik Duru

Levha 10/1 - Höyüğün doğu yamacındaki taş döşemenin doğudan görünümü.

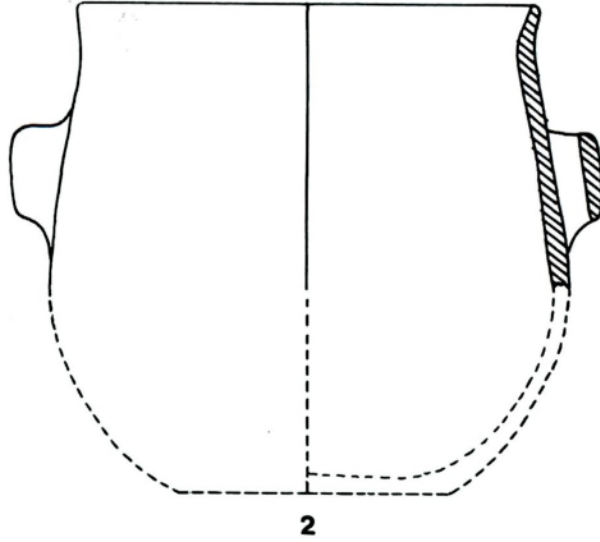
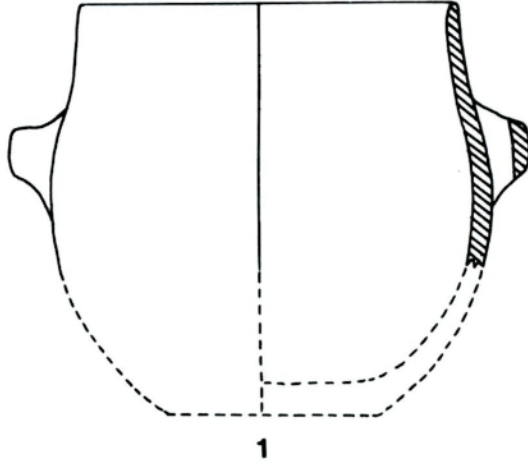

Levha 10/2 - Taş döşemenin höyükten tarlalara doğru fotoğrafı.

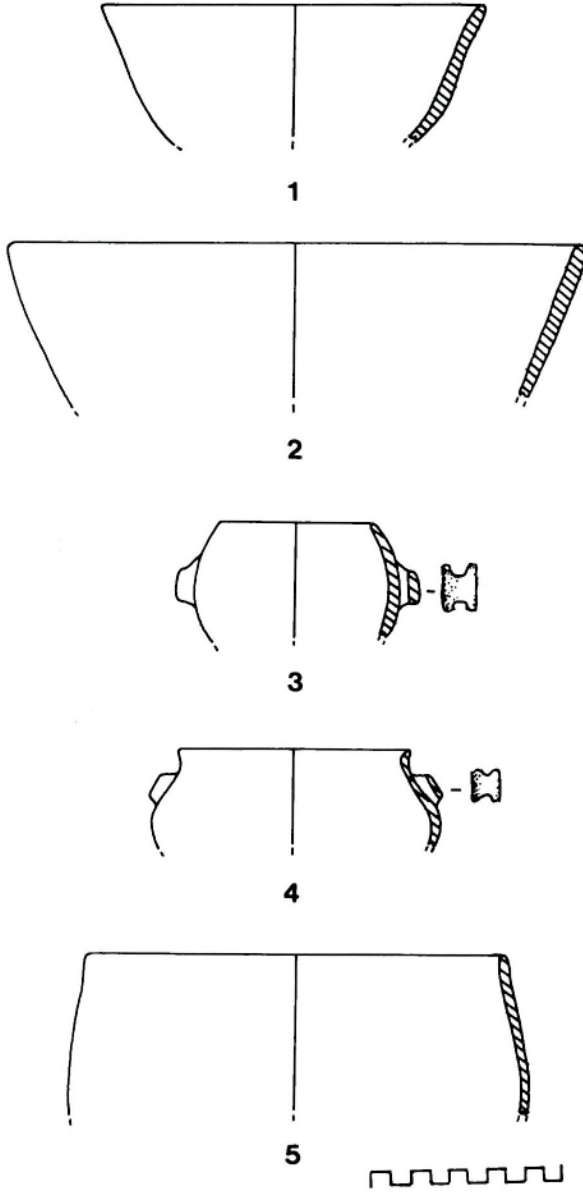

Levha 11 - ENÇ yerleşmelerin en erken dönemi çç'sinden çizimler.

Refik Duru

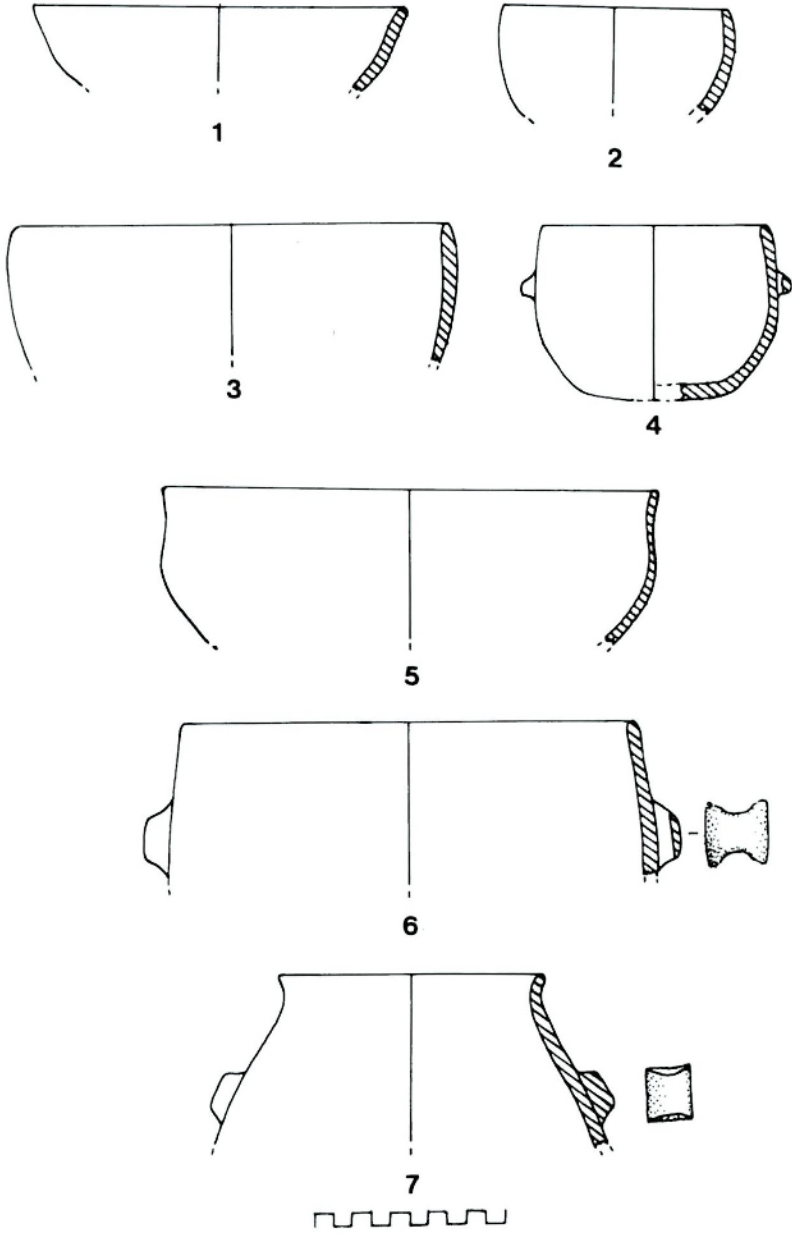

Levha 12 - ENÇ'den çömlekler (En erken dönem).

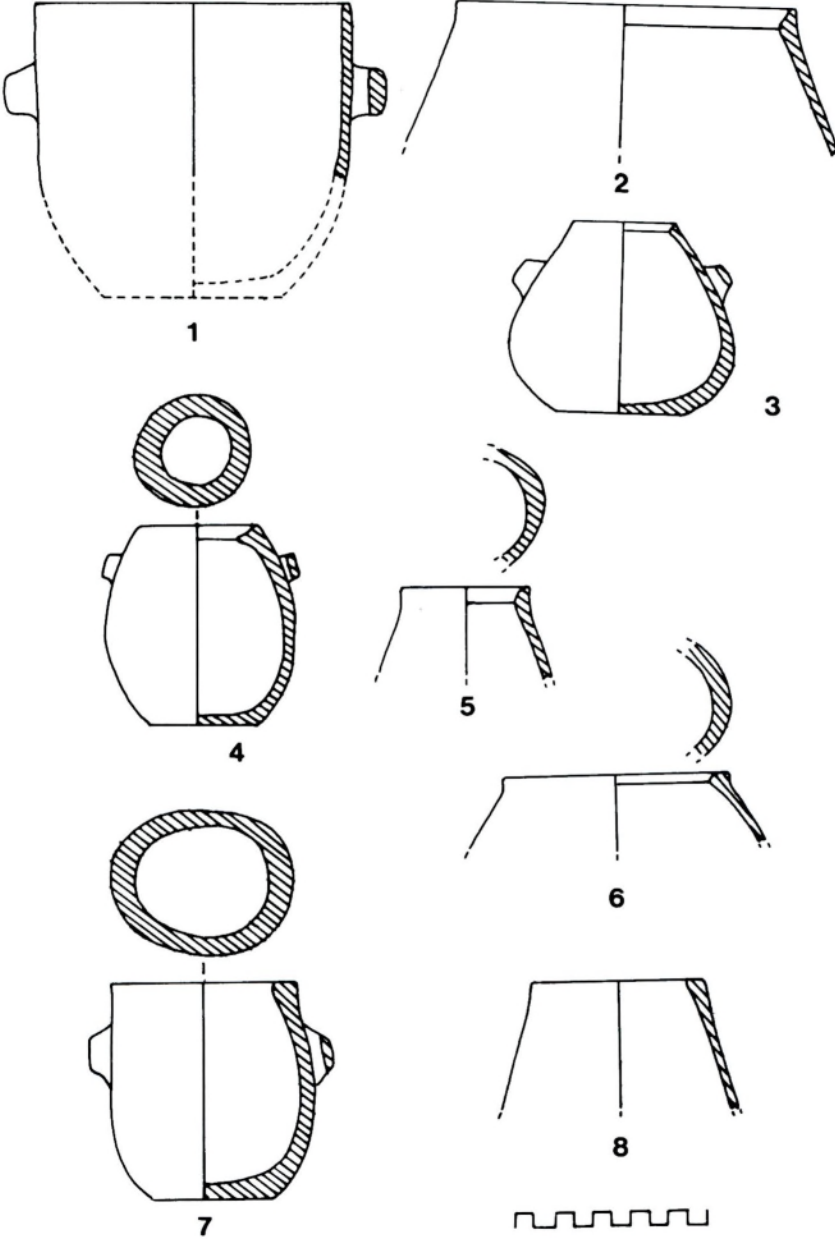

Levha 13 - ENÇ'nin ikinci yapı katı ç'lerinden bazılarının profilleri.

Refik Duru

Levha 14 - ENÇ'nin birinci yapı katından bazı çç. çizimleri.

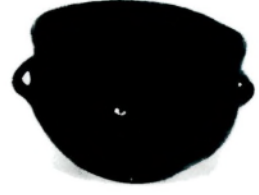
Levha 15 - ENÇ yapı katları çç'sindan bir grup.

1

2

3

4

5

7

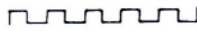
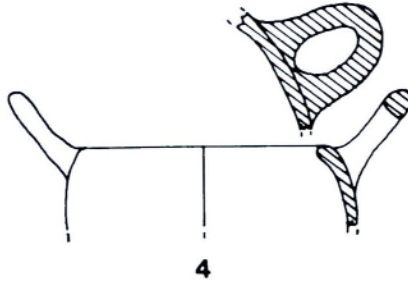
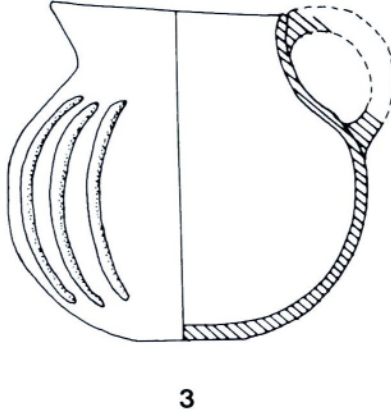
6

8

Levha 16 - ENÇ kapları (1-6), kemik kaşık (7) mühür (8).

Refik Duru

Levha 18 - İTÇ kaplarından bazıları.

1

2

3

4

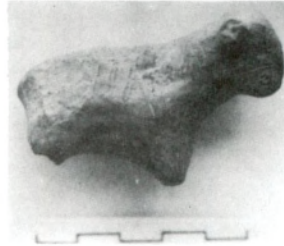
5

6

7

8

Levha 19 - İTÇ kapları (1-3), ağzı çıkıntılı, yatay çift delik tutamaklı bir yayvan kap parçası (4), damga mühür (5), üzeri çizgi bezemeli ağırşak (6) ve iki tane kilden hayvan betimi (7,8).

Kitap Tanıtma :

ELENA FRANGAKIS-SYRETT, *The Commerce Of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Akhens 1992, (Centre for Studies Asia Minor Studies) XIX+375 s., ISBN 960-85021-5-2.

Osmanlı Devleti'nin özellikle XVII. yüzyıldan sonraki en önemli dış ticaret limanlarından birisi olan İzmir Şehri, son yıllarda önemli bir araştırma mevzuu olmuştur. D. Goffman'dan sonra, Elena Frangakis-Syrett Hanımefendi de, şehrin XVIII. yüzyıldaki ticaret hayatını incelemiş ve yayınlamıştır.

İzmir Ticaretinin, tahrirlerin en bol olduğu dönemde, yani XVI. yüzyılda nihayet bir kaba olması sebebiyle, hemen ulaşılabilecek Osmanlı kaynakları pek bol değildir. Bununla birlikte, XVII. yüzyıldan sonraki hayatının belgelere yansması, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivinin değişik tasniflerinde bol olarak bulunmaktadır. Bu ilk dönemin Osmanlı belgelerinin İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu tarafından işlendiğini biliyor ve yayınlanmasını bekliyoruz. Sonraki dönemlerin Türk arşivlerine dayalı çalışmalarına da başlamıştır.

İzmir Şehri'nin erken tarihi ile XVI. ve XVII. yüzyılları da Batılı meslektaşlar tarafından incelenmiştir. Vaktiyle bu satırların yazarının sadece ana çizgileriyle göstermeye çalıştığı (*İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974) İzmir'in ticaret hayatıyla ilgili olarak ayrıca Prof. Dr. Necmi Ülker'in de bir doktora çalışması vardır. İzmir Şehrinin, ilişki kurduğu limanlardaki kayıtlar sebebiyle Avrupa Devletleri'nin arşivlerinde de belgeleri pek çok olup, bunlarla da mükemmel tetkikler yapılabileceğini belirtmiş idik ("İzmir Tarihinin Meseleleri", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Haz. T.Baykara, İzmir 1993, s. 3-6). Hatta İzmir'i görmeden de mükemmel çalışmalar yapılabilir ki, bir örneği elimizdeki eserdir.

İzmir'in Onsekizinci yüzyıldaki ticaretini konu alan bu eser, İskenderiye'de doğan Yunan asıllı bir Amerikalı meslektaşımız olan Elena Frangakis Hanımefendi'nin 1984'de Londra Üniversitesi'ndeki doktora çalışması olup, baba ve annesine ithaf edilmiştir. Bu çalışma, daha çok İngiliz ve Fransız arşivine dayanmakta olup, ayrıca konuyla ilgili hemen bütün çalışma ve yayınlar da görülmüştür. XVIII. yüzyıl sonraki yüzyılın başlarında, gerçekten önemli bir tarih olması gereken 1820'ye kadar devam ettirmesi de yerindedir. Çünkü İzmir'de ki XVIII. yüzyıl şartlarının bu tarihe kadar kesinlikle devam ettiğine ve bundan sonra büyük bir değişimin başladığına, şüphe yoktur.

Küçük-Asya Araştırmaları Merkezi Direktörü Prof. P.M. Kitromilides'in takdim (veya söz-başı) den sonra, Frangakis-Syrett'in kitabı hakkında bilgi verdiği, kasım 1988 tarihli bir önsöz gelmektedir. Bu kısım, içindekiler ve listelerin verilmesi sebebiyle XIX. sahife tutuyor. Kitap, 8 bölüm, ekler, bibliyografya ve indeks'ten oluşmaktadır.

Osmanlı iktisadi düzeninin incelendiği birinci bölüm, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu" başlığını taşıyor (1-16). Burada, Frangakis, Osmanlı Devleti'nin yapısını kısaca,

çok başarılı değil, fakat yeterli ölçüde ortaya koymaya çalışmaktadır. Burada verilen harita da, XIX. yüzyıl başlarına değil, ortalarına aittir.

İkinci bölüm, "XVIII. Yüzyılda İzmir Liman-şehri" başlığını taşımakta (23-41) olup, İzmir'in geçmişini ve XVIII. yüzyıla kadar olan tarihini ele almıştır. İzmir'in XVII. yy. başlarından itibaren, bir dış ticaret limanı olarak gösterdiği büyük gelişmenin üzerinde durulmaktadır. Şehrin bu devri, N. Ülker ve D. Goffman tarafından incelenmiştir.

Üçüncü bölüm, "Onsekizinci yüzyıl İzmir'i'nin çevre ve sosyal şartları"dır (43-74). Burada öncelikle, *veba* ele alınmakta ve ayrıntılı bilgi verilmektedir. Bunu *zelzele* yer sarsıntıları takip etmektedir. *Yangın* lar, kısmen zelzelelerle bağıntılı olmakla birlikte, zaman zaman şehri harab etmişlerdir. Ayaklanma ve öteki kargaşalıklara da temas edilmiştir. Dikkate değer bir konu, harplerin İzmir ile olan ilişkisi olup, bazı savaş senelerinde İzmir ticareti olumsuz etkilenmiştir. Korsanlık da deniz ticaretinin önemli bir belası olup, kimi zaman Osmanlı, ama çoğunlukla öteki milletlerin korsanları, mesela en son, 1820 sonrasındaki Yunan korsanları etkili olmuşlardır.

Dördüncü bölüm, İzmir'deki "Avrupa ve Osmanlı tacirleri"ni ele almaktadır (75-118). Avrupalı tacirlerin Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri ele alınarak, başlıca İngiltere ve The Levant Company incelenmektedir. Fransa tacirlerinin gelişi, 1730 sonrasında olup, 1784-86 arasında en üst dereceyi bulmuştur. Ancak Napolyon savaşları bu ticareti geriletmiştir. Hollanda (Dutch) tacirleri, üçüncü sırada olup, Avrupa paralarını getirirlerdi. Bu devletin Avrupa harplerinde tarafız kalışı bir üstünlük sağlamış idi.

Bu bölümde incelenen Osmanlı tacirleri, daha çok gayri-müslimlerdir. Bunlar arasında Yahudiler, 1605'ten sonra görünür ve ilişkilerde etkilidirler. Ermenilerin gelişlerini yazar belirtme de hemen aynı tarihlerde olmalıdır. Rumlar ise, yüzyılın ikinci yarısında daha faal olmuşlardır.

Türklerin bu ticarete, sanıldığından da büyük nisbette kauldığını, Fourcade'ın geç tarihli (1812) bir yazısından çıkartabiliriz. Türklerin ülke içi ticareti denetimlerinde tuttıkları kesindir. Ayanların ticaretle ilişkileri de önemlidir.

Beşinci bölüm, "Fransa ile Ticaret: 1700-1820" (119-154) başlığını taşımakta olup, XVIII. yüzyılın en hakim ticaret olayıdır. İzmir'in, bütün Osmanlı ülkesi liman-şehirleri (İstanbul, İskenderun, Sidon, Kıbrıs, Trablus-Şam, İskenderiye, Selanik, Adalar denizi ve Mağrib limanları) arasındaki önemli yeri burada ayrıca belirtilmiştir. Bu arada son olarak para ticaretine temas edilerek, Amerika altın ve gümüşü ile beslenen Avrupa paralarının Osmanlı ülkesinde çok iyi pazar bulması ele alınmaktadır. Hatta 1750-89 arasında Fransızların gönderdiklerinin % 15 kadarı para olmuştur. Ancak bu bazen tersine de oluyordu. İzmir 1780'lerde madeni para ithal etmişse de, 1760 ve 70'lerde göndermiştir. Madeni para ticareti, bu eserde önemle ele alınmış ve incelenmiştir.

Altıncı bölüm "Batı Avrupa ile ticaret, 1775-1820" (155-188) başlığını taşır. Avrupa'daki yeni oluşumdan sonra, kaynakların bollaması ile, 1775 sonrasında daha geniş bir bilgi imkanı vardır. 1775-89 arasında İzmir'den en çok ihracat Marsilya'ya, sonra Hollanda'ya oluyordu. İthalat da bunun hemen aynıdır. 1801 sonrasında ise Trieste Limanı öne geçmiş, 1819 sonra-

sında ise İngiltere etkili olmaya başlamıştır. Nihayet 1811 sonrasında Amerika da İzmir ticaretine katılacaktır.

Yedinci bölüm, İzmir liman-şehrinin "İthalat"ıdır (189-214). Marsilya'dan ithalatın çoğunluğu kumaş olup, bunu kahve, şeker, çivit (indigo) ve boya takib etmektedir. Kumaş (çuka) ithalatı çok önemli olduğundan geniş bilgi verilmiştir. Kahve, şeker ve çivit, müstemleke mamulleri olarak, son zamanlara kadar İzmir ithalatında önemli yer tutmuşlardır.

Sekizinci bölüm, İzmir'in "İhracat"ını (215-247) incelemektedir. En iyi bilgi imkanı olan Marsilya ile olan ticarete, 1700-1820 arasında Tiftik ipliği, ipek, pamuk, pamuk ipliği, yün ve kumaş nispetleri verilmiş ve incelenmiştir. Mesela 1705'te, yukardaki sıraya göre nisbetler % 15.3; 17.3; 7; 15.4; 13 ve 7 idi. 1750 senesindeki nisbetler ise şöyledir: 24.4; 6; 39; 6.1; 16; 1. 1705 de bunların toplamı % 75.7 olup, 1750 de İzmir ihracatının % 92.5 teşkil etmiştir. 1817'deki durum, yeni devrin işaretidir: 2.4; 1; 21.4; -; 8; -. Yeni devirde artuk pamuk ipliği ve kumaş yoktur ve toplam ihracatın ancak % 32.8'ini teşkil etmektedir. Oysa 1789'da pamuk ihracatı % 45.3, pamuk ipliği de % 20 olmuş idi. Yazar, Tiftik ipliğini ayrıntılı ele aldıktan sonra, ipek üzerinde duruyor. İran ipeğinin ihracatı geçen yüzyıldan beri, savaşlarla kesilerek devam ediyordu. Pamuk ihracatı, yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında çok artmıştır ve Marsilya'ya giden pamukların % 48 (1784)'ten % 65'e (1785) kadar büyük çoğunluğu İzmir'den gitmektedir. Pamuk ipliğinde de, hemen aynı durum vardır. Yün ve halı ve kilimin de yer aldığı öteki Osmanlı mamulatu ile bu kısım bitiriyor.

251-333, sayfeler arasında yer alan eklerde önemli bilgiler aynen verilmiştir. Bir tacirin borçlar listesi; veba hastalığının olduğu yıllar, gayrimüslim tüccar listeleri gelmektedir. B ekinde, Osmanlı limanlarının Marsilya ile ticaretleri, beşer yıllık dönemlere göre yüzde olarak verilmiştir. İzmir Limanı, öteki Osmanlı limanları olarak sayılan İstanbul, İskenderun, Sayda (+Akka), Kıbrıs, Trablus-şam, İskenderiye/Mısır, Selanik(+Kavala), Adalar-denizi limanları, Mora, Girit, Mağrib arasında, 1739'a kadar dönemde (2 defa) ikinci, üçüncü (üç defa) veya dördüncü (1 defa)dür. mesela 1700-1704 döneminde İskenderiye birinci (%23), İzmir ikincidir (%22.8). Fakat 1740 senesinden sonra İzmir, 1789'a kadar hep ilk sırada olup yüzde olarak nisbeti, % 17.7 ile % 39 arasında değişmektedir. İthalat rakamları, sadece 1749 sonrasında verilmiş olup, İzmir burada da hep birincidir. Fakat ithalatta, İstanbul, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru önemli bir rakama (1786-88 arasında % 26, İzmir % 31) ulaşmaktadır. Sonraki tablolarda her yılın yüzde ve para olarak değeri gösterilmiştir. Bu arada İzmir konsolosunun rakamları ile Marsilya ticaret odasının kayıtları mukayeseli olarak 8. tabloda gösterilmiştir. Öteki tablolarda da çok yararlı bilgiler (madeni para ticareti gibi) vardır.

Elena Frangakis-Syrett'in mükemmel eseri, Bibliyografya (335-360) ve indeks (361-375) ile sona ermektedir. Yazar bu çalışmasıyla, hem XVIII. yüzyıl Osmanlı iktisadi tarihine katkıda bulunmuş, hem de İzmir Şehri'nin ticaretinin esaslarını ortaya koymuştur. Son yıllarda, İzmir ve Batı Anadolu'ya gelip oradaki meslektaşlarla bizzat tanışarak iyi ilişkiler kurmuş olan Sayın Frangakis-Syrett Hanım'ın, çalışmalarına devam edeceğini ve alanını da genişleteceğini ümid ediyoruz. Kendisine bu güzel çalışmasından dolayı, bir İzmir tarihçisi olarak da teşekkür ederim.

İki Tarafın Görüş Açılımlarından Arap-Türk Münâsebetleri, Editörler:
Ekmeleddin İhsanoğlu - Muhammed Safiuddin Abu'l-izz. İstanbul 1993.

İstanbul'da bulunan İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) ile Kahire'de bulunan Arap Birliği Araştırma ve İnceleme Enstitüsü'nün ortak çalışmasıyla hazırlanan *"el Alâkâtu'l-Arabiyye't-Turkiyye Mine'l-Manzüreyne'l-Arabi ve 't-Turki"* (İki Tarafın Görüş Açılımlarından Arap - Türk Münasebetleri) adlı eser (1991-1993), karşılaştırmalı bir bakış açısıyla, Türk ve Arap araştırmacıların konu üzerindeki görüşlerini sergilemektedir. Arapça yayınlanan eserde, Türk -Arap ilişkileri, sekiz ana nokta etrafında ele alınmaktadır. Bunlar, 1. Türkler ve Araplar Arasındaki İlk Tanışma, 2. Türklerin Arap Dünyasının Müdafasındaki Yeri, 3. Osmanlı Birliği Altında Araplar, 4. Arapların Osmanlı Devleti'nden Ayrılışı, 5. İki Dünya Savaşı Arasında Türk-Arap İlişkileri, 6. Arap Milliyetçiliğinin Yayılma Merhalesinde Türk-Arap İlişkileri, 7. Türkiye ve Arap İsrail Anlaşmazlığı, 8. Çağdaş Siyasi ve Ekonomik Gelişmelerin Işığında Türk-Arap Yakınlaşması'dır. Arap araştırmacıların görüşlerini yansıtan birinci ciltte *"et-Teârufu'l-Evel Beyne'l-Arab ve 't-Turk"* (Türkler ve Araplar Arasındaki İlk Tanışma) başlıklı ilk bölüm, Saïd Abdu'l-Fettâh Aşûr tarafından yazılmıştır. Burada, Türklerin İslamiyete girişleri, Abbasi halifeliğinde Türklerin oynadıkları rol üzerinde durulmaktadır. *"ed-Devru't-Turki Fi'd-Difa'i Ani'l-Vatani'l-Arabi"* (Arap Yurdunun Savunmasında Türklerin Rolü) başlıklı konu da, yine Saïd Abdu'l-Fettâh Aşûr tarafından kaleme alınmıştır. Burada, Türklerin, Haçlı tehlikesinin uzaklaştırılmasındaki büyük katkıları, Memlukler dönemi anlatılmakta, Türk ve Arap kültürlerinin karşılıklı etkileşimi ve dil, edebiyat ve dini bilimlerde Türk bilginlerinin katkıları üzerinde durulmaktadır.

"el-Arab Fi Zillî'r-Râbita'l-Osmâniyye" (Osmanlı Birliği Altında Araplar) adlı bölümün yazarı, Ahmed Abdurrahîm Mustafâ'dır. Bu bölümde, Osmanlıların Akdeniz'de İspanyollara, Hint Okyanusu'nda ise Portekizlilere karşı durarak Arapları bu tehlikelerden korumaları anlatılmaktadır. Ayrıca, Osmanlıların İspanya'da Hıristiyanların tehdidi altında bulunan Endülüs Müslümanlarına yardımları üzerinde durulmaktadır. Osmanlıların, Arap dünyasını Hıristiyan tehlikesinden korumak için verdiği uğraşlar anlatılmaktadır. Ayrıca, Osmanlıların ele geçirdikleri Arap topraklarında, İslami karakterinin korunmasında büyük özen gösterdikleri, hac farızasının yerine getirilmesini kolaylaştırmak için düzenlemeler yapmaları, Hicaz'daki kutsal yerlere giden yol boyunca su kuyuları inşa ettikleri, sultanların büyük camiler yapmakta adeta yarıştıkları vurgulanmaktadır. Bu bölümde üzerinde durulan bir diğer nokta da, Arap dünyasındaki kültürel ve ekonomik çöküşün sorumluluğunun, tek başına Osmanlılara yüklenemeyeceği, bunun çeşitli sebepleri olduğudur.

Dördüncü bölüm, Cemâl Zekeriyâ Kâsım tarafından yazılan, *"el-Hurûcu'l-Arabi Ani'd-Devleti'l-Osmâniyye"* (Arapların Osmanlı Devletinden Ayrılışı) başlıklı bölümdür. Bu bölümde, kendisini Osmanlı Devleti'ne en çok bağlı hisseden, onun bir parçası olarak kabul eden Arap unsurunu Osmanlı birliğinden ayrılmaya sevkeden etkenler üç ana başlık altında toplanmaktadır. Birincisi, "Yerel Ayrılcı Hareketler" dir. Özellikle 18.yy.ın sonunda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleriyle savaşlarda aldığı yenilgilerin ve içine düştüğü zaafiyetin etkisiyle ortaya çıkan

bu hareketlerin, bilinen anlamda milliyetçi bir nitelik taşımadığı, liderlerinin, devletin zaafından istifade ederek, hâkim oldukları eyaletlerin kaynaklarını ele geçirmek düşüncesinden doğduğu vurgulanmaktadır. Bu hareketlerin bazıları, Arabistan'daki Vahhâbi hareketi gibi, din ve mezheb özelliği taşımaktadır.

İkinci etken, "Avrupa Sömürgeciliği" dir. Avrupa ülkeleri, kendilerine sömürge yaratmak gayesiyle 19.yy'da ve 20.yy. başlarında pekçok Arap eyaletini Osmanlı'dan ayırmak için büyük gayret sarfetmiş ve başarılı da olmuşlardır.

Üçüncü etken, "Türk ve Arap Milliyetçilikleri Arasındaki Mücadele" dir. 1909 yılında İttihat ve Terakki yanlılarının iktidara gelmesi ve Arap eyaletlerinde sert ve merkezietçi bir politika izlemeleri tepkiye yol açmıştır. Bu eyaletlerdeki Arap yöneticilerde, önce reform ve ademi merkezietçilik şeklinde gelişen düşünceler, gittikçe, Avrupalıların da etkisiyle, tam bağımsızlık fikrine dönüşmüştür.

Beşinci bölüm, "*el-Alâkâtu'l-Arabîyye't-Turkiyye Fimâ Beyne'l-Harbeyni'l-Alemîyyeteyn*" (İki Dünya Savaşı Arasında Arap Türk İlişkileri) başlığını taşımaktadır. Yünân Lebîb Rûzk tarafından kaleme alınan bu bölümde, Lozan Antlaşması ile Türkiye'den tamamen ayrılan Arap ülkelerinin bu duruma gösterdikleri tepki anlatılmaya çalışılmaktadır. Yaygın kanaatin aksine, bu ayrılmanın, Arap ülkelerinin tümünde memnuniyetle karşılanmadığı, Irak ve Mısır'da şaşkınlık yarattığı, bu durumun kolay kabullenilmediği vurgulanmaktadır.

Halifeliğin kaldırılmasının Arap dünyasındaki etkileri üzerinde de durulmaktadır. Ayrıca, anılan dönemde, Türkiye ile Arap ülkeleri arasında yaşanan Musul, Hatay sorunu gibi sorunlar üzerinde durulmaktadır.

Altıncı bölüm, "*el-Alâkâtu'l-Arabîyye't-Turkiyye Fi Merhaleti'l-Meddi'l-Kavmiyyi'l-Arabi*" (Arap Milliyetçiliğinin Yayılması Aşamasında Arap -Türk İlişkileri) başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, Abdulazîz Suleymân Navâr tarafından yazılmıştır. Burada, Türkiye'nin 1940'lı ve 50'li yıllarda Arap ülkeleriyle olan ilişkileri irdelenmeye çalışılmaktadır. Mısır'da işbaşına gelen Nâsır yönetimi, Süveyş Kanalı Meselesi, Bağdat Paktı, Türkiye'nin Cezayir'deki bağımsızlık olayına karşı tutumu incelenmektedir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin müttefikler lehine izlediği tarafsızlık politikasının Arap ülkeleriyle ilişkilerine yansımaları ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Irak'taki Alman yanlısı Reşîd Alî el-Keylânî hareketine Türkiye'nin karşı çıkması Irak'a İngilizlerle uyuşması için baskı yapması anlatılmaktadır. Bu arada, önemli bir olay, Arap Ülkeleri Birliği Örgütü'nün kurulmasıdır. Türkiye, örgütün kurulmasını memnunklukla karşılamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri, onların İskenderun üzerinde hak iddia etmeleri sebebiyle kötüdür. Mısır'la ilişkilerde bir belirsizlik hâkimdir. Suudi Arabistan, Yemen, Lübnan ile ilişkileri normaldir. Irak'la ise iyi ilişkiler içindedir. Bağdat Paktı'nın kurulması da bu bölümde değerlendirilmektedir. Bu dönemde, Türkiye'nin batı yanlısı ve bölgeyi komünizm tehlikesine ve Sovyet yayılmacılığına karşı korumak politikası izlediği ve bölge ülkeleriyle ilişkilerini bu esasa göre şekillendirdiği görülmektedir.

Yedinci bölüm, "*Turkiyâ ve's-Sirau'l-Arabîyyi'l-İsrâîli*" (Türkiye ve Arap İsrail Mücadelesi) başlığını taşımaktadır. Abdu'l-Vahhâb Bekr tarafından hazırlanan bu çalışmada, İsrail Devleti'nin kurulması ardından Ortadoğu'da gelişen olaylarda Türkiye'nin tutumu ve bunun Arap ülkeleriyle ilişkilerine etkisi ele alınmaya çalışılmaktadır. Burada, Türkiye'nin Arap ülke-

riyle ilişkilerini, batı dünyası ile ilişkileri esasından hareketle düzenlediği vurgulanmaktadır. Ayrıca, 1950'li yıllarda kurulan Bağdat Paku ele alınmaktadır. Bağdat Paku'nun hedeflediği amaçları gerçekleştirmediği, tam tersine Arap dünyasında nasyonel sosyalist akımları güçlendirdiği belirtilmektedir. 1964 yılından sonra ise, Türkiye'nin Kıbrıs sorununda destek aramak ve ekonomik sebeplerle Arap dünyasına yaklaştığı vurgulanmaktadır.

Sekizinci bölüm ise, "*et-Tekârubu'l-Arabiyyi't-Turki Fî Dav'i't-Tatavvurâti's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiyye'l-Muâsıra*" (*Çağdaş Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler Işığında Türk Arap Yakınlaşması*) başlıklıdır. Nazlı Muavvad Ahmed tarafından kaleme alınan bu bölümde, 1980'lerden itibaren Türk dış politikasında Arap ülkeleriyle ilişkilerin önem kazanması üzerinde durulmaktadır. Bunun sebepleri arasında yazar, Türkiye'nin, Nato'nun güneydoğu kanadı olarak bölgede ağırlığının artması, 12 Eylül 1980'den sonra, insan hakları, demokrasi vb. konular dolayısıyla Avrupa ile ilişkilerinde pürüzler yaşanmasını göstermektedir. Türkiye'nin 1986'da İslam Konferansı Örgütü'ne tam üyeliği ve bu örgüt nezdinde oynadığı önemli rolden de bahsedilmektedir. 1980'li yıllarda buna paralel olarak özellikle ekonomik ilişkiler boyutunda gelişen Türk-Arap yakınlaşmasının, 1990 Ağustosunda patlak veren Körfez Krizi ve ardından yaşanan Körfez Savaşı ile büyük ölçüde yara aldığı vurgulanmaktadır.

Kitabın İkinci bölümünde ise, "Türk Bakış Açısından Arap Türk İlişkileri" ele alınmaya çalışılmaktadır. Burada ilk bölüm, "*et-Teârufu'l-Evvel Beyne'l-Arab ve'l-Etrâk - Mine'l-Bidaye ve Hatta Zuhûri'l-Osmaniyyîn-*" (*Araplarla Türkler Arasında İlk Tanışma - Başlangıçtan Osmanlıların Ortaya Çıkışına Kadar*) başlıklıdır. Ramazan Şeşen'in katkılarıyla Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından kaleme alınan bu bölümde, Cahiliye, İslamiyet'in ilk dönemleri, Emeviler, Abbasiler, Buveyhiler, Zengi ve Memlukler döneminde Arap-Türk ilişkileri irdelenmektedir. Türklerin özellikle Abbasiler dönemi ve bu dönemden sonra İslam dünyasında üstlendikleri önemli rol anlatılmaya çalışılmaktadır. Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından yazılan bu bölümde, başlangıçtan Osmanlıların doğuşuna kadar bu ilişkilerin gelişimi konu edilmektedir. Türk Arap ilişkilerinin İslamiyet'in doğuşundan önce başladığı, "Türk" kelimesinin, Cahiliye Çağı'ndan itibaren kullanıldığı belirtilmekte ve Arapça'nın, bu kelimenin kullanıldığı en eski dillerden olduğu vurgulanmaktadır. İhsanoğlu tarafından kaleme alınan bu bölüm, "İlk Temaslar", "Hz.Peygamber'in Hadislerinde Zikredildiği Şekliyle Türkler", "Hz. Ömer Zamanından Emeviler Çağının Sonuna Kadar Türk Arap İlişkilerine Genel Bir Bakış" "Abbasiler ve Türkler", "Samarra ve Türkler", "İslam Aleminde Ortaya Çıkan İlk Türk Bilginler" "Halife Mu'tasım Çağından Buveyhilerin Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin İslam Devletindeki Etkisi", "Mısır ve Şam Valileri", "Doğu Eyaletlerinde", "Buveyhiler Çağında Irak'ta Türkler", "Selçuklular ve Araplar", "Zengiler, Eyyubiler, ve Memlukler Çağında Araplar ve Türkler", "Eyyubiler ve Memlukler Çağında Arap Kültürü ve Türkler Üzerindeki Etkisi", başlıklı altbölümlerden oluşmaktadır.

İkinci bölüm ise, "*el-Arab Fî Zilli'r-Râbita'l-Osmâniyye*" (*Osmanlı Birliği Altında Araplar*) başlığını taşımaktadır. Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından yazılan bu bölümde, Osmanlıların Arap dünyasında, sömürgeci batılılara karşı üstlendikleri koruyucu rol anlatılmaktadır. Osmanlıların Arap dünyasında yönetimi Arapların değil, başka unsurların elinden aldıkları da vurgulanmaktadır. Kuzey Afrika gibi bazı yerlerde ise, halkın Portekiz ve İspanyolların saldırılarından korunmak için kendi isteğiyle Osmanlı yönetimini tercih ettiği, ve bu bölgelerde birçok konuda yöre halkına söz hakkı verildiği belirtilmektedir. Osmanlı'nın dini bir devlet ol-

duğu ve fetihlerini İslam dini adına yaptığı, Arapların da, Osmanlı sultanını Müslümanların halifesi olarak benimsedikleri anlatılmaktadır. Napolyon'un Mısır seferine de değinilmekte, ve bunun oradaki halk tarafından tepkiyle karşılandığı, halkın Osmanlı Sultanına olan bağlılığını kaybetmediği vurgulanmaktadır. Çalışmada, 19.yy ve 20.yy. başındaki dönemde Türk Arap ilişkileri de ele alınmakta, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerinden Arap vilayetlerinin de nasibini aldığı, Osmanlıların bu vilayetlerin de gelişmesi, yenileşmesi için elinden geleni yaptığı vurgulanmaktadır. Çalışmada, Türk Arap ilişkilerinin kültürel ve medeniyet boyutları da ele alınmaktadır. Mısır'ın fethinden sonra, bir bilim merkezi olması hasebiyle pek çok Türk'ün Kahire'ye giderek bilim tahsil ettiği, aynı şekilde birçok Arapın da İstanbul'da öğrenim gördüğü belirtilmektedir. Ezh'er'in Osmanlılar döneminde de, önemli rolünü sürdürdüğü, ayrıca Arap vilayetlerinde Osmanlıların eğitime büyük önem verdikleri, birçok okullar açtukları vurgulanmaktadır.

Üçüncü bölüm ise, Mim Kemal Öke tarafından kaleme alınmıştır. "*el-Hurûc'l-Arabî Ani'd-Devle'l-Osmâniyye*" (*Arapların Osmanlı Devletinden Ayrılışı*) başlıklı bu bölümde, 19. yy. ve 20.yy. başlarında gerçekleşen, Arap ülkelerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılma süreci ele alınmaktadır. Bağımsızlığı amaçlayan gizli Arap cemiyetlerinin faaliyetleri, Sultan II. Abdülhamid'in İslam birliği siyaseti, daha sonra iktidara gelen İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin izlediği merkeziyetçi ve sert politika anlatılmaktadır.

İsmail Soysal tarafından hazırlanan dördüncü bölüm ise, iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde Türk-Arap ilişkilerini ele almaktadır. Burada, Atatürk devrimlerinin ve hilafetin kaldırılmasının Arap dünyasındaki etkileri, Hatay ve Musul sorunları ele alınmaktadır. Ayrıca, 1925-1939 arasında Türk Mısır ilişkilerinin durumu, ve o dönemdeki Türk-İrak dostluk ilişkileri ve 1937 Sâdâbâd Paktı konuları hakkında bilgi verilmektedir.

Fahir Armaoğlu tarafından yazılan beşinci bölüm ise, "*el-Alâkâtü't-Turkiyye'l-Arabiyye Fî Merhaleti'l-Meddi'l-Kavmiyyi'l-Arabî 1945-1970*" (*Arap Milliyetçiliğinin Gelişme Aşamasında Türk Arap İlişkileri 1945-1970*) başlığını taşımaktadır. Burada, cumhuriyetin ilk yıllarında, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan kötü hatıraların etkisiyle ilişkilerde bir kırgınlık olduğu belirtilmektedir. Daha sonra, Türkiye'nin Nato ittifakına girişi, Arap ülkeleriyle ilişkilerini de bu esasa göre düzenlemesi, dolayısıyla Arap dünyasıyla farklı görüşler savunması, Demokrat Parti iktidarının izlediği Ortadoğu politikası, Mısır'da 23 Temmuz 1952 İhtilali ve Türkiye'nin buna karşı tutumu, 1957 yılında Suriye ile yaşanan kriz, bu bölümde ele alınmaktadır.

Yine Fahir Armaoğlu tarafından kaleme alınan, "*Türkiyâ ve's-Sira'u'l-Arabiyyi'l-İsrailî*" (*Türkiye ve Arap-İsrail Mücadelesi*) başlıklı bölümde ise, Türkiye'nin 1949 yılında İsrail'i tanımasıyla başlayan gelişmeler ve bunun Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerine etkisi, Türkiye'nin, İsrail'in de Bağdat Paktı'na girmesi yönündeki isteği değerlendirilmektedir.

Yedinci bölüm ise "*el-Alâkâtü't-Turkiyye'l-Arabiyye Fî Dav'i't-Tatavvurâti's-Siyâsiyye 1970-1990*" (*Çağdaş Siyasi Gelişmeler Işığında Türk Arap İlişkileri 1970-1990*) başlıktır ve İsmail Soysal tarafından kaleme alınmıştır. 1970'lerin başından itibaren, Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerindeki gözle görülür gelişmeler bu bölümde değerlendirilmektedir. Bu gelişmelerin faktörleri olarak ise, Türkiye'nin 1969'dan itibaren İslam Konferansı bünyesinde üstlendiği rol,

Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ticari ilişkilerini geliştirmesi, 1980'lerde Mısır İsrail barışıyla gerginliğin azalması üzerinde durulmaktadır.

Sekizinci Bölüm ise, "*el-Alâkâtu'l-İktisâdiyye ve't-Ticâriyye ve'l-Maliyye Beyn Turkiya ve'l-Aktaru'l-Arabiyye Fî'l-Mâzi'l-Karîb ve't-Tevekkûâtul-Mustakbeliyye*" (*Türkiye İle Arap Ülkeleri Arasında Yakın Geçmişteki Ekonomik, Ticari ve Mali İlişkiler ve Gelecekteki Beklentiler*) başlıklıdır. Selim İlkin tarafından hazırlanan bu bölümde, 1970'lerden itibaren Türkiye'nin ilişkilerinde Arap ülkelerinin artan payı ele alınmaktadır. Geleceğe ilişkin olarak da, Türkiye'nin Avrupa ile Arap ülkeleri arasındaki köprü konumunu sürdürmesinin yararları üzerinde durulmaktadır.

Kitapta yazıları yer alan Arap ve Türk araştırmacılar, Türk-Arap ilişkilerinin başlangıçtan itibaren tarihi temellerinden hareketle, bu ilişkilerin günümüze kadar geçirdiği evreleri ele almışlar ve değerlendirmişler, bu ilişkilerin geleceğine ait öngörülerini de ortaya koymuşlardır. Gerek Türk, gerekse Arap araştırmacılar, tarihte Türklerin Arapları Hıristiyan dünyasının yayılmacılığına karşı koruma misyonunu başarıyla yerine getirdiklerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan yeni Arap devletleriyle genç Türkiye Cumhuriyeti'nin, önceleri çeşitli nedenlerden dolayı yeterli düzeyde olmasa da, 1970'lerden itibaren hızla ekonomik, siyasi, kültürel alanda ilişkilerini geliştirdiklerini, ve Türkiye'nin Avrupa ile Arap dünyası arasındaki köprü konumunun da dikkate alındığında, bu ilişkilerin gelecek vadettiğini vurgulamışlardır. Eser, bu bahsettiğimiz yönleriyle önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

BEDRETTİN AYTAÇ

Constantinople and its Hinterland, Editörler, Cyril Mango, Gilbert Dagron, Variorum 1995.

Oxford'da 1993 Nisanı'nda yapılan aynı başlıklı sempozyumun İngilizce ve Fransızca bildirilerinden oluşan bir eser. İstanbul'un su sistemi (Mango), beslenmesi (Durliat), şehrin tahılının temini (Magdalino), sebze ve balık temini (Kodeno ve Dagron'un makaleleri) sonra Morrison ve Şevçenko'nun para ve idari yapı üzerindeki ve nihayet savunma sistemi üzerindeki makalelerden oluşan bir eser. Bu derlemede, ünlü Bizans uzmanları tarafından aydınlatıcı ve açıklayıcı makaleler kaleme alındığı açık. Yazarların hiçbiri sonraki Osmanlı sistemiyle bağlantı kuracak durumda değil; bunu okuyucu yapmalı. Osmanlı İstanbul'u anlamak için okuma başlangıcı bir eser olduğu açık. Bu bakımdan boşluğu dolduran, kolay yararlanılacak bir müracaat kitabı olduğu da açık. Meselâ J. F. Haldon'un şehrin savunma sistemi ve yerleşik garnizonları üzerindeki makalesi; Osmanlı devri Kapukulu ocaklarının yerleşimi açısından aydınlatıcıdır (gerçi savunma sistemi farklı bir sistem ve teknolojiye dayanıyordu). Bu kategoride Nevra Necipoğlu'nun, I. Beyazıt'ın kuşatması (1394-1402) sırasında Doğu Roma başkentinin ekonomik durumu üzerindeki makalesi de kayda değer. Böylece bu önemli Osmanlı kaynakları dışında olayı bir de öbür taraftan öğreniyoruz. Başkentün çevresiyle ilişkileri üzerinde ilginç makaleler var; meselâ arkeologlardan Nuşin Asgari; şehrin mermer ihtiyacının nereden ve nasıl karşılandığını uzun yıllar yaptığı kazılara istinaden kaleme almış.

Gene şehrin Yahudi gibi gayrihristiyan topluluğunun etrafla ilişkisi (D. Jacoby) Venedikli yabancıların yerleşmesi (Maltezou) ve Bizans'ın asıl dinî, kültürel, ticarî, siyasî hinterlandı olan Rusya ile şehrin ilişkileri J. Shephard'in makalesinde ele alınıyor. Osmanlı idarî, iktisadî tetkikleri için Bizans geçmişi ele alan yararlı bir sempozyum basılmış oluyor. Böyle bir sempozyumun 16.-17. yüzyıllar İstanbul'u için yapılıp bu serinin üzerine eklenmesi gerekir. Bazı çalışmaların değer kazanması bu gibi toplu projelerle mümkün oluyor. Meselâ N. Asgari'nin yıllarca yürüttüğü kazı ve saha tesbitleri böyle bir makale ve proje ile anlam kazanıyor ve belki araştırmacının İstanbul Osmanlı mimarisinin malzeme kaynakları için de söyleyeceği, bilmediğimiz noktalar ortaya çıkabilir.

İLBER ORTAYLI

1996 YILININ BİRİNCİ YARISINDA KÜTÜPHANEMİZE
GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- Abdülhâk Hâmid'in Mektupları* / Haz. İnci Enginün. — İstanbul : Dergâh, 1995... c. ; 20 cm. ISBN 975-7462-80-2 (A. V/7703).
- ABLAY, MEHMET NECATİ: *Un Parsemeur des Idées de la Revolution Française a l'Extreme Nord de l'Empire Ottoman, a la Veille du Tanzimat* : Jean Alexandre Vaillant / Mehmet Necati Ablay. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 173-177 ss. ; 24 cm. (A. V/6646).
- ACAROĞLU, M. TÜRKER :*XV.yy. Sonlarıyla XVI.yy. Başlarında Balkanlar'da Türkçe Yer Adları* / M. Türker Acaroğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1267-1300 ss. : 1 hrt. : 2 bel. ftkp. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7127)
- AÇIKALIN, CEVAT: *Cevat Açıkalın'ın Anıları : 2. Dünya Savaşının İlk Yılları : 1939-1941* / Cevat Açıkalın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 985-1079 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı: 217'den ayırbaşım. (A. V/5448)
- AÇIKGÖZ, NAMIK: *Kahve Etrafında Teşekkül Eden Edebi Kamuoyu / Namık Açıkgöz.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1141-1164 ss. ; cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7126).
- AKBULUT, YILMAZ: *Bingöl Tarihi* / Yılmaz Akbulut. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. XVII, 330 s. ; 20 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başk. Başvuru Kitapları Dizisi ; 28) ISBN 975-17-1473-7 (A. V/7954)
- AKÇAKAYALIOĞLU, CİHAT: *Türklerde ve Türkiye'de Bazı Islahat ve İnkılap Hareketleri Sıralarındaki Devlet-Ordu İlişki ve Etkileşimlerine Genel Bir Bakış* / Cihat Akçakayalıoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2395-2411 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7093)
- AKGÜL, HÜSEYİN: *Turgutlu Evliyâ ve Menkıbeleri* / Hüseyin Akgül. — Manisa : Şafa, 1995. 65 s. ; 20 cm. (A. V/7855)

- AKGÜN, SEÇİL: *Bariş mı Savaş mı?* / Seçil Akgün. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1291-1310 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7065)
- AKSAN, VIRGINIA H.: *An Ottoman Statesman in War and Peace : Ahmed Resmi Efendi 1700-1783* / by Virginia H. Aksan. — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. 253 s. ; 24 cm. — (The Ottoman Empire and Its Heritage ; vol. 3) ISSN 1380-6076 ISBN 90-04-10116-0 (A. V/7846)
- AKYÜZ, YAHYA: *Türk Eğitim Tarihinde Öğretimde Ezbercilik ve Kaynakları* / Yahya Akyüz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2257-2275 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7046)
- ALDAN, MEHMET: *Mutasarrıf Namık Kemal* / Mehmet Aldan. — Ankara : Türk Tarih kurumu, 1994. 1419-1435 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7101)
- ALEKSIC, DEJAN: *Les Formes d'Organisation des Masses Populaires Dans les Conceptions des Révolutions Turque et Yugoslave* / Dejan Aleksic. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1437-1456 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7383)
- ALİBEYOV, İNKİLÂP: *Sanayi Devrimi Döneminde Osmanlı Zanaatının Durumu Üzerine* / İnkılâp Alibeyov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1493-1498 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7115)
- ALİYEVA, DİLARA: *"Köroğlu"nun Yeni Varyantı Tarihi ve Tesbiti* / Dilara Aliyeva. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 981-987 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7123)
- ALPAN, NECİP P: *Türkiye ile Arnavutluk'un İstiklâl Savaşlarındaki Paralelizm Doğrultusunda Yaptıkları İşbirliği* / Necip P. Alpan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2847-2904 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6773)
- ALTANORGİL : *Huhhotayın Sum-i Hiyid* / Altanorgil. — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1982. 323 s. ; 21 cm. (A. V/7403)
- ALTINTAŞ, AYTEN : *İstanbul Gülhane Askerî Tababet Tatbikat Mektebi Binasının Bugünkü Durumu* / Ayten Altuntaş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 179-181 ss. : 8 res. ; 24 cm. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5214)

- Anayasa Yargısı (12 : 1995 : İzmir) / Sempozyum Kurulu Yekta Güngör Özden, Güven Dinçer, Yılmaz Aliefendioğlu.. — Ankara: Anayasa Mahkemesi, 1995. 336 s. ; 24 cm. — (Anayasa Mahkemesi Yayınları ; no. 31) ISBN 975-7427-10-1 (A. V/7819)*
- ANLAĞAN, TANJU :** *Sadberk Hanım Müzesindeki Tanagra Heykelcikleri / Tanju Anlağan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 351-357 ss. : 19 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6674)*
- APOSTOLOV, ALEKSANDAR :** *Abolissement des Residus du Regime Feodal Dans les Rapports Agraires de la Macedoine de Vardar / Aleksandar Apostolov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2543- 2547 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6775)*
- The Arabist / Felelôs kiado: Ivanyi Tamas ; Müszaki szerkeszto: Dévényi Kinga. — Budapest : Eötvös Lorand University Chair for Arabic Studies and Csoma de Körös Society Section of Islamic Studies, 1988. 154 s. : 4 lev. ; 20 cm. — (The Arabist-Budapest Studies in Arabic ; 2) ISBN 963-01-9038-9 (A. V/4509-1)*
- ARI, KEMAL :** *Mülazım-ı Evvel Mehmed Nazif Efendi'nin Çonkbayırı'nda Şehit Düşüşü ve Buna İlişkin Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Bir Mektubu / Kemal Arı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 451-459 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayrışım. (A. V/7265)*
- ARIKAN, MUZAFFER :** *14-16. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri = Las relaciones Turco-Espanolas en los siglos 14 y. 16. Documentos Espanoles relativos a la historia naval Otomana / Muzaffer Arıkan, Paulino Toledo. — Ankara : T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1995. 334 s. : 2 hrt. ; 24 cm. — (T.C. Gen. Kur. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Kültür Yay. Tarih Dizisi ; No. 7). ISBN 975-409-056-4 (A. V/7701)*
- ARIKAN, ZEKİ :** *XVII. Yüzyılda Fransa'da Türk Görüntüsü : Racine ve Bajazet / Zeki Arıkan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2736-2749 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7044)*
- ARISAN, KÂZIM :** *Geçen Yüzyılda İstanbul'da Ebeler ve Doğum / Kâzım Arısan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 253-259 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5216)*

- ARMAOĞLU, FAHİR : *Kitap Tanıtma : Water in the Arab World : Perspectives and prognoses* / Fahir Armaoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 491-493 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Ağustos 1995, s. 225'ten ayrışım. (A. V/7865)
- ARSEBÜK, GÜVEN : *Yarımburgaz Mağaraları Pleistosen'den Bir Kesit / Yazanlar Güven Arsebük, Mihriban Özbaşaran.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 17-27 ss. : 14 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6682)
- ASLANOV, SERVER P. : *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Ekonomik Tedbirleri* / Server P. Aslanov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2209-2215 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7072)
- AŞAN, MUHAMMET BEŞİR : *Yukarı Fırat Havzasında Ortaçağ Yüzey Araştırması* / Muhammet Beşir Aşan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 759-783 ss. : 10 lev. ; 24 cm. (A. V/7348)
- ATALAR, MÜNİR : *Harameyn'e Denizden Surre Gönderilmesi* / Münir Atalar. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1245-1251 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7119)
- ATASEVEN, ASAF : *Bezm-i Alem Valide Sultan Gureba Hastanesinde Son Yıllardaki Gelişmeler* / Asaf Ataseven. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 261-265 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5217)
- Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu* / Hazırlayanlar Ayhan Gökalp, Ayhan Uçar. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1994. 143 s. : res. ; 28 cm. — (İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Kültür İşleri Daire Başk. Kütüphaneler ve Müzeler Müdürlüğü). (B. I/1141)
- Atatürk Kitaplığına Yeni Bağışlanan Yazma Kitapların Alfabetik Kataloğu II* / Haz. Nail Bayraktar. — İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı. Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1994. 8, 54 s. : 8 res. ; 28 cm. ISBN 975-7580-24-4 (B. I/909)
- Atatürkçü Düşünce El Kitabı.* — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1995. 426 s. ; 24 cm. ISBN 975-16-0744-2 (A. V/7823)
- AYDIN, MAHİR : *Filiba Sergisi* / Mahir Aydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 659-683 ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı : 223'ten ayrışım. (A. V/7501)

- AYDIN, M. ÂKİF : *Türk Hukuk Tarihi* / M. Âkif Aydın. — İstanbul : Beta Basın Yayım, 1995. 252 s. ; 24 cm. (A. V/7851)
- AYDIN, NAFİZ : *Ev Satışıyla İlgili Bir Kültepe Tableti ile Etüdlük Tabletlerde Geçen Yer Adları ve Karum Nahria = Eine Tafel Über Hausverkauf Mit den Ortsnamen in Fragmenten der Tafeln aus Kültepe und Karum Nahria* / Nafiz Aydın, M.A. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 29-49 ss. : res. : hrt. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Nisan 1994, Sayı: 221'den ayrışım. (A. V/7001)
- AYKUT, NEZİHİ : *Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sikke Tashihleri"* / Nezihi Aykut. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1253-1258 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7116)
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Etudes Turco-Safavides XIV: Quatre Lettres de Biyıklı Mehmed Paşa* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 703-725 ss. : 5 s. belge ; 24 cm. Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı: 217'den ayrışım. (A. V/5447)
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS : *Sur Quelques Pelerins et Réfugiés d'Asie Centrale Dans l'Empire Ottoman* / Jean-Louis Bacqué-Grammont. — İstanbul : The Isis Press, [199?] 1-14 ss. ; 24 cm. Studies in Ottoman History in Honour of professor V.L. Ménage'den ayrışım. (A. V/6296)
- BALTACI, CAHİD : *İstanbul Medreseleri Hakkında Notlar* / Cahid Baltacı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2815-2817 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7071)
- BALTACIOĞLU, HATÇE : *Alaca Höyük Çift Başlı Arslan (UR.MAH) Protomu Taslağı* / Hatçe Baltacıoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 285-293 ss. : 2 lev. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Ağustos 1995, s. 225'ten ayrışım. (A. V/7866)
- BALTACIOĞLU, HATÇE : *Alaca Höyük Sfenksli Kapı'ya Ait Altı Kült Görevlisi Kabartması Konusunda Bazı Gözlemler* / Hatçe Baltacıoğlu. — Ankara : [A.y.], 1995. 16 s. ; 24 cm. (A. V/7792)
- BALTACIOĞLU, HATÇE : *Alaca Höyük Sfenksli Kapı'ya Ait Tanrıçaya Tapınma Konulu Kabartmaya İlişkin Gözlemler* / Hatçe Baltacıoğlu. — Ankara : [A.y.], 1995. 16 s. ; 24 cm. (A. V/7793)
- Baoşiang : *Monggol Usug Biçigün Uhan* / Baoşiang. — Huhehot : İç Moğolistan Eğitim Neşriyatı, 1984. 222 s. ; 21 cm. (A. V/7414)

- BARLAS, UĞUROL : *Antep Harbinde Sağlık Hizmeti / Uğurȯl Barlas.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 287-296 ss. : 1 Şek. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde ayrıbasım. (A. V/5218)
- BARLAS, UĞUROL : *Osmanlı Döneminde Gaziantep'te Kurulan İlk Tıp Fakültesi / Uğurȯl Barlas.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 127-136 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/5211)
- BAŐTAV, ŐERİF : *Kitap Tanıtma : The Hungarian Letter of Ali Pasha of Buda / Őerif BaŐtav.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 783-784 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayrıbasım. (A. V/7504)
- BAYAR : *Monggolun Niguça Tobçıyan = Meng-ku Mi-shih / Bayar.* — Huhohat : İç Mogolistan Halk Neşriyatı, 1981. 3 c. ; 22 cm. (A. V/7419-1)
- BAYAT, ALİ HAYDAR : *Türk -İslâm Cerrahi Tarihinde Sünnet : Circumcision / Ali Haydar Bayat.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 297-307 ss. : 6 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/5209)
- BAYRAM, SADİ : *Ahilik ve Bir Ahi Őeceresi = An "Akhi" Genealogical Tree / Sadi Bayram.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 296-327 ss. : 20 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayrıbasım. (A. V./7024)
- BAYTOP, TURHAN : *Sultan Mahmud II Döneminde İstanbul'da Eczacılık / Turhan Baytop.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 141-148 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/5197)
- BAYUR, YUSUF HİKMET : *Türkiye Devletinin Dış Siyasası / Yusuf Hikmet Bayur.* — 2. bs. — Ankara : TTK., 1995. 181 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 20^a) ISBN 975-16-0743-4 (A. V/7815)
- BELEN, NEZAHAT KELEŐ : *Türkiye'ye Damgasını Vuran Bir Dönem, Bir Olay, Bir YaŐam Dr. Baha Akşit : Demokrat Parti Dönemi Yassıada Mahkemeleri ve Yassıada Sonrası / Nezahat KeleŐ Belen.* — İzmir : Turgut Yayıncılık, [1995] 174 s. : 10 res. ; 24 cm. (A. V/7852)
- BENBASSA, ESTHER : *Une Tentative de Réorganisation et de Centralisation des Communautés Juives des Provinces Ottomanes au Lendemain de la Révolution "Jeune Turque" / Esther Benbassa.* — Ankara : Türk Tarih

- Kurumu, 1994. 19-26 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6524)
- BERECZKI, GABOR** : *Grundzüge der Tscheremissischen Sprachgeschichte I.* / Gabor Bereczki. — Szeged : Attila Jozsef University, 1994. 154 s. ; 24 cm. — (Studio Uralo-Altaica ; ISSN 0133-4239 ISBN 963-0481-881-1 (A. V/5577-1)
- BİLGİL, ZEHRA** : *Raşid al-Din Vatvâ'tın Abkâr al-Afkâr Fi'r-Resail Va'l-Aş'âr İsimli Eserinin Yeni Bir Nüshası* / Zehra Bilgegil. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 745-750 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrışım. (A. V/6972)
- BİLGİ, ÖNDER** : *Samsun Müzesi Protohistorik Çağ Silahları ve Orta Karadeniz Bölgesi Maden Sanatı Hakkında Yeni Gözlemler* / Önder Bilgi. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 153-268 ss. : 5 s. şek. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6680)
- BİLGİÇ, EMİN** : *Kapadokya Metinlerinde "Ebla"* / Emin Bilgiç. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 181-189 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6667)
- BİRİNCİ, ALİ** : *Ali Kemalî Aksüt'ün Filât Haturaları* / Ali Birinci. — Ankara : A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 1993. 437-466 ss. ; 24 cm. A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. s. 4'ten ayrışım. (A. V/7883)
- BLAKHOV, NIKOLAOU B.** : *Istoria ton Kraton* / Nikolaou B. Blakhov. — Athena : Organismos Ekdoseos Skholikon Bibliion, 1954. .. c. ; 24 cm. (A. V/2856)
- Bosna-Hersek Bibliyografyası = A Bibliography of Bosnia-Herzegovina* / Haz. Ufuk Tavkul ... [ve bşk.] ; ing. ter Nejla Büyükkırcalı. — Ankara : T.C. Devlet Arşv. Gen. Müd., 1995. 2 c. ; 24 cm. — (Devlet Arşivleri Genel Müd. Dökümantasyon Daire Başk. ; Yay. no. 16) ISBN 975-19-1240-7 (Tk.). (A. V/7896)
- BOYSAL, YUSUF** : *Kuzey Karia Hellenistik Tapınaklarına Kısa Bir Bakış* / Yusuf Boysal. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 231-331 ss. : res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6659)
- BOZKURT, GÜLNİHAL** : *Alman Belgelerinde Atatürk ve Kurtuluş Savaşı* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1992. 85-93 ss. ; 24 cm. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Cilt: IX Kasım 1992, Sayı: 25'den ayrışım. (A. V/7523)

- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Alman Belgelerine Göre Mudanya Ateşkesi Öncesi Anadolu* / Gülnihal Bozkurt. — Bursa : Uludağ Üniversitesi, 1993. 127-131 ss. ; 23 cm. — (Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay.; no: 1) 70. Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları'ndan ayrışım. (A. V/7520)
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1993. 99-119 ss. ; 24 cm. — (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi ; Sayı : 4)'ten ayrışım. (A. V/7522)
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Review of Ottoman Legal System* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Ankara Üniversitesi, 1992. 115-128 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Sayı: 3. Ocak 1992'den ayrışım. (A. V/7518)
- BOZKURT, GÜLNİHAL : *Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar* / Gülnihal Bozkurt. — Ankara : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1994. 49-59 ss. ; 24 cm. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi'nden ayrışım. (A. V/7524)
- BURİNTİGUS : *Monggol Hılını Cub Dagudalga Cub Biçilgiyin Toli* / Burintigus. — Huhehot : İç Moğolistan Eğitim Neşriyatı, 1977. 914 s. ; 19 cm. (A. V/7416)
- Byzantine Magic / Ed. by Henry Maguire. — Washington, D.C. : Dumbarton Oaks, 1995. 187 s. ; 24 cm. ISBN 0-88402-230-7 (A. V/7694)
- CAMBAGIN : *Asaragçi Nırtuyın Tıuhi* / Cambagin. — Pekin : Milletler Neşriyatı, 1984. 319 s. ; 21 cm. (A. V/7412)
- Can, Gürhan : *Öğretim Elemanlarının Akademik Danışmanlık Nitelikleri ve Akademik Danışmanlara Yönelik Bilgilendirme Hizmetlerinin Etkililiği* / Gürhan Can. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi, 1995. 122 s. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi Yayınları ; No: 889. Eğitim Fakültesi Yayınları ; No: 40). ISBN 975-492-599-2. (A. V/7849)
- CANTAY, GÖNÜL : *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* / Gönül Cantay. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1992. 136 s. : 217 res. : 32 pl. ; 24 cm. (A. V/5113)
- CASSOLA, ARNOLD : *The Great Siege of Malta 1565 and the Istanbul State Archives* / Arnold Cassola. — Malta : Said, c 1995. 79 s. ; 20 cm. ISBN 99909-43-12-5. (A. V/7813)

- CHANG, CH'OL-SU : *Marriage, Funeral and Ancestor Memorials in Korea = Hanguk-ui Kwanhon Sangje / Ch'ol-su Chang*. — Seoul : Jipmoondang, 1995. 296 s. ; 23 cm. ISBN 89-303-0224-6. (A. V/7890)
- CHAO-HUNG : *Shen-wu Ch'in-chen-lu = Bagda Bagtur Bıyır Dayılgan Tımdıglı / Chao-Hung, P'en-ta-ya, Hisiao-Ta-heng ; Moğolca ter. Huhovendor*. — Huhohot : İç Moğolistan Kültür Neşriyatı, 1989. 380 s. ; 22 cm. (A. V/7413)
- CHOU LIANG-ŞIAO : *Hu Bi Lieh / Chou Liang-Şiao — Chang-chun : Chi-lin Eğitim Neşriyatı*, 1986. 240 s. ; 19 cm. (A. V/7407)
- CHU-FEN : *Han-yi Meng-ku Huang-chin-shih-kang / Chufen*. — Huhohot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1985. 242 s. ; 21 cm. (A. V/7409)
- COHEN, AMNON : *Ottoman Involvement in Europe : Its Relevance for 16th Century Palestine / Amnon Cohen*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 27-34 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6462)
- Conservation of Cultural Heritage and International Assistance in Asian Countries : The Silk Roads Nara International Symposium '93 / Ed. by. Hakuhodo Incorporated*. — Nara : Research center for silk Roadology, 1995. 280 s. : rnk. res. ; 30 cm. (B. I/1142)
- ÇIĞ, MUAZZEZ İLMİYE : *Sümerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular / Muazzez İlmiye Çığ*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 685-724 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayrışım. (A. V/7506)
- ÇİNGİLTE : *Odo Uyeyin Monggol Hılın Cui / Çingilte*. — Huhohot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1980. 601 s. ; 21 cm. (A. V/7415)
- DANILOV, VLADIMIR I. : *Çok Partili Sisteme Geçiş Türk Demokrasisinin Gelişmesinin Önemli Bir Safhası / Vladimir I. Danilov*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2311-2316 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7063)
- DEĞER, MEBRURE : *Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesinin Bugünkü Durumu / Mebrure Değer*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 190-192 ss. ; 24 cm. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5190)

- DEVLET, NÂDİR : *İdil-ural'da Bağımsızlık Hareketi-Millet Meclisi 1917-1918 / Nadir Devlet*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2249-2256 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7068)
- DEWEY, JOHN : *Demokrasi ve Eğitim : Eğitim Felsefesine Giriş / John Dewey ; Çeviren : Tahsin Yılmaz*. — İzmir : Ege Üniversitesi ; 1996. 396 s. ; 24 cm. — (Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. ; 81). ISBN 975-483-245-5. (A. V/7948)
- DI CASOLA FANTETTI, MARIA ANTONIA : *La Contribution de l'Italie Pour l'Admission de la Turquie a l'OTAN / Maria Antonia di Casola Fantetti*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2643-2651 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7280)
- DİNÇ, GÜLTEN : *Fatih Dârüşşifası ve Bugünkü Durumu / Gülten Dinç*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 199-205 ss. : 3 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5188)
- DİNÇER, FERRUH : *Türkiye'de Veteriner Hekimlik Tarihi Araştırmalarının Durumu, Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Önemi / Ferruh Dinçer*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 315-321 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5207)
- DOĞANAY, HAYATI : *XXI. Yüzyıla Girenken Türk Dünyası / Hayati Doğanay*. — Erzurum : Atatürk Üniversitesi, 1995. 695 ; 24 cm. — (Atatürk Üniversitesi Yayınları ; no: 793. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları ; no: 1. Araştırma Serisi ; no: 1). (A. V/7509)
- DOĞRU, HALİME : *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü / Halime Doğru*. — Eskişehir : Anadolu Üniversitesi, 1995. 282 s. : 10 rnk. min. : 10 grv. : 10 hrt. ; 24 cm. — (Anadolu Üniversitesi Yayınları ; No: 872. Edebiyat Fakültesi Yayınları ; No: 1). ISBN 975-492-575-5. (A. V/7850)
- DONBAZ, VEYSEL : *Ödemiş Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan İki Yazıtlı İnşaat Tuğlası ve Kabartma Parçası = Two Inscribed Bricks and a Relief Fragment at Ödemiş Archaeological Museum / Veysel Donbaz, Süleyman Özkan*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 553-563 ss. : 3 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayrışım. (A. V/7507)
- DRAGANOVA, SLAVKA : *Agnam Defterleri of the Danube Vilayet / Slavka Draganova*. — Sofia : Academie Bulgare des Sciences Institut d'Etudes Balkaniques, 1992. 249-268 ss. ; 24 cm. (A. V/7842)

- DRAMUR, RENGİN : *19. Yüzyılda Osmanlılar Döneminde İlaç Kapları / Rengin Dramur.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1237-1243 ss. : 40 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışasım. (A. V/7120)
- DRAMUR, RENGİN : *Osmanlılarda Hekim ve Eczacı Gediği / Rengin Dramur.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 149-155 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışasım. (A. V/5198)
- DUMAN, MUSTAFA : *Trabzon Halk Şairleri / Mustafa Duman.* — İstanbul : Anadolu Sanat Yay., 1995. 168 s. ; 25 cm. ISBN 975-7556-13-0. (A. V/7893)
- DURU, REFİK : *Höyücek Kazıları, 1990 = Höyücek Excavations, 1990 : Summary / Refik Duru.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 725-750 s. : 45 lev. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı : 223'ten ayrışasım. (A. V/7499)
- EBERHARD, WOLFRAM : *Çin Tarihi : Dünya Tarihi / Wolfram Eberhard.* — 3. bs. — Ankara : TTK., 1995. 417 s. : 50 res. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 13. Dizi-Sa. 3^b) ISBN 975-16-0724-8. (A. V/7816)
- EFENDİYEVA, NİLÜFER : *20'li Yılların Başlarında Sovyet-Türkiye Dostluk İlişkileri / Nilüfer Efendiyeva.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2571-2579 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışasım. (A. V/7064)
- EKİCİ, METİN : *Dede Korkut Hikâyeleri Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri / Metin Ekici.* — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1995. 167 s. ; 24 cm. — (AKDTYK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; Sa. 101) ISBN 975-16-0755-8. (A. V/7872)
- Ekologiyata i Ekonomiyata : vo Uslovite na Republika Makedoniya = Ecology and the Economy : in the Circumstances of the Republic of Macedonia.* — Skopje : MANU, 1994. 146 s. ; 24 cm. (A. V/7838)
- Ekonomska Tranzitsiya : Sostoybi, Problemi, Perspektivi = Economic Transition : Situation, Problems, Praspsects.* — Skopje : Makedonska Akademiya na Naukite i Umetnostite, 1994. 328 s. ; 24 cm. ISBN 9989-649-03-0 (A. V/7839)
- ERSOY, NERMİN : *Üsküdar Cüzzamhanesi'nin Bugünkü Durumu / Nermin Ersoy.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 207-210 ss. : 1 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Kongresi'nden ayrışasım. (A. V/5189)

- ERZEN, AFİF : *Enez Kazıları / Afif Erzen.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 301-307 ss. : 19 res. : 3 plan ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6671)
- ESKİ, MUSTAFA : *Millî Mücadelenin Yankıları : Kastamonu Basınında / Mustafa Eski.* — Ankara : TTK., 1995. 89 s. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 78). ISBN 975-16-0700-0. (A. V/7810)
- FÄHNRIICH, HEINZ : *Etymologisches Wörterbuch der Kartwel-Sprachen / von Heinz Fähnrich und Surab Sardshwelade.* — Leiden ; New York ; Köln : Brill, 1995. 682 s. ; 24 cm. — (Handbuch der Orientalistik Erste Abteilung. Der Nahe und Mittlere Osten ; 24 Bd.) ISBN 90-04-10444-5 (A. V/1521, 24)
- FAUQ, HANIF : *Some Resemblances in the Emergence of Modern Turkey and Pakistan / Hanif Fauq.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2169-2182 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7285).
- FEHMİ, CİHANGİR : *Atatürk Devrimlerinin Uluslararası Etkisi / Cihangir Fehmi.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2463-2467 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7045)
- FENEŞAN, CRISTINA : *Rumänische Einscläge in der Osmanischen Gestezegebung aus dem Banat : 16. Jh. / Cristina Feneşan.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1191-1200 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7372)
- FINDLEY, CARTER VAUGHN : *Lady Mary Wortley Montegu and Fatma Aliye Hanım / Carter Vaughn Findley.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1533-1541 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7277)
- FODOR, ALEXSANDER : *Amulets from the Islamic World / Ed. Alexander Fodor.* Budapest : Eötvös Lorand University Chair for Arabic Studies and Csoma de Körös Society Section of Islamic Studies. 1990. 192 s. ; 20 cm. — (The Arabist. Budapest Studies in Arabic ; 2). ISSN 0239-1619). (A. V/4509-2)
- GALSANG : *Mongol Usugun Bugudi Toyılburi Biçig / Galsang.* — Huhehot : İç Moğolistan Üniversitesi Moğol Dili Araştırma Merkezi, 1981. 752, 15 s. ; 21 cm. (A. V/7418)
- GAMBUEAB : *Ganggayın Oroshal / Gambueab.* — Hohehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1981. 179 s. ; 21 cm. (A. V/7405)

- Gazavat-ı Hayrettin Paşa : Barbaros'un Hayatı ve Savaşları*. — Ankara : T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1995. 230 s. ; 24 cm. — (T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı. Kültür Yay. Tarih dizisi ; no. 8). ISBN 975-405-058-0 (A. V/7700)
- GERELYES, IBOLYA : *Remains of Ottoman - Turkish Goldsmith Art in the Collection of the Hungarian National Museum / Ibolya Gerelyes* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 81-86 ss. : 12 res. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6513)
- GHIATA, ANCA : *La Politique Roumaine et Ottomane Concernantle Developpement de la Vie Economique au Bas-Danube : XIXe Siècle*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu. 1994. 1359-1368 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7386)
- GORSKI, TADEUSZ : *Morskie Aspekty Wojen Polsko-Tureckich 1576-1648 / Tadeusz Gorski*. — Gdansk : Wschadniuoeropejskie Centrum Demokratyczne, 1993. 226 s. ; 21 cm. ISBN 83-86029-16-1 (A. V/7848)
- GÖDE, KEMAL : *İnayetullah Efendi ve Risâlesi / Kemal Göde*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 939-955 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7125)
- GÖKYAY, ORHAN ŞAİK : *Divan Edebiyyau Kimin ? / Orhan Şaik Gökyay*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 395-408 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6514)
- GRAHAM, IAN : *Corpus of Maya : Hieroglyphic Inscriptions / Ian Graham*. — Reprinted. — Cambridge : Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, 198^A. .. c. ; 38 cm. (C/603)
- GROPP, GERD : *Archäologische Forschungen in Khorassan, Iran / von Gerd Gropp*. — Wiesbaden : Reichert, 1995. 306 s. ; 5 lev. ; 24 cm. — (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients : Reiche B. Geisteswissenschaften ; Nr. 84). ISBN 3-88226-775-5. (A. V/7822)
- GÜLEÇ, ERKSİN : *Akdeniz Bölgesi'nde Bulunan Üç Fosil Kafatası / Erksin Güleç*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 531-552 ss. : 13 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayırbaşım. (A. V/7508)
- GÜNBAATTI, CAHİT : *Kültepe Tabletlerine Göre, Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler / Cahit Günbatu*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 191-200 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/6669)

- GÜRÜN, KÂMURAN : *Fırtınalı Yıllar : Dışişleri Müsteşarlığı Anıları / Kâmuran Gürün.* — İstanbul : Milliyet 1995. 474 s. ; 20 cm. ISBN 975-325-028-2 (A. V/7702)
- HAFIZ, NİMETULLAH : *Türk Halk edebiyatında Kanuni Sultan Süleyman / Nimetullah Hafız* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 439-446 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6504)
- HAKJOON, KIM : *Korea's Relations : with Her Neighbors in a changing world / by Kim Hakjoon.* — 2. Pub. — Seoul : Hollym. 1995. 775 s. ; 24 cm. ISBN 1-56591-041-1 (A. V/7892)
- HAKOV, CENGİZ : *Türkiye'de 1980 Müdahalesinin Siyasal Önkoşulları / Cengiz Hakov.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2329-2333 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7048)
- HALAÇOĞLU, YUSUF : *Kaybettiğimiz Bir Bilim Adamı : Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız / Yusuf Halaçoğlu.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 887-896 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrışım. (A. V/6969)
- HAMZA, YUSUF : *1908-1912 Yılları arasında Makedonya'da Kurulan Ayrılıkçı Örgütler ve Osmanlı, Balkan ve Doğu Federasyonu-Konfederasyonu Kurma Fikri / Yusuf Hamza.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2079-2103 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7097)
- HASANOVA, ESMERALDA YUSUF KIZI : *Sovyet Azerbaycanı M.K. Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinde : 20. yy. başlangıcında / Esmeralda Yusuf Kızı Hasanova.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2183-2196 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7057)
- HAZRÎ NEBİ : *Ömür Çınarından Yapraklar : Şiirler / Nebi Hazrî ; Haz. Metin Özarlan.* — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1995. 147 s. ; 20 cm. ISBN 975-16-0750-7. (A. V/7874)
- HİDİROĞLU, PAUL : *The Turkish Appraisal of Greece / Paul Hıdıroğlu.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2987-2990 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6774)
- HOLTHEIDE, BERNARD : *Neue Inschriften aus Kyme / Bernard Holtheide.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 545-548 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIII, Ağustos-Aralık 1989, Sayı 207-208'den ayrışım. (A. V/7243)
- HOUT, THEO VAN DEN : *Der Ulmitesub-Vertrag : Eine prosopographische Untersuchung / Theo van den Hout.* — Wiesbaden : Harrassowitz,

1995. 326 s. : 25 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten ; Heft 38)
ISBN 3-447-03473-4 (A. V/7825)

HUANG, CHI-HUEI : *Bir Çinli Sürgüne Göre "Jön Türkler" Devrimi / Chi-Huei Huang*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1321-1328-ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7104)

HUFF, DIETRICH : *Feueroltäre in Limyra / Dietrich Huff*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 295-299 ss. : 2 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6663)

L'Idée Paix Refletée Dans les "Traites" Conclus Entre l'Empire Ottoman et la Valachie et la Moldavie aux XIV-XVII Siecles / Constantin Serban. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2535-2542 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6782)

Ideyata za Federatsiya vo Makedonskoto Natsionalno-Osloboditelno Drijene i Negovite Programiski Osnovi : 1893-1935 = The Idea of a Federation in the Macedonian National Liberation Movement and Its Programmatic Basis : 1893-1935 / Prepared by Aleksandar Hristov, Mihajlo Minoski. — Skopje : Makedonian Academy of Sciences and Arts, 1994. 206 s. ; 25 cm. (A. V/7837)

Industrial Policy in Korea and the EU / Ed. by Tae-Kyu Park ; Roy K. Wilkinson. — Seoul : Institut of East and West Studies Yonsei University, 1995. 180 s. ; 23 cm. ISBN 89-7225-043-0 (A. V/7888)

IORDAN, CONSTANTIN : *La Roumanie, la Turquie Kemaliste et les Balkans (1921-1925): Interferences Politiques et Diplomatiques / Constantin Iordan*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2523-2533 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7291)

IŞIL, YEŞİM : *XIX. Yüzyıl Sonunda, Ali Sedat Bey'in "Kavaid-i Tahavvülât Fi Harekât-i Zerrat" Adlı Kitabında İlmi Zihniyet Meselesi Hakkında / Yeşim Işıl*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 323-332 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5205)

İbni Sina'nın 900. Ölüm Yıldönümü : Poliklinik özel sayısı. — İstanbul : [A.y., 1937] 29 s. ; 24 cm. Poliklinik Dergisi yıl 5, No. 49, Temmuz 1937 (A. V/7695)

IBSEN, HENRIK : *Yaban Ördeği / Henrik İbsen ; Çeviren : Armağan Sancar Ersin*. — (Kültür Bakanlığı Yay. ; 1662. Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Tiyatro Dizisi ; 97-105). ISBN 975-17-1485-0 (A. V/7955)

- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : *Endülüs Menşeli Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları / Ekmeleddin İhsanoğlu*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 565-605 ss. : 9 fig. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayırbaşım. (A. V/7500)
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : *The Group of Scholars Known as Members of Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi : Başıktaş Learned Society / Ekmeleddin İhsanoğlu* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 87-96 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6518)
- İHSANOĞLU, EKMELEDDİN : *Suriye'de Son Dönem Osmanlı Sağlık Müesseseleri İle İlgili Bazı Notlar / Ekmeleddin İhsanoğlu*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 35-61 ss. : 6 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/5196)
- İLGÜREL, MÜCTEBA : *Japonya'da Türk Tarihi Üzerindeki Araştırmalar : 16 Ağustos 1945 - 31 Ekim 1992 / Mücteba İlgürel*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 751-781 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayırbaşım. (A. V/7510)
- İLGÜREL, MÜCTEBA : *Kitap Tanıtma : Mühimme Defteri 90 / Mücteba İlgürel*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 497-498 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Ağustos 1995, s. 225'ten ayırbaşım. (A. V/7869)
- İLTER, FÜGEN : *Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. Yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri : Gökçeada (İmroz) Ayvalık-Selçuk 'Şirince (Kırkıca) Köyü' / Fügen İlter*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1987-2000 ss. : 39 res. : 2 pl. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7095)
- İNAN, ABDÜLKADİR : *Tarihte ve Bugün Şamanizm : Materyaller ve Araştırmalar / Abdülkadir İnan*. — 4. bs. — Ankara : TTK., 1995. 243 s. : 7 Res. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yayınları ; 7. Dizi-Sa. 24^c) ISBN 975-16-0738-8 (A. V/7817)
- İNAN, M. RAUF : *Atatürk ve Türk Kadını / M. Rauf İnan*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2957-2974 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/6692)
- İNAN, M. RAUF : *Eğitim Açısından Devrim, Devrim ve Eğitim, Türkiye'de Uyanış Çağı / M. Rauf İnan*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2151-2167 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7070)

- İstanbul'da İlk Belediye Hastanesi "Beyoğlu Zükur Hastanesi"nin Dünü ve bugünü* / der. : Saim Polat Bengiserp. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 277-286 ss. : 5 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5215)
- Japon Eğitim Sistemi ve Özel Dersaneler.* — Ankara : Özel Dersaneler Birliği Derneği, [1995] 48 s. ; 30 cm. (B. I/1148)
- JUKOV, K.A. : *Les Levees de Troupes de Yaya et de Müsellem Dans l'Organisation Militaire ottomane aux XIXe - XVIe Siècles* / K.A. Jukov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 493-500 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6520)
- KAFÉ, ESTHER : *Rönesans Dönemi Avrupa Gezi Yazılarında Türk Miti ve Bunun Çöküşü* / Esther Kafé. — İzmir : Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984. 203-243 ss. ; 24 cm. Tarih İncelemeleri Dergisi'nden ayrışım. (A. V/5245)
- KAHRAMAN, ÂTIF : *Osmanlı Devleti'nde Spor / Âuf Kahraman.* — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 731 s. ; 24 cm. — (T.C. Kültür Bakanlığı Yay. ; 1697. Yayınlar dairesi Başk. Başvuru Kitapları Dizisi ; 27) ISBN 975-17-1476-1 (A. V/7949)
- KAHRAMANYOL, MUSTAFA : *Türk Hakları / Mustafa Kahramanyol.* — Ankara : Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı, 1995. 251 s. ; 20 cm. ISBN 975-9592002 (A. V/7876)
- KAHYA, ESİN : *Cemaleddin Aksarayî / Esin Kâhya.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1259-1266 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7117)
- KAHYA, ESİN : *Onbeşinci Yüzyılda Yaşamış Bir Hekimimiz Mümin B. Mukbil / Esin Kâhya.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 93-102 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5208)
- KALAÇ, MUSTAFA : *Hiyeroğlif Damgalı Bir Bulla ve Bazı Açıklamalar / Mustafa Kalaç.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 169-172 ss. : 3 s. res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6686)
- Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri.* — Ankara : TODAİE, 1995. .. c. ; 25 cm. — (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yay. ; no. 621). ISBN 975-7669-40-7 (Tk.no) ISBN 975-7669-41-5 (1.c.) (A. V/7870)
- KARABACAK, ESRA : *Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi : Türkçe ve Farsça Satır Arası Kur'an Tercümeleleri IV / Esra Karabacak.*

- Cambridge : Harvard Üniversitesi, 1995. 2 c. (876 s.) ; 28 cm. — (Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları ; 28. Türkçe Kaynaklar XXV). (B. I/869)
- KARAGÖZ, ŞEHRAZAT : *İstanbul'un Hellenistik ve Roma Devirlerine Ait Mezar Stellerine İlişkin Yeni Buluntular Antik Byzantion Nekropol Buluntularında Yeni Belgeler / Şehrezat Karagöz.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2699-2706 ss. : 2 hrt. : 18 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7096)
- KAVCAR, CAHİT : *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı / Cahit Kavcar.* — Göz. Geç. 2. bs. — Ankara : Atatürk Kültür Merkezi, 1995. 300 s. ; 20 cm. ISBN 975-16-0776-0 (A. V/7875)
- KAYSMAR, ANVAR : *On the History of Soviet-Turkish Relations / Anvar Kaysmar.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2657-2659 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7278)
- KAZICI, ZİYA : *1093 (1682) Yılında İstanbul'daki Dükkânlar ve Ekonomik Hayat / Ziya Kazıcı.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2819-2929 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7069)
- KILIÇ, MUSTAFA : *Kemal Paşa-Zade (İbn-i Kemal)in Talebeleri / Mustafa Kılıç.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 55-70 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Nisan 1994, Sayı 221'den ayrışım. (A. V/6995)
- KIREEV, NIKOLAY : *Geleneksel Toplumdan Modern Türk Toplumuna Geçiş Sürecinde Devletin Rolü Sovyet Yazarlarının Görüşleri / Nikolay Kireev.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2277-2281 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7091)
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN : *Gence-Karabağ/Aran ve Şirvan'dan Oluşan Kuzey-Azerbaycan'da İslâm Fethi Öncesi Türklüğü Tanıtan, "Albanlar Tarihi" : V.-X. Yızyıllar / M. Fahrettin Kırzioğlu.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 625-683 ss. : 213 lev. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7303)
- EL-KİLANİ, EL KİLANİ TUATİ : *II. Abdülhamid Döneminde Trablusgab Vilayeti ve Mehmed Kâmil Paşa Layihası / El-Kilani Tuati el-Kilani.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1569-1577 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7112)
- KOÇAR, ÇAĞATAY : *Çukurova'nın Kuruluşuna İştirak Eden Türkistanlılar / Çağatay Koçar.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2377-2387 ss. : 5 res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7067)

- KOPCAN, VOJTECH : *Nichtturkische Briefe und Urkunden der Osmanischen Wurdenträger in der Slowakei* / Vojtech Kopcan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 989-998 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7375)
- Korea in the 21st Century* / Presidential Commission on the 21st Century. — Seoul : Seoul Press, 1995. 184 s. ; 24 cm. ISBN 89-7225-042-2. (A. V/7891)
- KORKUT, FERRUH : *İstanbul Tabip Odası Başkanı Doç. Dr. Ferruh Korkut'un Konuşması* / Ferruh Korkut. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 19-20 ss. ; 24 cm. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5192)
- KORNRUMPF, HANS-JÜRGEN : *Territoriale Verwaltungseinheiten und Kadimtsbezirke in der Europäischen Türkei : Ohne Bosnien und Ungarn : Ein Versuch.* — Karlsruhe : Druck und Bindung, 1995. 297 s. ; 20 cm. (A. V/7530)
- KOSAK, SILVIN : *Konkordanz der Keilschrifttafeln* / Silvin Kosak. — Wiesbaden : Harrassowitz, 1995. .. c. ; 24 cm. — (Studien zu den Boğazköy-Texten ; Heft 39). ISBN 3-447-03642-7. (A. V/5390)
- KÖHBACH, MARKUS : *Der Osmanische Historiker İbrâhim Na'âmeddin aus Temesvar als Quelle Osmanischer Literarischer Überlieferung* / Markus Köhbach. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 173-178 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6523)
- KÖHBACH, MARKUS : *İbrahim Na'imeddin Efendi Aus Temesvar-ein Wenig Bekannter Osmanischer Historiker des 18. Jahrhunderts* / Markus Köhbach. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2262-2267 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6776)
- KÖSTÜKLÜ, NURİ : *Millî Mücadele'de Bir Millî Kuvvet : "Demiralay"* / Nuri Köstüklü. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2389-2394 ss. : 11 bel. ftkp. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7066)
- KÖSTÜKLÜ, NURİ : *Yalvaç'ta Ortaöğretimin Tarihçesi* / Nuri Köstüklü. — Samsun : [A.y.], 1993. 171-192 ss. : 4 res. ; 24 cm. Doğumunun 50. ve Hizmetinin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan'dan ayrışım. (A. V/3413)
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY : *Atatürk Türkiyesi ve Dünya* / Mehmet Altay Köymen. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 619-632 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Ağustos 1993, Sayı: 219'dan ayrışım. (A. V/6024)

- KRAMER, S. N. (SAMUEL NOAH) : *Tarih Sümer'de Başlar / Samuel Noah Kramer ; Çev. Muazzez İlmiye Çığ.* — 2. bs. — Ankara : TTK., 1995. 350 s. : 32 res. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10 Dizi-Sa. 11a) ISBN 975-16-0252-1 (A. V/7820)
- KUR'AN : *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı / Hat. Etem Çalışkan.* — 4. bs. — İstanbul : Güneş Gazetesi, 1985. 2 c. ; 20 cm. (A. V/7693)
- KURT, YILMAZ : *Kozan'da Şahıs Adları / Yılmaz Kurt.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. 607-633 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994. s. 223'ten ayırbasım. (A. V/7502)
- KURTCEPHE, İSRAFİL : *Türk-İtalyan İlişkileri : 1911-1916 / İsrail Kurtcephe.* — Ankara : TTK., 1995. 279 s. : 39 bel. ftkp. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; XVI. Dizi-Sa. 74). ISBN 975-16-0701-9 (A. V/7812)
- KÜTÜKOĞLU, MÜBAHAT S. : *Osmanlı Belgelerinin Dili : Diplomatik / Mübahat S. Kütükoğlu.* — İstanbul : Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994. 605 s. ; 31 cm. — (Kubbealtı Neşriyatı ; No: 35) Türk Tarih Kurumu Onur Ödülü Kazanmıştır. ISBN 975-7663-18-2 (B. I/1147)
- LANDAU, JACOB M. : *Sprachpolitik der Türkei und in Israel-Versuch einer vergleichenden Problembetrachtung / Jacob M. Landau.* — Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1991. 244-256 ss. ; 24 cm. Veröffentlichungen der Societas Uralo -Altaica Bd. 29'dan ayırbasım. (A. V/6598)
- LAQUEUR, HANS-PETER : *Osmanische Familiengrabanlagen in Istanbul / Hans-Peter Laqueur.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 306-308 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbasım. (A. V/6485)
- LI-TI : *Meng-ku-tz'u k'e-hsüeh-chia Ming-an-t'u / Li-ti.* — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1978. 59 s. ; 21 cm. (A. V/7404)
- LIU-CHIN-SUO : *Arban Boyantu Nomun Çağan / Liu-chin-suo.* — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1981. 151 s. ; 21 cm. (A. V/7402)
- LIU-CHIN-SUO : *Hadun Undusun Horiyanggui Altan Tobçi / Liuchin-Suo.* — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1980. 122 s. ; 21 cm. (A. V/7406)
- LOBSANGDANCIN : *Altan Tobçi / Lobsangdancin.* — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1984. 672 s. ; 21 cm. (A. V/7401)

- MAKKAY, JANOS : *Funerary Sacrifices of the Yamna Complex and Their Anatolian and Hittite Relations* / Janos Makkay. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 149-167 ss. : 2 s. res. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6679)
- MANSEL, ARİF MÜFİD : *Ege ve Yunan Tarihi* / Arif Müfid Mansel. — 6. bs. — Ankara : TTK., 1995. 708 s. ; 24 cm. — (AKDİTK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 13. Dizi-Sa. 8e. Dünya Tarihi) ISBN 975-16-0726-4. (A. V/7828)
- MARAVA-HACINIKOLAU, ANNA : *O Agios Mamas* / Anna Marava-Hacinikolau ; Prologos-Epimeleya. — gnşl. 2. bs. — Athena : Kentro Mikrasiatikon Spoudon, 1995. 158 s. : 6 res. ; 24 cm. ISBN 960-85021-7-9 (A. V/7830)
- MATUZ, JOSEF : *Ofens Zűrückeroberung 1686-Mit Osmanischen Augen Gesehen : Der Bericht Rāsids* / Josef Matuz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 191-199 ss. ; 24 cm. VII. CİEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6521)
- MATUZ, JOSEF : *Ofens Zurückeroberung 1686-Mit Osmanischen Augen Gesehen : Der Bericht Rāsids* / Josef Matuz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 191-199 ss. ; 24 cm. VII. CİEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/7247)
- MEHMED NEŞRÎ : *Kitâb-ı Cihan-nümâ : Neşri Tarihi* / Mehmed Neşri; Yayınlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen. — 3. bs. — Ankara : TTK., 1995. 2 c. ; 24 cm. — (AKDİTK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 3. Dizi-Sa. 2a²) ISBN 975-16-0720-5 Tk. (A. V/7829)
- MEHMET, MUSTAFA ALİ : *Romanya'da Yayınlanan Belgeler Külliyyâtında Osmanlı Tarihine ve Türk-Romen Münasebetlerine Dair Mâlûmât Hakkında Bazı Mülâhazalar* / Mustafa Ali Mehmet. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 957-971 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7377)
- MEHMET TAHİR B. RİFAT, BURSALI : *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşayih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli* / Muharriri : Bursalı Mehmed Tahir b. Rifat ; Haz. M. Akif Erdoğan. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1994. 125 s. ; 24 cm. ISBN 975-7395-27-7 (A. V/7673)
- MEHMETOVA, FERİDE : *Kadim (Tarihî) Azerbaycan Arazisinde Ermeni Toprakları Var mıydı Yâhut Kadim Azerbaycan'da Ermeniler Toprak Sahibi miydiler?* / Feride Mehmetova. — Ankara : Türk Tarih Kurumu,

1994. 1853-1860 ss. : 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım.
(A. V/7094)
- MEMİŞ, EKREM : *M.Ö. 2. Binyıl Anadolu Tarihinde Lukkalar* / Ekrem Memiş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 269-275 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6675)
- MEMİŞ, EKREM : *Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü* / Ekrem Memiş. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı: 222'den ayrışım. (A. V/7264)
- MENEMENCİOĞLU, NERMİN : *Congress of the Peoples of the East, Baku, September 1920* / Nermin Menemencioğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2223-2233 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7283)
- MERÇİL, ERDOĞAN : *Kitap Tanıtma : Dakan Under the Sultans, 1296-1724 a Bibliography of Monographic and Periodical Literature* / Erdoğan Merçil. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. Belleten, C. LIX, Ağustos 1995, s. 225'ten ayrışım. (A. V/7868)
- MESİR KONFERANSLARI (454. : 1994 : MANİSA) : 454. *Mesir Konferansları. 20-24 Nisan 1994*. — Manisa : Manisa Turizm Derneği, 1995. 40 s. ; 25 cm. (A. V/7698)
- MIKOLA, TIBOR : *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen* / Tibor Mikola. — Szeged : Attila Jozsef University, 1995. 357 s. ; 24 cm. — (Studia Uralo-Altaica ; no: 36) ISSN 0133-4239 ISBN 963-0481-881-1 (A. V/7885)
- Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri, 26-29 Mayıs 1993* / Yay. hazırlayanlar Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan. — Kayseri : Erciyes Üniversitesi, 1993. 430 s. : rnk. res. ; 24 cm. — (Erciyes Üniversitesi yay. ; 66) ISBN 975-7598-75-5 (A. V/7853)
- MOACANIN, NENAD : *The Autobiography of Bartol Kasic (Bartholomaeus Cassius) as an Early 17th Century Travel Repot on the Ottoman Middle Danube Region* / Nenad Moacanin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2269-2273 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6781)
- Modern Korean Poetry* / Selected and Translated With an Introduction by Jaihiun J. Kim. — California : Asian Humanities, 1995. 351 s. ; 24 cm. ISBN 0-87573-057-4 (A. V/7889)

- MOHAMMAD, ALSHEIKH AL-AMIN : *The Role of Seljuks on the Abbasid's Caliphate* / Alsheikh al-Amin Mohammad. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 685-693 ss. : 1 hrt. : 1 s. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/7309)
- MOUNTJOY, P.A. : *Mycenaean Athens* / P.A. Mountjov. — Jonsered : Paul Aström, 1995. 77 s. : 88 lev. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archeology and Literature. Pocket-book ; 127) ISBN 91-7081-073-7 ISSN 0283-8494 (A. V/7878)
- NAGATA, YUZO : *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire* / Yuzo Nagata. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1995. 139 s. ; 24 cm. — (Türk Tarihi Araştırmaları ; 4) ISBN 975-7395-43-9 (A. V/7841)
- NAZİROVA, N.N. : *Tsentral'naya Aziya ve Dorevolütsionnom Oteçestvennom vostokovedenii* / N.N. Nazirova. — Moskva : Nauka, 1992. 195 s. ; 21 cm. ISBN 5-02-017087-9. (A. V/7690)
- NURİ, HIFZI : *Kayseri Sancağı 1922* / Hıfzı Nuri ; Sadeleştirilen Zübeyr Kars. — Kayseri : Kayseri Ticaret Odası, 1995. 53 s. : res. ; 24 cm. (A. V/7894)
- OCAK, AHMET YAŞAR : *II. Abdülhamid Dönemi İslamcılığın Tarihi Arka Plânı : Klâsik Dönem Osmanlı İslâmı'na Genel Bir Bakış Denemesi* / Ahmet Yaşar Ocak. — İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, 1994. 107-123 ss. ; 24 cm. Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992'den ayrıbasım. (A. V/7515)
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği : Şeyh Muhyiddin-i Karamanî* / Ahmet Yaşar Ocak. — İstanbul : İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Merkezi, 1991. 473-484 ss. ; 24 cm. (A. V/7011)
- OCAK, AHMET YAŞAR : *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi* / Ahmet Yaşar Ocak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1201-1210 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. (A. V/7122)
- OCAK, AHMET YAŞAR : *Türkiye'de Anadolu Selçukluları Din ve Tasavvuf Tarihi Araştırmacılığı Hakkında Bazı Düşünceler* / Ahmet Yaşar Ocak. — Konya : Selçuk Üniversitesi, 1994. 21-26 ss. ; 24 cm. III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 20-22 Mayıs 1993'ten ayrıbasım. (A. V/7517)

- OGAN, AZİZ : *Bronzestatue aus Adana* / Aziz Ogan. — Berlin : Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1934. 2 s. : 2 res. ; 30 cm. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts'den ayırması. (B. I/770)
- ORHAN KEMAL : *L'Inspecteur des Inspecteurs* / Orhan Kemal ; Traduction française de Jean-Louis Mattei. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 398 s. ; 20 cm. — (Kültür ve Turizm Bakanlığı ; 1698. Yayınlar Dai. Başk. Sanat ve Edb. Serisi ; 101-16) ISBN 975-17-1475-5 (A. V/7959)
- ORTAYLI, İLBER : *İstanbul'dan Sayfalar* / İlber Ortaylı ; Desenler Sevinç Altan. — İstanbul : İletişim, 1995. 250 s. ; 24 cm. ISBN 975-470-394-9 (A. V/7833)
- Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu Kataloğu : 1877-1878.* — Ankara : T.C. Genelkurmay Başkanlığı, 1995. .. c. ; 29 cm. (B. I/1082, 1-7)
- OSTROGORSKY, GEORG : *Bizans Devleti Tarihi* / Georg Ostrogorsky ; Türkçeye çev. Fikret Işıltan. — 4. bs. — Ankara : TTK., 1995. 588 s. ; 24 cm. — (AKTTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 10. Dizi-Sa. 7^c) ISBN 975-16-0348-X (A. V/7818)
- ÖGEL, BAHAEDDİN : *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* / Bahaeddin Ögel. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1981. 2 c. ; 21 cm. (A. V/7847)
- ÖĞÜN, BAKİ : *Excavations of Caunos* / Baki Öğün. — Ankara ; İzmir : A.y., 1973. 421-426 ss. : 7 lev. ; 21 cm. (A. V/7877)
- ÖZAYDIN, ZUHAL : *Haseki Darüşşifası ve Bugünkü Durumu* / Zuhâl Özaydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 183-187 ss. ; 3 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayırması. (A. V/5186)
- ÖZAYDIN, ZUHAL : *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Trablusgarb'da Açtığı Hastaneler* / Zuhâl Özaydın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 87-91 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayırması. (A. V/5219)
- ÖZBEK, METİN : *Byblos (Lübnan, Kalkolitik) ve Eski Anadolu İnsanlarının Diş Morfolojileri* / Metin Özbek. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 731-743 ss. : 9 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayırması. (A. V/6971)
- ÖZDEMİR, RİFAT : *Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı : 1800-1876* / Rifat Özdemir. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1369-1405 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırması. (A. V/7100)

- ÖZDOĞAN, MEHMET : *Marmara Bölgesi - Balkanlar - Orta Anadolu Arasındaki Kronoloji Sorununa Yeni Bir Yaklaşım* / Mehmet Özdoğan. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 69-79 ss. : ms. Şek. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6678)
- ÖZER, CEBE : *Edirne Sarıcağa Camii Haziresindeki Bir Grup Mezartaşı* / Cebe Özer. — Ankara : A.Ü. DTCF., 1995. 101-126 ss. ; 24 cm. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C. 37, S. 1-2 den ayrışım. (A. V/7881)
- ÖZER, CEBE : *Edirne'de Üsküflü Mezartaşı Örnekleri* / Cebe Özer. — Ankara : Kültür Bakanlığı, 1995. 47-58 ss. ; 24 cm. 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7880)
- ÖZER, CEBE : *Edirne'deki Osmanlı Dönemi Mezartaşlarının Korunmaları Üzerine* / Cebe Özer. — Ankara : A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi. Fakülte Dergisi s. 369'dan ayrışım. (A. V/7882)
- ÖZER, NURTEN : *Türkiye Kaplıcalarının Tarihçesine Kısa Bir Bakış* / Nurten Özer. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 271-276 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5185)
- ÖZFIRAT, AYNUR : *Kitap Tanıtma : Tell Ahmar : 1988 season* / Aynur Özfirat. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 469-471 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayrışım. (A. V/7021)
- ÖZGİRAY, AHMET : *Cumhuriyet Yönetiminin 1924-1930 Yılları Arasında Ege Bölgesi'ndeki İncir, Üzüm, Pamuk, Şeker ve Tütün Üretimine Etkileri* / Ahmet Özgiray. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 3165-3175 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6772)
- ÖZTÜRK, MUSTAFA : *Bursa'da Hububat Fiyatları : 1775-1840* / Mustafa Öztürk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1715-1736 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7105)
- PANZAC, DANIEL : *Tanzimat et Sante Publique les Debuts du Conseil Sanitaire de l'Empire Ottoman* / Daniel Panzac. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 325-333 ss. ; 24 cm. 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. (A. V/5222)
- Paroles Romaines / Textes réunis et présentés par Florance Dupont.* — Nancy : Universitaires de Nancy, [1995] 119 s. ; 24 cm. ISBN 2-86480-883-8. (A. V/7844)
- PARUCK, FURDOONJEE D.J. : *Sāsānian Coins* / Furdoonjee D.J. Paruck. — Bombay : The Times Press, 1924. 18 s. ; 18 cm. (A. V/5473)

- PINSON, MARK : *Atatürk's Revolution and Reforms (1918-1928) in Soviet and East European Historiography : 1965-1985* / Mark Pinson. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2877-2887 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. (A. V/6771)
- POTSHVERIYA, B. M. : *Turtsiya Mejdu Dvumya Mirovimi Voynami : Oçerki Vneşney Politiki* / B.M. Potshveriya. — Moskva : Nauka, 1992. 254 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-017545-5 (A. V/7692)
- Proceedings of the Colloquim on Arabic Lexicology and Lexicography : CALL. Budapest, 1-7 September 1993* / Ed. by K. Devenyi, T. Ivanyi, A. Shivtiel. — Budapest : Eötvös Lorand University Chair for Arabic Studies and Csoma de Körös Society Section of Islamic Studies, 1994. 195 s. ; 20 cm. — (The Arabist Budapest Studies in Arabic ; 11-12) ISSN 0239-1619 (A. V/4509, 11-12)
- Proceedings of the Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants (14. : 1988 : Budapest)* / Ed. by Alexander Fodor. — Budapest : Eötvös Lorand University Chair for Arabic Studies and Csoma de Körös Society Section of Islamic Studies, 1995. 333 s. ; 20 cm. — (The Arabist Budapest Studies in Arabic ; 15-16) ISSN 0239-1619 (A. V/4509, 15-16)
- PULAHA, SELAMİ : *15. ve 16. Yüzyıllar Boyunca Arnavut Bölgelerinde Toprak Mülkün Yayılması* / Selami Pulaha. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1035-1040 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırmasım. (A. V/7121)
- RADLOFF, W. : *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası : Seçilmiş Sayfalar = The Atlas of Historical Works in Mongolia : Selected Pages* / W. Radloff. — Ankara : TİKA, 1995. 80 s. ; 46 cm. ISBN 975-7307-25-4 (C/602)
- RAFEQ, ABDUL-KARİM : *Registers of Succession (Mukhallafât) and Their Importance for Socio-Economic History : Two Samples from Damascus and Aleppo, 1277-1861* / Abdul-Karim Rafeq. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 479-491 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırmasım. (A. V/6525)
- RAŞİLER : *Harin Nigitu Tayilburi Toli* / Raşiler. — Huhehot : İç Moğolistan Dil Edebiyat ve Tarih Araştırma Merkezi, 1979. 853 s. ; 21 cm. (A. V/7420)
- REŞİDÜDDİN TABİB : *Shih-chi* / Reşiddedin ; La-Shih-te. — [Pekin : Shangmu Kitabevi], 1986. 3 c. ; 21 cm. (A. V/7400)

- RIZAJ, SKENDER : *Tapu Tahrir Defterlerinin Osmanlıcası* / Skender Rizaj. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1185-1190 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7124)
- Romania's Economic History : From the Beginnings to World War II* / Ed. by. N.N. Constantinescu. — Bucharest : Academie Române, 1994. 259 s. ; 24 cm. ISBN 973-27-0463-21 (A. V/7688)
- SADOULOV, ALDEMİR S. : *Bref Apercu des Sources Litteraires et Documentaires Concernant les Relations Franco-Turques : 1919-1923* / Aldemir S. Sadoulov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 427-438 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayrışım. (A. V/6522)
- SAFRAN, MUSTAFA : *Tarih Öğretiminin Eğitimsel Amaçları* / Mustafa Safran. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 827-842 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993, Sayı: 220'den ayrışım. (A. V/6984)
- SAGANG SIÇIN : *Irdınyın Tobçı* / Sagang Sıçın. — Huhehot : İş Moğolistan Halk Neşriyatı, 1981. 612 s. ; 21 cm. (A. V/7410)
- SAKAMOTO, TSUTOMU : *Iranian Residents at Istanbul in the 19 th Century* / Tsutomu Sakamoto. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7284)
- SARAY, MEHMET : *Atatürk ve Türk Dünyası* / Mehmet Saray. — Ankara : TTK., 1995 248 s. : 1 hrt. ; 24 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 79) ISBN 975-16-0747-7. (A. V/7811)
- SARI, DJILALI : *Morisques et Ottomans au XVI Siecle* / Djilali Sarı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2067-2072 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7270)
- SARI, NİL : *Toptaşı Nûrbânû Valide Sultan Darüşşifası* / Nil Sarı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 169-177 ss. ; 7 res. ; 24 cm. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5187)
- SARIYILDIZ, GÜLDEN : *Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri* / Gülden Sarıyıldız. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 329-367 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayrışım. (A. V/7020)
- SAVIC, MIRJANA : *La Presse et l'Historiographie Jougoslaves sur les Monuments Culturels d'Istanbul* / Mirjana Savic. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2837-2852 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V./7279)

- SAVIC, MOMCILO D. : *La Vie Politico - Administrative de l'Empire Ottoman Réflétée Dans l'Oeuvre Littéraire de l'Ecrivain Yougoslave Ivo Andric, Vainqueur du Prix Nobel en 1961 / Momcilo D. Savic.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1223-1235 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7385)
- SAVVIDES, ALEXIS G.C. : *Taticius the Turcople / Alexis G.C. Savvides.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 821-825 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7346)
- SAYAR, AHMET GÜNER : *A. Süheyl Ünver : Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri 1898-1986 / Ahmet Güner Sayar.* — İstanbul : Eren, 1993. 640 s. ; 24 cm. ISBN 975-7622-33-8 (A. V/7854)
- SAYINCIRGAL : *Altan Ordonu Tayılga / Sayincirgal, Şarolte, Caojegotu.* — [Pekin : Milletler Neşriyatı], 1983. 470 s. ; 21 cm. (A. V/7417)
- SCHOEBERLEIN-ENGEL, JOHN S. : *Guide to Scholars of the History and Culture of Central Asia / John S. Schoeberlein-Engel.* — Cambridge : Harvard University, 1995. 313 s. ; 22 cm. — (Research Publications of the Harvard Central Asia Forum ; 1) ISBN 0-9645893-0-3 (A. V/7821)
- SERBAN, CONSTANTIN : *L'Image d'Istanbul Dans la Conscience Roumaine a l'Epoque de Tanzimat-Khaine / Constantin Serban.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2691-2697 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7281)
- SERDAR, M. TÖREHAN : *Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu / M. Törehan Serdar.* — Bitlis : Bitlis Meslek Yüksekokulu, 1995. 182 s. ; 24 cm. (A. V/7831)
- SERGEN, SEMİH : *Ölüm Kalım Savaşı Destanı / Semih Sergen.* — 9. bs. — Ankara : A.A.M., 1995. 74 s. : 43 fig. ; 20 cm. — (AKDİTK. Atatürk Araştırma Merkezi). ISBN 975-16-0766-3 (A. V/7834)
- SEVİM, ALİ : *Türklerin Anadolu'ya Gelişleri : Genel Çizgileriyle / Ali Sevim.* — Ankara : Türk Dil Kurumu, 1988. 58-63. ; 20 cm. (A. V/6974)
- SEZER, BAHA : *Doktor Rasih Emin Arlı Hakkında Bazı Anılarım / Baha Sezer.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 223-228 ss. : 1 res. ; 24 cm. I. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5195)
- SHAW, EZEL KURAL : *Tanzimat Provincial Reform as Compared with European Models / Ezel Kural Shaw.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 51-67 ss. ; 24 cm. 150. Yılında Tanzimat'tan ayrışım. (A. V/5220)

- SHAW, STANFORD J. : *Christian anti Semitism in the Ottoman Empire /* Staford J. Shaw. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 1073-1149 ss. ; 24 cm. (A. V/7212)
- SHAW, STANFORD J. : *New Research Opportunities in the Ottoman Archives of Istanbul /* Stanford J. Shaw. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 461-467 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayrışım. (A. V/7022)
- SHAW, STANFORD J. : *Ottoman Jewry During World War I /* Stanford J. Shaw. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2035-2046 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7271)
- SHMUELEVITZ, ARYEH : *Relations Between Jews and Christians in the Ottoman Empire : The Armenian Case /* Aryeh Shmuelevitz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2029-2033 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7272)
- SONYEL, SALÂHİ R. : *Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası = Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War /* Salâhi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 377-449 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayrışım. (A. V/7019)
- SONYEL, SALAHİ R. : *İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un Türk Ulusal Akımı'na Karşı Tutumu : 1920-1923 = The Attitude of British High Commissioner sir Horace Rumbold Towards the Turkish National Movement : 1920-1923 /* Salahi R. Sonyel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 159-210 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Nisan 1994, Sayı: 221'den ayrışım. (A. V/7002)
- SONYEL, SALÂHİ R. : *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri /* Salâhi R. Sonyel. — Ankara : TTK., 1995. 373 s. ; 24 cm. — (AKDTYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 16. Dizi-Sa. 70) ISBN 975-16-0707-8 (A. V/7809)
- SONYEL, SALÂHİ R. : *Turco-Armenian Relations and British Propaganda During the First World War /* Salâhi R. Sonyel . — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2137-2139 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7268)
- SOYSAL, İSMAİL : *Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri = L'Impacte de la Revolution Française sur la Politique Exterieurde de la Turquie /* İsmail Soysal. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 183-201

- ss. ; 24 cm. Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6645)
- SÖNMEZ, ZEKİ : *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar : Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar* / Zeki Sönmez. — 2. bs. — Ankara : TTK, 1995. 498 s. ; 28 cm. — (AKDITYK. Türk Tarih Kurumu Yay. ; 6. Dizi-Sa. 30) ISBN 975-16-0135-5 (B. I/1140)
- STATHIS, PINELOPI : *Dictionnaires et Grammaires dans la Bibliographie en Karamanlı* / Pinelopi Stathis. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2055-2063 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/6779)
- STEWART, ETHEL G. : *Turkish origins of the Dene and the Na-Dene "Indian" of North America* / Ethel G. Stewart. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1991. 839-845 ss. : 2 hrt. ; 24 cm. (A. V/5369)
- Sto Godini od Osnovan'eto na VMRO i go Godini od ilindenskoto Vostanie = A Hunderd Years on from the Founding of I.M.R.O. (VMRO) and Ninety years on from the Ilinden Uprising : Symposium, 21-23 October 1993.* — Skopje : Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 1994. 525 s. ; 24 cm. ISBN 9989-649-02-2 (A. V/7840)
- STOLT, CARL-MAGNUS : *Sökandet Efter Lycksalighetens ö : Dokumentärroman om Johan Hedenborg : läkare-forskningsresandesamlare* / av Carl-Magnus Stolt. — Jonsered : Paul Aström, 1995. 112 s. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature ; Pocket-book 132) ISBN 91-7081-095-8. (A. V/7826)
- STRAUSS, JOHANN : *Unutulmuş Bir Cemaat : Girit Müslümanlarının Abdülhamid Devrindeki, İkinci Meşrutiyet Devrindeki ve İlhaktan Sonraki faaliyetleri* / Johann Strauss. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2105-2114 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7098)
- SÜEL, AYGÜL : *Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı* / Aygül Süel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 271-283 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIX, Ağustos 1995, s. 225'ten ayırbaşım. (A. V/7867)
- SVANIDZE, M.H. : *La Production Céréalière du Paşalık d'Akhaltzikhé (Çıldır) au XVIe Siècle* / M.H. Svanidzé. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 502-509 ss. ; 24 cm. VII. CIEPO Sempozyumu'ndan ayırbaşım. (A. V/6497)

- SZYLIOWICZ, IRÉNE : *Pierre Loti's Perception of the 19th Century Turkish Woman* / Iréne Szyliowicz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2315-2319 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/6778)
- ŞABANOV, F. Ş. : *Azerbaycan Türkoloji Uzmanlarının Basında Yayımlanan Eserleri Üzerine : 1960-1983* / F.Ş. Şabanov, Tefik Paşaoğlu Dadaşov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2639-2641 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7089)
- ŞEKER, MEHMET : *XV. yüzyıl Müelliflerinden Ali B. Hüseyin El-Amâsi ve Tarîku'l-Edeb'inde Sosyal Hayat* / Mehmet Şeker. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 883-892 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7273)
- Talîm-i Edebiyatın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sahasında Getirdiği Yenilikler* / Haz. Kâzım Yetiş. — Ankara : AKM., 1996. 686 s. ; 24 cm. — (AKDİTK. Atatürk Kültür Merkezi Yay. ; s. 104) ISBN 975-16-0772-8 (A. V/7873)
- TARHAN, M. TANER : *Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları* / Yazanlar : M. Taner Tarhan, Veli Sevin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 843-861 ss. : 25 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993, Sayı : 220'den ayırabım. (A. II/6970)
- TARHAN, TANER : *Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları* / Yazanlar Taner Tarhan, Veli Sevin. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 1081-1099 ss. : 19 res. : 6 plan ; 24 cm. Belleten, C. LVI, Aralık 1992, Sayı : 217'den ayırabım. (A. V/5446)
- TATARLI, İBRAHİM : *Savaş Sonrası Döneminde Atatürk ve Reformlarının Bulgaristan'da Değerlendirilmesi Üstüne : 1944-1990* / İbrahim Tatarlı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2603-2613 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırabım. (A. V/7092)
- TEMEDAN, MUHAMMED : *Evza-i İnan der Ceng-i Evvel ya Tarihi Ridaniyye* / Muhammed Temedan. — Tahran : Çaphane-i İslamiye, 1350 H. 444 s. ; 24 cm. (A. V/7697)
- TIZLAK, FAHRETTİN : *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Yukarı Fırat Havzasında Eşkıyalık Hareketleri* / Fahrettin Tızlak. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 751-780 ss. ; 24 cm. Belleten C. LVII, Aralık 1993, Sayı : 220'den ayırabım. (A. V/6973)

- TITULESCU, NICOLAE : *Romania's Foreign Policy : 1937* / Nicolae Titulescu. — Bucureşti : Titulescu European Foundation, 1994. 403 s. ; 21 cm. ISBN 973-45-0092-9 (A. V/7687)
- Trade and Production in Premonetary Greece : Aspects of Trade* / Ed. by Carole Gillis, Christina Risberg and Birgitta Sjöberg. — Jonsered : Paul Aström, 1993. 158 s. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book ; 134) Proceedings of the Third International Workshop, Athens, 1993. (A. V/7827)
- TRINCHESE, STEFANO : *Subject on Vatican Delegation in Turkey During the Second World War* / Stefano Trinchese. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2653-2656 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7286)
- TUNCER, HÜSEYİN : *Meşrutiyet Devri Türk Edebiyatı* / Hüseyin Tuncer. — İzmir : Akademi Kitabevi, 1994. 978 s. ; 24 cm. ISBN 975-7395-19-6 (A. V/7657).
- Turkish Straits : New Problems New Solutions : Turkish Straits Voluntary Watch Group*. — İstanbul : Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, 1995. 225 s. ; 25 cm. ISBN 975-7341-06-1 (A. V/7843)
- Turtsiya : novie tendentsii ekonomičeskogo razvitiya v 80 e godı*. — Moskva : Nauka, 1991. 317 s. ; 22 cm. ISBN 5-02-017176-X (A. V/7691)
- Tuscanica an Etruscan Picture-Book* / Composed and Explained by Arvid Andrén. — Jonsered : Paul Aström, 1995. 63 s. : res. ; 21 cm. — (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book. 133) ISBN 91-7081-100-8 (A. V/7879)
- TUZCU, ALİ : *Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları* / Ali Tuzcu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 795-826 ss. : 5 res. ; 24 cm. Belleten, C. LVII. Aralık 1993, Sayı 220'den ayrışım. (A. V/6967)
- Türkçe-Farsça Ortak Kelimeler Sözlüğü* / Haz. A. Dilberipur. — Ankara : [A.y.] , 1995. 236 s. ; 24 cm. (A. V/7699)
- Türkiye Cumhuriyeti'nin Lâikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi* : Panel. — Ankara : Atatürk Araştırma Merkezi, 1995. 134 s. ; 24 cm. — (AKDYYK. Atatürk Araştırma Merkezi. Atatürk ve Atatürkçülük Dizisi ; 11) ISBN 975-16-07-0 (A. V/7845)
- Türkiye Yazma Eser Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerde Bulunan Yazmalarla İlgili Yayınlar Bibliyografyası* / Haz. Nimet Bayraktar ve Mihin Lugal ; ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. — İstanbul : İslâm Tarih,

- Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1995. XXVII, 336 s. ; 24 cm. — (IRCICA Bibliyografya Serisi ; no. 4) ISBN. 92-9063-060-4 (A. V/7895)
- Ubur Monggolun Yihı Surgaguliyin Monggol Tiuhi Sudulhu Tasug : Monggol Tiuhiyin Tuhe Ugulilud.* — Huhehot : İç Moğolistan Halk Neşriyatı, 1981. 411 s. ; 21 cm. (A. V/7408)
- UÇAK, H. İBRAHİM : *Mehmet Altay Köymen / H. İbrahim Uçak.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 789-792 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayrışım. (A. V/7503)
- ULUÇAM, ABDÜSSELÂM : *Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese Üzerine Yeni Bir Yorum / Abdüsselâm Uluçam.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 749-759 ss. : 16 s. lev. : 223-239 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7349)
- UNAT, EKREM KADRİ : *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye / Ekrem Kadri Unat, Mustafa Samastı.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 113-126 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5210)
- UNAT, EKREM KADRİ : *Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat'ın Açış Konuşması / Ekrem Kadri Unat.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 3-8 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5204)
- Urbanization, Squatter Houses and Housing Policy / Prepared by Turhan Yörükan, Ajda Yörükan.* — Ankara : Ministry of Reconstruction and Resettlement, 1968. 86 s. ; 24 cm. (A. V/7887)
- URIARTE, CARMEN : *İspanyol İç Savaşının (1936-1939) Türk Basınına Yansıması / Carmen Uriarte.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2629-2637 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7043)
- ÜLKER, MUAMMER : *Amasya Darü'sşifası / Muammer Ülker.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 267-269 ss. : 5 res. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5184)
- Üniversite Kütüphaneleri Tanıtma Kataloğu = Handbook of University Libraries.* — Samsun : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994. 255 s. ; 24 cm. ISBN 975-7636-22-3 (A. V/6860)
- VEINSTEIN, GILLES : *La Politique Hongroise du Sultan Süleymân et d'Ibrâhîm Pacha 1534 / Gilles Veinstein.* — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 333-380 ss. ; 24 cm. (A. V/6519)
- VELIKOV, STEFAN : *Bulgar Diplomatların Raporlarında Mustafa Kemal Atatürk ve Kültür Devrimleri / Stefan Velikov, Darina Vasileva.* —

- Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2581-2589 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7047)
- VESELA, ZDENKA : *Les Eglises Comme Phénomène de l'Administration Ottomane* / Zdenka Vesela. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2001-2010 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/7269)
- VESELA, ZDENKA : *Sur les Origines Sociales de la Bourgeoisie en Empire Ottoman* / Zdenka Vesela. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2289-2299 ss. ; 24 cm. X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/6777)
- VIKAN, GARY : *Catalogue of the Sculpture in the Dumbarton Oaks Collection from the Ptolemaic Period to the Renaissance* / Gary Vikan. — Washington : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995. 148 s. : 48 res. ; 30 cm. ISBN 0-88402-212-9 (B I/1145)
- WARBURG, GABRIEL R. : *Some Social and Economic Aspects of Turko-Egyptian Rule in the Sudan* / Gabriel R. Warburg. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1989. 769-795 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LIII, Ağustos-Aralık 1989, Sayı 207-208'den ayırbaşım. (A. V/7246)
- YALANCI, PETRİ : *Süünmâz Yıldızlar : Şiirlâr* / Petri Yalanji. — Kişinev : Hyperion, 1995. 76 s. ; 15 cm. ISBN 5-368-01850-9 (A. V/7835)
- YALIN, CEVAT : *15. Yüzyılda Osmanlılarda Kulak Hastalıkları Tedavi ve Cerrahisi* / Cevat Yalın. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 103-111 ss. : 2 s. şek. ; 24 cm. 1. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayırbaşım. (A. V/5213)
- YAZICI, NESİMİ : *Kitap Tanıtma : Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi / Nesimi Yazıcı*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 883-885 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVII, Aralık 1993. Sayı: 220'den ayırbaşım. (A. V/6968)
- YAZICI, NESİMİ : *Kitap Tanıtma : Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserleri Kataloğu I / Nesimi Yazıcı*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 473-474 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Ağustos 1994, Sayı 222'den ayırbaşım. (A. V/7023)
- YAZICI, NESİMİ : *Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması / Nesimi Yazıcı*. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 635-657 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı: 223'ten ayırbaşım.

- YENEL, FARUK : *İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Faruk Yenel'in Konuşması* / Faruk Yenal. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 24 cm. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5193)
- YENSON, MUTAHHAR : *19. Yüzyıl Tıpsal Kimya Laboratuvarcılığımızın Tıp Tarihimiz Bakımından Önemi* / Mutahhar Yenson. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 137-139 ss. ; 24 cm. I. Türk Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5191)
- YILDIRIM, HÜSAMETTİN : *Rusların Anadolu Topraklarında Kurdukları İdari Yapı ve Ermenilere Karşı Siyasetleri* / Hüsametdin Yıldırım. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 1980-1986 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7099)
- YILDIRIM, RECEP : *Urartu'nun Batı Bölgesi* / Recep Yıldırım. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 287-293 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/6670)
- YILMAZ, SERAP : *Kitap Tanıtma : La Population de l'Empire Ottoman* / Serap Yılmaz. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1995. 785-788 ss. ; 24 cm. Belleten, C. LVIII, Aralık 1994, Sayı : 223'ten ayrışım. (A. V/7505)
- YILMAZÇELİK, İBRAHİM : *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır : 1790-1840 : Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı* / İbrahim Yılmazçelik. — Ankara : TTK., 1995. 379 s. : 5 hrt. ; 24 cm. — (AKDİTYK. Türk Tarih Kurumu yay. ; 14. Dizi-Sa. 21) ISBN 975-16-0686-1 (A. V/7814)
- YÖRÜKÂN, TURHAN : *Gecekondu ve Gecekondu Bölgelerinin Sosyo-Kültürel Özellikleri* / Turhan Yörükân. — Ankara : İmar İskân Bakanlığı. Mesken Genel Müdürlüğü, 1968. 86 s. ; 24 cm. (A. V/7886)
- YUVALI, ABDÜLKADİR : *İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli* / Abdülkadir Yuvalı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 581-600 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım. (A. V/7300)
- YÜCEL, AYHAN : *İstanbul'un Hekim Şhremi ve Belediye Reislerinin Bu Şhre Yaptıkları Sağlık Hizmetleri* / Ayhan Yücel. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1992. 211-222 ss. ; 24 cm. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nden ayrışım. (A. V/5194)
- ZEIDNER, ROBERT F. : *The Origins of Turco - French Hostilities in Çukurova Vicinity, 1920-21 : Controversy among the Documents of*

- Several Nations and a New Interpretation of Them* / Robert F. Zeidner. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 2663-2667 ss. ; 24 cm. (A. V/6780)
- ZHUKOV, KONSTANTINE : *The "Destan of Umur Pasha" in the Light of the "Kitâb-ı Bahriye" By Pîrî Reîs* / Konstantine Zhukov. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1994. 863-897 ss. ; 24 cm. XI. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım (A. V/7371)
- ZURCHER, ERIK J. : *Turkey: A Modern History* / Erik J. Zürcher. — London ; New York ; İstanbul : I.B. Tauris ; Pres, 1993. 381 s. ; 22 cm. ISBN 1-85043-614-2. (A. V/7832)

B. DERGİLER

- Acta Archaeologica XLVII, 1-4 (1995).
- Acta Asiatica (Bulletin of the Institute of Eastern Culture) 69 (1995).
- Acta Historiae Artium XXXVI, 1-4 (1993):
- I. GRERELYES : *The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary II*. s. 77.
- Acta Orientalia XLVII, 3 (1994):
- M. DOBROVITS : *The Turco-Mongolian Tradition of Commen...* s. 269.
- S.G. KLYASHTORNY : *The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranion...* s. 445.
- Akkadica 94-95 (1995); 96 (1996).
- ABD Haberleri Şubat-Mart 1996; Haziran-Temmuz 1996.
- Aksiyon 61-76 (1996).
- American Journal of Archaeology 100, 1 (1996).
- Amme İdaresi Dergisi XXVIII, 4 (1995).
- Anatolian Studies XLV (1995):
- O.R. GURMEY : *The Hitite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük*. s. 69.
- Anatolica XXI (1995).
- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi I-II, 30 (1995).
- Anayurttan Atayurda Türk Dünyası II, 8 (1995).

- Annales (Histoire, Sciences Sociales) L, 5-6 (1995); LI, 1-2 (1996):
B. VERNIER : *Theorie de l'inceste et Construction d'Objet. Française Heritier, la Grece Antique et les Hitites*. s. 173.
- Annales d'Histoire et d'Archéologie VI (1995).
- Annali della Scuola Normale XXIV, 4 (1994).
- The Annual of the British School at Athens 90 (1995).
- Annual Report (1995).
- Anthropology Today XII, 1-2 (1996).
- The Antiquaries Journal 75 (1995).
- Archaeologische Mitteilungen Aus Iran 27 (1994).
- Archiv Orientalni (Quarterly Journal of African and Asian Studies) LXIII, 3 (1995).
- Ars Decorativa 14/15 (1995).
- Ars Orientalis XXV (1995) [A Special Issue on "Chinese Painting" Guest Edited by Leuise Yuhás in Honar of Richard Edwards].
- Asian Perspective (A Journal of Regional and International Affairs XIX, 2 (1995).
- Askeri Tarih Bülteni 36 (1994).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi XI, 32-33 (1995).
- Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: Bülteni VIII, 23-25 (1995).
- Atatürk Yolu IV, 4 (1994):
İ. ATANUR : *Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi*. s. 121.
M. CAPA : *Bir Harbiyelinin Milli Mücadele Anıları*. s. 141
N. EKİNCİ : *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Anadoludaki Türk ve Düşman Gizli Faaliyetleri*. s. 167.
Y. ÖZKAYA : *Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri*. s. 185.
C. TAŞKIRAN : *Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)*. s. 255.
N. ÜLKER : *Çanakkale Zaferinin İzmir Basınındaki Akisleri*. s. 267.
- Athenaeum LXXXIV, 1 (1996).
- Atıqot XXVII (1995).

- Avrasya Dosyası 47-58 (1996).
- Avrasya Etüdüleri 1-2 (1995); 4 (1996).
- Ayın Tarihi Ekim-Kasım-Aralık (1995); Ocak-Şubat-Mart (1996).
- Balkan Öğrenci Mektubu Özel Sayı 1-2 (1996).
- Biblica LXXVI, 4 (1995); LXXVII, 1 (1996).
- Biblical Archaeologist LVIII, 4 (1995); LIX, 1 (1996).
- Bibliography of the History of Art=Bibliographie d'Histoire de l'Art 5/3 (1995) (English Index 11523-17702); (Index Français 11523-17702).
- Bibliotheca Orientalis LII, 5-6 (1995); LIII, 1-2 (1996); LII, Vaargang (1995).
- Bitig 11 (1996).
- The Bodleian Library Record XV, 3 (1995).
- Bollettino del XIII Congresso dell'Unione Internazionale delle Scienze Presitoriche... XIII, 5 (1996).
- Bollettino di Archeologia 16-18 (1992):
P.M. LUGLI : *Considerazioni Urbanistiche Sulla Pianta Marmorea del Foro della Pace*. s. 19.
- Bulletin LII (1994); LIII, LIV, LV (1995); LVI (1996).
- Bulletin (Fondation Max Van Berchem) 9 (1995).
- Bulletin l'Etudes Orientales XLVII (1996):
M. MARİN - D. WAINES : *Ibn Sina on Sakanjabin*. s. 81.
Y. MARQUET : *La Contradiction et l'éveil de la conscience dans le système de Farabi*. s. 99.
T. MIURA : *The Salihyya Quarter in the Suburbs of Damascus. Its Fermatian, Structure, and Transformation...* s. 129-182.
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 297 (1995):
M. HAIMAN : *Agriculture and Nematode-State Relations in the Neger Desert in the Byzantine and Early Islamic Periods*. s. 29.
- Bulletin of the National Museum of Ethnology XX, 2-3 (1995).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies LIX, 1 (1996):
R. AUITALPREISS : *Ghazan, Islam, and Mongol tradition: a view from the Mamluk Sultanate*. s. 1.
- Bulletins et Memoires de la Societe d'Anthropologie VII, 1-2 (1995).

Byzantinische Zeitschrift LXXXVIII, 2 (1995):

N. THIERRY: *De la datation des eglises de Cappadoce*. s. 419.

Byzantion (Revue Internationale des Etudes Byzantines) LXV, 1 (1995).

Cultura Antiqua XLVII, 9-12 (1995).

Çağdaş Yerel Yönetimler IV, 6 (1995); V, 1-2 (1996).

Dacia XXXVII (1993).

Il Datini IX, 17 (1996).

Deniz Kuvvetleri Dergisi 564 (1995); Bahriye Tarihimizden Belgeler III, (1995); 565 (1996).

Devlet Su İşleri Bülteni 409-416 (1995-1996).

Dumbarton Oaks Papers XLIX (1995):

L.B. ROBBERT : *Rialto Businessmen and Constantinople* 1204-61. s. 43.

East European Quarterly XXIX, 4 (1995); XXX, 1 (1996).

Education and Science (Wissenschaft und Bildung) III-IV , (1995).

Emel 210-211 (1995); 212 (1996).

Encyclopaedia of Islam

I-VII, 1-6 (1995) (Supplement fascicules); IX, 149-150 (1995); I-VIII, 1-6 (1996) (Supplement fascicules).

Encyclopedie de L'Islam IX, 147-148 (1995).

Enformasyon Bülteni VII, 6 (1995); VIII, 41-42 (1996).

Ethnology (An International Journal of Cultural and Social Anthropology XXXIV, 2 (1995); XXXV, 1 (1996).

Etudes Balkaniques XXX, 2 (1995) :

K. MOUTAFOVA : *On the Problem of the Ottoman Methods of Conquest*. s. 64.

M. ZDRAVENA : *The Menzil Service in Macedonia, Particularly around Bitolj, in the Period of Turkish Domination*. s. 82.

Expedition XXXVII, 3 (1995); XXXVIII, 1 (1996).

Finski Museum 100 (1993).

The Florida Anthropologist XLVIII, 4 (1995); XLIX, 1 (1996).

Forn Vännan 90 Argang, (1995).

Güneyde Kültür VII, 82 (1995); VIII, 83-85 (1996).

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi V, 1 (1987).

- Harvard Journal of Asiatic Studies LV , 2 (1995).
- Hamizrah Hehadash XXXV (1993); XXXVI (1994).
- Hesperia (Journal of the American School of Classical Studies at Athens) LXIV, 4 (1995); LXV, 1 (1996).
- Historical Research LXIX, 168 (1996).
- L'Homme XXXVI, 137 (1996).
- International Journal of Anthropology X, 2-3 (1995).
- Iranian Studies 9-10 (1996).
- Iraq (British School of Archaeology) LVII (1995).
- Der Islam LXXII, 2 (1995).
- Islamic Studes XXXIII, 4 (1994); XXXIV, 2 (1995).
- Istanbuler Mitteilungen 45 (1995).
- Istoriçeski Pregled L-LI, 5-6 (1994-95); LII, 1 (1996).
- Istorie Veche Şi Arheologie XLV, 1-4 (1994); XLVI, 1-2 (1995).
- İstoriski Casopis Istoriiiski Institut Sane XL-XLI (1995).
- İlgi 83 (1995); 84 (1996).
- İsrail'den Haberler 8 (1995); 10-11 (1996).
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi İ. Kafesoğlu Haura Sayısı XIII (1983-1987); XIV (1988-1994).
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXIV-XXV (1980-86); XXVI (1986-1993).
- İstanbul Üniversitesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 10-11 (1981-1982).
- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. H.D. Yıldız Haura Sayısı 35 (1984-1994),
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 110 (1995).
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien Beiblatt 64 (1995).
- Journal Asiatique 283, 2 (1995).
- Journal of Archaeological Science XXII, 6 (1995); XXIII, 1-2 (1996).

Journal of Islamic Studies VII, 1 (1996):

N.R. FAROOQI : *Six Ottoman Documents on Mughal-Ottoman Relations...* s. 32.

Journal of Near Eastern Studies LV, 2 (1996).

Journal of Palestine Studies XXV, 1-2 (1995-1996).

Journal of the American Oriental Society CXV, 2-3 (1995).

Journal of the Economic and Social History of the Orient XXXIX, 1 (1996).

Journal of the History of Biology XXVIII, 3 (1995); XXIX, 1 (1996).

The Journal of the Royal Anthropological Institute Incorporating Man I, 4 (1995); II, 1 (1996).

Journal of the Royal Asiatic Society V, 3 (1995); VI, 1 (1996):

A. KNOBLER : *The Rise of Timur and Western Diplomatic Response, 1390-1405.* s. 341.

Journal of the Warburg and Courtauld Institutes LVIII (1995).

Journal of Turkish Studies Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı I. XIX, (1995); Abdülbaki Gölpınarlı Hatıra Sayısı II, XX (1996).

Kara Harp Okulu Bilim Dergisi V, 1 (1995).

KeesingRecord of World Events XLI, 11-12 (1995); XLII, 1-3 (1996); Keesing's Names Index XLI (1995); Keesing's Subject Index XLI, (1995); XLII (1996) Reference Supplement.

Kemalist Ülkü 327 (1996):

Ş. ÖZDENOĞLU : *Atatürk'ün İnançlı Kadrosu.* s. 4.
328(1996):

N. ÇAĞATAY : *Türkler'de Çıraklık Eğitimi.* s. 4.

R. SARP KAYA : *Atatürk ve Kadın Hakları.* s. 8.

329 (1996):

A.N. ERDEM : *Atatürk ve Demokrasi.* s. 1.

330(1996):

Y.G. ÖZDEN : *En Büyük Atatürk.* s. 1

H.Ş. DİKMEN : *Atatürk'ün Devlet Adamlığı.* s. 14.

332 (1996):

N. ÇAĞATAY : *Atatürk'ün Önderliğinde Saltanattan Cumhuriyete Geçen Türkiye.* s. 1.

331 (1996):

S. GÜRTÜRK : *Atatürk Karşıtlarına*. s. 5.

H.Ş. DİKMEN : *Atatürkçü Düşünce Sistemi ve Atatürk'ün Bilime Verdiği Önem*. s. 9.

Kıryat Sefer LXV, 1-2 (1994-1995).

Kulturchronik 6 (1995).

Levant XXVIII (1996):

M. MUNDY : *Qada ? Ajlunin the late 19 c. Interperiting a Regien from the Ottoman...* s. 77.

Leveltari Közlemenek 1-2 (1995).

Macedonian Review XVIII, 4 (1995); XIX, 1 (1996):

D. ANGELOV : *Song Folklore from Macedonia from the Time of Turkish Yoke in the Light of Etnic and Regional Modifiers*. s. 79.

Makedonika 21 (1993-94):

GB MINTSIS : *The Capture of Edessa by the Turks (1389)*. s. 257.

A.K. IORDANOĞLU : *Ottoman Yearbooks "Salname" of the Vilayet of Monastiri*. s. 308.

Melanges de l'Universite Saint Joseph LII (1995).

The Metropolitan Museum of Art Bulletin LIII, 4 (1996).

The Middle East Journal XLIX, 4 (1995).

Milliyet Sanat 364, 366, 367, 369, 373-374 (1995); 378, 383-385 (1996).

Mimarlık 88-92 Dizin (1995); 267-268 (1996).

Mitteilungen Bullettino 102 (1995):

J. DRESKEN-WEILAND : *Ein frühchristliches Jonas - Relief in Konya*. s. 405.

Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft Zu Berlin 127 (1995):

A. MÜLLER - KARPE : *Untersuchungen in Kuşaklı 1992-94*. s. 5.

G. WILHELM : *Die Tontafelfunde der 2. Ausgrabungskampagne 1994 in Kuşaklı*. s. 37.

Mitteilungen (Documentationsarchir des Österreichischen) 125-126 (1996).

Muslim Education Quarterly XII, 3-4 (1995); XIII, 1 (1996).

Neuerwerbungen Vorderer Orient 12 (1995); 13 (1996).

Newsletter [Haber Bülteni] 10 (1995).

- ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi XIV, 1-2 (1994).
 Origi XVIII (1994).
 Orientalia LXIV, 4 (1995); LXV, 1 (1996).
 Oriente Moderno XII, 7-12 (1993); XIII, 1-12 (1994); XIV, 1-6 (1995):
 S.A.A.A. SAHLIEH : *Lamigration dans la conception musulmane*. s. 219.
 Österreichische Osthefte XXXVII, 3-4 (1995); XXXVIII, 1 (1996).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 99, 1 (1996).
 Polygraph (Treffpunkt Druckindustrie XLIX, 1-11 (1996).
 Praktika tes en Athenais Arkhaiologikes Etaireias 146 (1991); 147 (1992).
 Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 124 (1994).
 Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society XLIII, 3-4 (1995); XLIV,
 1 (1996):
 S.S. HAWI : *Philosophus Autodidactus Hellenic and Muslim Traditions*.
 s. 13.
 Quarterly West Autumn-Winter 1995-96.
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXXII, 4 (1995); LXXXIII, 1 (1996).
 Referativniy Jurnal Istoriya, 3 (1995).
 Review (Fernand Braudel Center) XVIII, 4 (1995).
 Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale LXXXVIII, 2 (1994).
 Revue des Etudes Grecques 108 (1995).
 Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XXXII, 1-4 (1994); XXXIII, 1-4
 (1995).
 Rivista Degli Studi Orientali LXVIII, 3-4 (1994); LXVIII, Supplemento 1-2
 (1995).
 Sachsen Anhalt XLI (1993-94).
 Schweizerische Zeitschrift für Geschichte Revue Suisse d'Historie XLV, 1-3
 (1995).
 Speculum (A Journal of Medieval Studies) LXXI, 1-2 (1996).
 Studi Classici e Orientali XLIV (1994).
 Studi Micenei Ed Egeo - Anatolici XXXVI (1995).
 Studia Islamica 82 (1995):
 A. EL MOUDDEN : *The Idea of the Caliphate between Moroccans and
 Ottomans*. s. 103.

- Studia Orientalia 78-79 (1996).
- Sud-Estul si Contextul European III-IV (1995).
- Suomen Museo 102 (1995).
- Südost - Forschungen LIV (1995).
- Südosteuropa Mitteilungen XXXV, 4 (1995); XXXVI, 1 (1996):
 İ. ERGÜN : *Zur Wirtschaftslage der Türkei*. s. 360.
 M. DOR : *Ich habe Sehnsucht nach dem alten Thrakien*. s. 4.
- Századok 129, 6 (1995); 130, 1-2 (1996).
- Tarbiz LXIV, 2-4 (1995).
- Tarih ve Medeniyet 25 (1996).
- Tebliğler Dergisi LVIII, 2443-2445 (1995); 2445'e Ek (1995); LVIII, Fihrist
 2422-2445 (1995); LIX, 2446-2451, (1996).
- Tel Aviv (Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University)
 XXII, 1 (1995).
- Toyo Bunko Nenpo 6 (1995).
- The Toyo Gakuho (the Journal of the Research Department of the Toyo
 Bunko) LXXVII, 1-2 (1995).
- The Toyoshi - Kenkyu (The Journal of Oriental Research) LIV, 3-4 (1995).
- Történelmi Szemle XXXVII, 4 (1995):
 F. PAL : *Török és Oszman...* s. 367.
- Turkmenistan Bilimler Akademiyasının Habarları 1-6 (1992); 1-3 (1993); 1-3
 (1995).
- Turkologischer Anzeiger 20 (1994).
- Türk Dili 529-534 (1996); 531 Türk Şiiri Özel Sayısı V (1996).
- Türk Dünyası Tarih Dergisi 106-107 (1995).
- Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi 5-6 (1996).
- Türk Nöroşirürji Dergisi V, 2 (1995).
- Türsab 145-148 (1996).
- Ulster Journal of Archaeology LVI (1993).
- Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi V, 5 (1993).
- The Warburg Institute Newsletter 4 (1996).
- Die Welt Des Orients XXVI (1995).
- Vestnik Drevneyi Istorii 3-4 (1995); 1 (1996).

Voprosii Istorii 7-10 (1995).

Yapı 170-175 (1996).

Wasmuth 95/96 (1996).

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXXV (1995):

C.V. FINDLEY: *Ebu Bekir Ratib's Vienna Embassy Narrative...* s. 41.

Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXXV, 11 (1995); LXXXVI, 1 (1996).

Zeitschrift für Kulturaustausch XLV, 4 (1995); XLV, Jahrgang (1996-1).

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 110-111 (1996).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte LII, 4 (1995); LIII, 1 (1996).

Zion LX, 2-3 (1995).

Propriétaire et rédacteur en chef:
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
YİĞİT, TURGUT : Sur l'histoire et la localisation de Luhuzatia/Lawazantia, une des villes anatoliennes (en turc).....	1
ARSLAN, MELİH : Le Trésor Solidus de Kapulukaya (en turc, avec 22 illustrations)	15
_____ : The Kapulukaya Solidus Hoard (en anglais)	23
ANABOLU, MÜKERREM (USMAN) : Les Figures à cornes dans l'art anatolien à l'époque Greco-Romaine (en turc, avec 6 illustrations)	33
KURU, ALEV (ÇAKMAKOĞLU) : Un Essai sur l'estimation des motifs de tuliple et de palmettes dans l'art turc de l'Asie Centrale (en turc, avec 13 illustrations et 6 dessins).....	37
TOPDEMİR, HÜSEYİN GAZİ : Le Travail d'İbn Al-Heyssem nommé "Sur la lumière" (en turc)	43
BEZER, GÜLAY ÖĞÜN : Les Çubukoğulları, un Beylik Turkmène à Harput (en turc)	67
O CAK, AHMET YAŞAR : Les Mélamis Bayramis au XVI. et XVII.e siècles et l'administration ottomane (en turc)	93
DEMİR, REMZİ - UNAT, YAVUZ : Un Nouveau calendrier proposé par Ahmet Cevdet Pacha (en turc)	111
GÖYÜNÇ, NEJAT : Les Relations culturelles et les problèmes entre les turcs et les nations balkaniques (en turc).....	121
ARMAOĞLU, FAHİR : L'Amérique, le traité de Sèvres et la question des frontières de l'Arménie (en turc, avec 10 documents et 1 carte)	133
DURU, REFİK : Les Fouilles réalisées à Bademağacı, le rapport des travaux de 1994 (en turc, avec 19 planches).....	149
Comptes Rendus:	
BAYKARA, TUNCER: Elena Frangakis - Syrett: <i>The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)</i> (en turc).....	161
AYTAÇ, BEDRETTİN : <i>Les Relations Turco-Arabes d'après les points de vue des deux côtés</i> (en turc)	165
ORTAYLI, İLBER : <i>Constantinople and its Hinterland</i> (en turc)	171
La liste de livres et de périodiques arrivés dans notre bibliothèque à la première moitié de 1996.....	173

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LXI

No. 230

Avril 1997

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 7